

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SELÇUKLU DEVRİNDE ANI ŞEHİRİ
(1064-1200)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Avşar YILDIRIM

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı: Ortaçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mahmut KIRKPINAR

EKİM - 2010

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

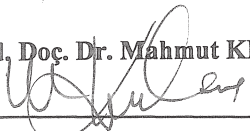
SELÇUKLU DEVRİNDE ANI ŞEHİRİ
(1064-1200)

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Avşar YILDIRIM

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı: Ortaçağ Tarihi

Bu tez 07/10/2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Mahmut KIRKPINAR

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

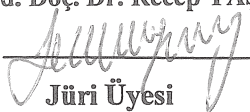
Doç. Dr. Bayram Ali KAYA

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Yrd. Doç. Dr. Recep YAŞA

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Avşar YILDIRIM

07/10/2010

ÖNSÖZ

Ani, Ortaçağ'da siyasi, askeri ve iktisadi açıdan önemli bir konuma sahip, tarihi ipek ticaret yolu üzerinde yer alan bir şehirdir. İlk yerleşimlerin M.Ö. olan Ani şehri, tarihte birçok medeniyete ve millete ev sahipliği yapmıştır. Ani'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan bulgular, çağdaş tarihi kaynaklar ve bugüne kadar varlığını sürdüren tarihi eserler, bu tarihi şehirde Roma, Bizans, İran, Arap, Gürcü, Ermeni ve Türk medeniyetlerinin yaşadığına tanıklık eder.

Çok sayıdaki Hıristiyan ve Müslüman eserlerinin ayakta olduğu Ani kenti günümüzde gerçek anlamda bir Açık Hava Müzesi'ni tüm canlılığı ile yansıtmaktadır. Ani kentinin bir başka önemli özelliği de Anadolu'da Türklerin ilk fethettiği yerlerin başında gelmiş olmasıdır.

Selçuklu Devrinde Ani Şehri çalışmamızı giriş ve iki bölümde şekillendirdik.

Giriş Kısmında; Çalışmanın önemi, amacı, metodu, içeriği ve Kaynakları hakkında bilgi verildikten sonra Selçuklular'ın Anadolu'yu fethetmeden önce Doğu Anadolu'daki siyasi durum, ele alındı.

Birinci bölümde, Anadolu'ya ilk Türk akınları ve bunların sonuçları, Alparslan ve oğlu Melikşah'ın Anadolu-Bizans üzerine seferi, Ani'nin fethi ve Şeddadiler döneminde Ani ele alındı. Şeddadiler dönemi kısmında Şeddadilerin ortaya çıkışı, Şeddadilerin Ani'de uyguladıkları siyaset, yaptıkları imar faaliyetleri ve Ani'nin Gürcüler tarafından işgalleri ele alınmış, ayrıca Gürcü işgalleri karşısında Anadolu Türk Beyliklerinin tepkileri ve Gürcülere karşı verilen mücadeleler işlenmiştir.

İkinci bölümde ise Ani'deki mimari yapılar, bu yapılardaki sanatsal özellikler, yapılarda kullanılan malzemeler, mimari eserlerin hangi döneme ait olduğu ve kimler tarafından yapıldığı ele alınmıştır. Bununla birlikte mimari yapıların özelliklerinden hareketle o dönemin sosyo-kültürel hayatı tasvir edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmamda büyük emeği bulunan değerli danışman hocam Yrd.Doç. Dr. Mahmut Kırkpınar'a ve desteklerini üzerimden eksik etmeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Avşar Yıldırım

27.05.2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ	1
Kaynaklar ve Araştırmalar	5
Selçukluların Ani’yi Fethinden Önce Doğu Anadolu’da Siyasi Durum.....	9
BÖLÜM 1: SELÇUKLU DÖNEMİNDE ANİ	25
1.1. Anadolu’ya İlk Selçuklu Akınları	25
1.1.1. Çağrı Bey İdaresindeki ilk Akınlar	26
1.1.2. Türkmen Beylerinin Akınları	28
1.1.3. Selçuklu Beyi Hasan’ın Gazası ve Şehit Oluşu	31
1.1.4. İlk Selçuklu-Bizans Savaşı: Pasinler (Hasan-Kale) Zaferi	32
1.1.5. Selçuklu Kutalmış’ın Kars Seferi	34
1.1.6. Sultan Tuğrul’un Anadolu Seferi	35
1.1.7. Şeddadlı Şavur’un Ani Akını	38
1.1.8. Çağrı Bey’in Oğlu Yakuti’nin Anadolu Akınları	38
1.2. Sultan Alparslan’ın Anadolu Seferi	39
1.2.1. Melikşah’ın Sürmeli Çukuru’ndaki Üç Kaleyi Fethi.....	41
1.2.2. Melikşah’ın Meryemnişin’in (Maryam-a-Şen) Kasabasını Fethi	42
1.2.3. Alparslan’ın Akça –Kala’yı (Sepîd-Şehr) Fethi	43
1.2.4. Sultan Alparslan’ın Ani’yi Fethi	47
1.3. Şeddadiler Döneminde Ani.....	55
1.3.1. Şeddadlılar’ın Ortaya Çıkışı	55
1.3.2. Ebu-Şuca Manucehr Dönemi (1064-1110).....	56
1.3.3. II. Ebû’l – Usvar Şâvûr Dönemi (1110-1124)	61
1.3.4. Ani Şehrinin I. Gürcü-Kıpçak İşgalinden Kurtarılması Ve Emir Fadlun Dönemi (1125-1131)	64

1.3.5. Emir Fahreddin Şeddad Dönemi(1131-1155).....	66
1.3.6. II. Fadlun Dönemi (1155-1161).....	68
1.3.7. Ani Şehri'nin II. Gürcü-Kıpçak işgalinden Kurtuluşu ve Emir Şahaşah Dönemi(1164-1200)	73
1.3.8. Ani Şehrinin III. Kez Kıpçak-Gürcü İstilasına Uğraması (1174).....	76
1.3.9. Ani Şehri'nin IV. Kıpçak-Gürcü İstilasını ve Şeddadiler'in Sonu	80

BÖLÜM 2: MİMARİ YAPILAR VE SANAT.....87

2.1. Ani'deki Mimari Yapılar.....	87
2.1.1. Ani Kaleleri	89
2.1.1.1. Ani İç Kalesi	89
2.1.1.2. İç Kaledeki Kiliseler	90
2.1.1.3. Kız Kalesi.....	91
2.1.2. Ani Surları	92
2.1.3. Ani Şehrinin Kapıları	95
2.1.3.1. Divin Kapısı	96
2.1.3.2. Başsekisi Kapısı.....	96
2.1.3.3. Mığmığ Deresi Kapısı	96
2.1.3.4. Acemağılı Kapısı.....	96
2.1.3.5. Satrançlı Kapı(Hıdırellez Kapısı).....	96
2.1.3.6. Arslanlı Kapı	97
2.1.3.7. Kars Kapısı.....	98
2.1.3.8. Gizli(Oğrun-Uğurun) Kapı.....	99
2.1.4. Dini Kurumlar	99
2.1.4.1. Ani'de Halkın İnanç Durumu	99
2.1.4.2. Camiler.....	104
2.1.4.3. Kilise ve Manastırlar.....	112
2.1.4.4. Ateşgede.....	125
2.1.4.5. Mezarlıklar	126
2.1.4.6. Sekiz Köşeli Türbe.....	126

2.1.5. Saraylar.....	127
2.1.5.1. İç Kale Sarayı.....	127
2.1.5.2. Selçuklu Sarayı (Tacirin Sarayı, Sultan Sarayı)	127
2.1.6. Su Yapıları	129
2.1.6.1. Küçük Hamam (I.Hamam).....	130
2.1.6.2. Büyük Hamam (II. Hamam)	133
2.1.6.3. Arpaçay Üzerindeki Köprü (İpek Yolu Köprüsü)	134
2.1.7. Ticari Kurumlar	135
2.1.7.1. Ticaret Yolu (Çarşı Yolu)	136
2.1.7.2. Ani Kervansarayı.....	139
2.1.7.3. Bezirhane(Yağhane).....	140
2.1.7.4. Han Ve Pazarlar	141
2.1.8. Ani Konutları	141
2.1.8.1. I. Konut.....	142
2.1.8.2. II. Konut	142
2.1.9. Mağaralar	143
2.1.10. Şifahane (Ejderha-Burcu)	144
2.1.11. Kuş Evleri Ve Posta Sistemi.....	145
2.2. Sanat.....	145
2.2.1. Mimari Eserlerdeki Sanatsal Figürler.....	147
2.2.1.1. Arslan Kabartması	147
2.2.1.2. Kartal Kabartması	148
2.2.1.3. Ejder Kabartması.....	149
2.2.1.4. Boğa Kabartması	151
2.2.2. Mimari Yapılarda Kullanılan Malzemeler.....	152
2.2.3.1. Taş Örnekleri.....	152
2.2.3.2. Harç Örnekleri.....	153
2.2.3. Eğitim ve Bilim.....	153

SONUÇ	157
KAYNAKLAR	159
EKLER	172
ÖZGEÇMİŞ	199

KISALTMALAR

TTK.	: Türk Tarih Kurumu
yy.	: Yüzyıl
Tz.	: Tarihsiz
Çev	: Çeviren
Km.	: Kilometre
Nşr.	: Neşreden
Trc.	: Tercüme
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
İA.	: İslam Ansiklopedisi

Tezin Başlığı: Selçuklu Devrinde Ani Şehri (1064-1200)	
Tezin Yazarı: Avşar YILDIRIM	Danışman: Yrd. Doç.Dr. Mahmut KIRKPINAR
Kabul Tarihi: 07.10.2010	Sayfa Sayısı: vii(ön kısım) + 172(tez) + 27(ekler)
Anabilimdalı: Tarih	Bilimdalı: Ortaçağ Tarihi
<p>Oldukça stratejik bir konumda bulunan Ani kenti ve kalesi, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya ile Doğu Anadolu Bölgesi arasında yer almaktadır. Yüksek bir kayalık tepe üzerinde bulunan Ani Kalesi, Güney Kafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgesi'nden Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ne ulaşan tarihi İpek Yolu'nu koruyan stratejik bir öneme sahipti. Bizans çağında Anadolu'nun doğu kilidi sayılan Ani, Türklerin ilk fethettiği yerlerin başında gelmektedir. Burada ilk Selçuklu eserlerinin izlerinin görülmesi Türk-İslam tarihi açısından buranın önemini arttırmaktadır.</p> <p>Çok sayıdaki Hıristiyan ve Müslüman eserlerinin ayakta olduğu Ani kenti günümüzde gerçek anlamda bir Açık Hava Müzesi'ni tüm canlılığı ile yansıtmaktadır. Bugüne kadar varlığını sürdüren tarihi eserler, bu tarihi şehirde Roma, Bizans, İran, Arap, Gürcü, Ermeni ve Türk medeniyetlerinin yaşadığına tanıklık eder.</p> <p>Çalışmada Ani'nin Türklerin hâkimiyetine geçmesi, buradaki siyasi mücadeleler ile birlikte, bu Açık Hava Müzesi konumundaki şehirde var olan mimari yapılar, bu yapıların özellikleri, hangi kültür ve medeniyetin izlerini taşıdığı üzerinde duruldu. Ani üzerinde çok sayıda araştırma yapılmış ancak bu araştırmalarda ağırlık mimari yapılar üzerinde olmuş, siyasi kısım ise mahdut kalmıştır. Biz çalışmamızda daha çok siyasi tarih kısmına ağırlık verdik.</p> <p>Bu çalışmada Ani şehrinin fethinin Türk-İslam tarihi açısından önemi, bugün harabe konumunda olan şehrin ortaçağdaki önemi ve mimari yapıların özellikleri ile birlikte o dönemdeki yaşam koşulları hakkında bilgiler sunulmaya çalışılmıştır.</p>	
Anahtar kelimeler: Selçuklu, Ani, Siyasi, Mimari	

Title of the Thesis: Ani City In Seljuk Times (1064-1200)	
Author: Avşar YILDIRIM	Supervisor: Assist. Prof. Mahmut KIRKPINAR
Date: 07.10.2010	Nu. Of Pages: vii (pre text) + 172 (main body) + 27 (appendices)
Department: History	Subfield: Middle Age History
<p>Because of its strategic location Ani city and castle, located between North-West Iran and South Kafqasia and East Anatolian region. Ani castle located on a high mountain, had a great importance for protecting historical way, which penetrates through south Kafqasia and North-West Iran region to North-East Anatolia. Having the key position for entering Anatolia in Byzantium age, Ani was the first place conquered by the Turks. To see first Seljuk monuments here, it gains importance for Turkish-Islamic history.</p> <p>Even in today times there are many Christian and Muslim monuments an its lands, it is like an amphi theatre. The historical monument which has became for today witness the Byzantium, Roma, Iran, Arab, Georgian, Armenian and Turkish civilizations that lived there.</p> <p>In this work, I've tried to give information about; the time when Turks ruled Ani, the politic fight during that times, and as an amphitheatre, I've informed about its architecture, their features, and the effects of civilizations on these architectures. There have been many works an Ani, but most of them were about its architecture not about its political history. I'll inform you mostly about its political history.</p> <p>In this work, I've tried to inform you about the importance of Ani for Turkish-Islamic civilization and as a ruin place today, I'll give some information about Ani's architectural features and its monuments and the conditions of life on that days.</p>	
Key words: Seljuk, Ani, Politics, Architecture	

GİRİŞ

Çalışmanın Önemi

Ani, tarih öncesi dönemlere kadar inen geçmişi, oldukça stratejik konumu ve ipek ticaret yolu üzerinde bulunması dolayısıyla ortaçağda dikkat çeken bir şehirdir. Bugün harabe konumda olan ve birçok medeniyete ait kalıntıları üzerinde taşıyan şehir, ortaçağda Bagratlılar ve Selçuklu fethinden sonra Şeddadiler hâkimiyetleri döneminde altın çağını yaşamış, büyük bir üne kavuşmuştur. Ani kentini önemli kılan sebeplerden biri de Anadolu'da Türklerin ilk fethettiği yerlerin başında gelmiş olmasıdır. Fetihle birlikte Selçuklu Sultanı Alparslan bu şehirdeki Katedrali camiye çevirmiş ve burada Cuma namazını kılmıştır. Türk-İslam hâkimiyetine geçen şehir kısa sürede mimari yapılar ile süslenmiş, Anadolu'daki en eski İslam eserleri ortaya çıkmıştır. Türklerin inşa ettikleri cami, saray, kervansaray ve şifahane gibi önemli mimari yapılar ile şehir daha da gelişmiştir.

Ani'nin Türkler tarafından fethi, İslam coğrafyasında büyük bir sevince vesile olmuş, Abbasi halifesi Alparslan'a Fetihler Babası anlamına gelen "Ebu'l-Feth" unvanı vermiştir. Ani şehrinin fethi aynı zamanda Anadolu'nun kilidinin açılması olarak da yorumlanabilir. Bundan sonra daha da bir artan Türk göçleri Anadolu'nun Türk-İslam yurdu olmasını sağlamıştır.

Çalışmanın İçeriği

Ani Kars ilinde Ocaklı(Ani) köy(Türkiye Mülki İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler ve Belediyeler, 1 Haziran 1970 durumu, 1971: 488) yakınında, Kars'a 45 km. mesafededir. Ani, Aras Irmağı'nın kolu Arpaçay'ın batı kıyısında Türkiye topraklarında bulunan eski bir yerleşim yeridir (Balkan-Sümer, 1967: 103). Ani'nin kuzeydoğusunda Tatarcık Deresi, batısında Bostanlar Deresi akmaktadır. Yavşan Düzü denen kısımda ise Ani ören yerinin dış kalesi yer almaktadır. Üçgen görünümünde ve derin bir vadide yükselen Ani'nin bulunduğu alan, volkanik bazalt kaya blokları halindedir (Karamağaralı, 1997: 102).

Ani Şehrinin ismi, İran'daki Su ve Bereket Tanrısı Anahita'dan geldiği tahmin edilmektedir. Barthold ise Ani isminin asıl menşenin meçhul olduğunu belirtir (Karamağaralı, 1997: 102, Barthold, I, 1993a: 435).

Ani'ni milattan önceki zamanlardaki durumu hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Buluntulara göre Tarih Öncesi çağlardan beri yerleşim alanı olan Ani (Kökten, 1944: 671), bir Ortaçağ metropolü olarak ün kazanmıştır. Coğrafi konumu ve topografik durumu bakımından savunulması kolay olan Ani şehrindeki tarım ile uğraşan toplum feodal bir sistemle aristokratlar tarafından yönetilirken, 11. yy.dan başlayarak ticarete ve esnaflığa dayalı bir kent sistemine geçmiştir. Dinsel karakteri ve ticaret yolları üzerinde bulunması Ani'nin siyasi ve ekonomik bakımdan gelişmesini sağlamıştır (Karamağaralı, 1997: 102).

MS. 4. yüzyılda Ani'ye hâkim olan Kamsarakanlar burada kale, saray ve kilise inşa ettirmişlerdir (Barthold, I, 1993a: 435). 5. yy.' da bir süre Sassaniler'in eline geçen Şehir 7. yy.' a kadar Kamsarakanlar tarafından yönetilmiştir. Ani 643'te İslam orduları tarafından fethedilmişse de, 763'te yeniden Kamsarakanlar'ın egemenliğine girmiştir. Bu sülale 783'te Bizanslılar tarafından yıkılmış ve Bizans İmparatoru IV. Leon Ani'yi Bagratlılar'a satmıştır. 826 yılında Bagratlılar'dan I. Aşot Ani hâkimi olarak Şahaşâh (Kırallar Kıralları) unvanını almıştır. II. Aşot 855-856'da Abbasi halifesine bağlılığını sunmuş, 887'de de Abbasi halifesi Mutemid ona kral unvanı verip bir taç göndermiştir. Böylece Ani'de Bagratlı dönemi başlamıştır (Karamağaralı, 1997: 102).

Kral III. Aşot devrinde(953-977) Ani, Bagratlı devletinin başkenti oldu (Barthold, I, 1993a: 435). Geniş bir imar faaliyetine girişilerek güzel sanat yapılarıyla süslenen şehrin kuleli iç surları ve kulelerin içinde de kiliseler yapıldıktan sonra Ani, bir kale şehir olarak tarihi önem kazanmaya başladı(961). III. Aşot'un ölümünden sonra Fatih unvanını da alan Simbat II tahta çıkmış ve sur duvarlarına ikinci bir sıra ekletmiştir. Böylece iki yandan ırmaklarla çevrili olan şehir, üçüncü bir yandan da çifte surlarla korumalı duruma getirilmiş oldu(989)(Tuğlacı, 1984: 53).

II. Simbat'ın ölümü üzerine yerine kral I. Gagik geçti(989-1020). Bu dönemde Ani, savaşlardan uzak ve refah içerisinde olmuş, kent imar edilmiş, büyük Katedral ve Surp Gregor Kilisesi yaptırılmıştır. Şahaşâh unvanını muhafaza eden I. Gagik, 993'ten itibaren Ani'yi Ermeni Katolikosluğu'nun merkezi haline getirmiş, ayrıca Ermeni ve

Gürcülerin kiralı unvanını da almıştı (Barthold, I, 1993a: 435). I. Gagik'in 1020 senesinde ölmesinin akabinde Ani'de Gagik'in çocukları arasında taht mücadelesi baş göstermiştir. Hovhannes-Sımbat II (1020-1040) ile küçük kardeşi IV. Aşot arasındaki mücadele sonucunda IV. Aşot Sımbat'ın ordusunu yenilgiye uğrattı. Şehir Aşot'a verilmek üzereyken komşu devletlerin ve Ermeni ileri gelenlerinin araya girmesi ile barış yapıldı. Verimli araziler IV. Aşot'a verilirken Ani ise II. Sımbat'a verildi. II. Sımbat, kendi halkından gizli olarak Katolikos Bedros I. aracılığıyla şehri Bizans İmparator'u Basil II.'ye sattı. Önce prens IV. Aşot, sonra kral II. Sımbat ölünce taht varissiz kaldı(1042). Ani halkı prens IV. Aşot'un oğlu II. Gagik'i kendilerine kral seçtiler ancak Bizans imparatoru IX. Konstantin Monomak(1042-1055) onu hile ile İstanbul'a çağırarak tahtını ve Ani'yi 1045 yılında kendi hâkimiyetine geçirdi (Honigsmann, 1970: 166-173).

1045 yılından 1064 yılına kadar Bizans hâkimiyetinde kalan Ani'nin bu dönemde su sorunu ele alınmıştır. Katedral'in batı duvarında bulunan yedi satırlık Ermenice yazıtta 1045-54 yılları arasında Ani valisi(Katapan Aron) olan Bizans temsilcisinin, "susuzluk çekenleri sevindirmek için İç Kale'ye su getirttiği" kayıtlıdır (Barthold, I, 1993a: 435). Bu dönemde Ani halkının zaman zaman ağır vergiler yüzünden göç edecek kadar sıkıntıya düştüğü bilinmektedir.

Çalışmamızın temel kısmı olan "Selçuklu Devrinde Ani Şehri" 1064-1200 yıllarında Şeddadiler tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde Ani üç kez Gürcü işgaline uğramış ve dördüncü işgalden sonra ise Ani artık Şeddadi hâkimiyetinden çıkmıştır. Şeddadiler döneminde Ani'de iki cami yapılmış, surlar takviye edilmiş ve Hıristiyan halka iyi muamelede bulunulmuştur (Barthold, I, 1993a: 436).

Allah'ın gönderdiği bir idareci olarak vasıflandırılan Şeddadlı Manuçehr dönemi dikkate değerdir. Harabeleri ve surları tamir ettiren Manuçehr döneminde dağılmış olan Ermeniler Ani'ye davet edildi. Manuçehr onlarla birlikte çalıştı, bu medeni ve huzurlu ruh hali içinde Ani halkı biraz nefes aldı. Ani'nin onun eline geçmesi şehir halkı için iyi bir talih olarak yorumlanmıştır (Karamağaralı, 1998: 39).

1226 yılında Celadeddin Harzemşah tarafından kuşatılan ancak alınamayan Kars ve Ani çevresi, 1239-1358 yılları arasında Moğolların eline geçmiştir. Moğollar, Ani'deki yapılara ve halka çok zarar verdiler (Solmaz,2000: 144). Ani Şehri, 1319 yılında

meydana gelen şiddetli depremle bir kez daha harap olmuştur (Tuncel, 1992: 199). Bölgeye 1358-1380 arasında İlhanlılar/Celayirliler, 1380-1386 yılları arasında Karakoyunlular hâkim olmuştur. Bölge, 1386 yılında Timur tarafından zapt edilmiştir. Ani, Timurlular zamanında valilik merkezi olmuş, Timur egemenliğinden sonra iyice sönükleşmiştir (Karamağaralı, 1997: 102).

Ani, 1406-1467 yılları arasında Karakoyunluların, 1467-1534 yılları arasında Akkoyunluların yönetimine geçmiştir. Akkoyunlular Döneminde savaş alanına dönen bölgede, pek çok şehir gibi Kars ve Ani de harap olmuştur. Bölge, 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır (Kırzıoğlu, VI, 1993: 362, Kuzucu, 2006: 275).

Ani, 1605 yılında meydana gelen şiddetli depremden sonra artık oturulamayacak hâle gelmiş ve tamamen terk edilmiştir. 1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlanmış, 3 Mart 1878 yılında Ruslarla Ayastefanos Antlaşması imzalanarak Kars, Batum ve Ardahan onlara bırakılmıştır. 1917 yılında Çarlık Rusyası dağılınca 3 Mart 1918 yılında Ruslarla imzalanan Brest-Litowsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır. Ancak 1918 yılında Osmanlı topraklarının İtilaf Devletleri tarafından istilâsı sırasında, Kars, Ardahan ve Batum'u, 1921 yılına kadar Ermeniler ve Gürcüler kontrolleri altında tutmuşlardır. Ruslarla 16 Mart 1921'de Moskova'da, 13 Ekim 1921'de Kars'ta yapılan antlaşmalarla, Türkiye-Rusya sınırı çizilmiş, Kars ve çevresi Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katılmıştır (Kırzıoğlu, 1953: 551-559).

Çalışmanın Amacı

İlkçağ ve Ortaçağ'da askeri ve ticari açıdan büyük öneme sahip olan, Bizans çağında Anadolu'nun Doğu Kilidi sayılan Ani Şehri, Türklerin ilk fethettiği yerler arasındadır. Bir yönüyle Malazgirt zaferine giden yol Ani'den geçmiştir diyebiliriz. Ani ile ilgili yapılan çalışmalarda genelde mimari yapılar ele alınmış çok az sayıda eser siyasi kısmına değinmiştir. Bu çalışmanın amacı bu eksiği gidermektir. Bu çalışmada hedeflenen amaç, dönemin kaynakları ve araştırma eserlerinin yardımıyla Selçuklu Devrinde Ani Şehri'nin 1064-1200 yılları arasındaki durumunu ele alan toplu bir çalışma ortaya koymaktır.

Çalışmanın Metodolojisi

Bu çalışmaya başlarken Selçuklu Devrinde Ani Şehri ile ilgili kaynakların bir taramasını yaptım. Taraması yapılan kaynakları Kars, İstanbul ve Sakarya'daki kütüphanelerde tedarik ettim. Ani Şehrini ziyaret ederek fotoğraflar çektim. Fotoğrafların bir kısmı çalışmanın ekler kısmına ilave edilmiştir. Kaynaklar ve araştırma eserlerden hareketle bir takım çıkarımlara varılarak Selçuklu Devrinde Ani Şehri'nin bir portresi çizilmeye çalışıldı. Bu çalışmada kullanılan kaynakların bir kısmı aşağıda zikredilmiştir.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmamızda yararlandığımız kaynaklarda başında Ermeni müellif Urfalı Mateos'un Vekayinamesi önemli yer tutmaktadır. Urfalı Mateos'un yazdığı Vekayiname, 952'den 1136 senesine kadar gelen vakaları ihtiva eder. Eser, Grigor adlı bir papaz tarafından 1137'den 1163 senesine kadar devam ettirilmiştir. Eser, Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eser, Ani şehri ve Ermeniler hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Eserde Çağrı Bey'in ilk Anadolu akınından 1136 yılına kadar Selçuklular hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Müellifin çağdaş bir müellif olması sebebiyle bu devir olaylarının çoğunun görgü şahidi olmuştur. Müellif ilk mücadelelerde Türklere karşı bir tutum sergilemesine karşın daha sonraki devirler için Türkleri övmekte ve onların adalet ve şefkatinden bahsetmektedir.¹

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer vekayiname de yine Ermeni müelliflerinden Sımbat'ın 951 tarihinden 1334 tarihine kadar yaşanan olayları ihtiva eden vekayinamesidir. Eserin 1152 tarihine kadarki kısmı, Urfalı Mateos ile onun müzeyyili Papaz Grigor'un eserinden ufak farklılıklar ile verilen bilgilerin bir tekrarı gibidir. Eserin ikinci bölümündeki 1152'den 1274'e kadar olan kısmı, Sımbat'ın eseri sayılmaktadır. Meçhul bir müellif (bunun Mareşal Baudouin olması muhtemeldir) 1276 dan 1331 tarihine kadar geçmiş olan vakaları kayıt ve ilave etmekle Sımbat'ın eserine devam etmiştir. 1208 tarihinde doğan Sımbat, eserini 1265'te kaleme almıştır. Sımbat'ın eserinde Klikya Ermeni Kıralları, Türkiye Selçukluları, Memluklar ve Karamanlılar ile

¹ URFALI MATEOS. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (Türkçe'ye Çeviren, Hrant D. Andreasyan, Notlar, Edouard Dulaurier, Çeviren, M. Halil YINANÇ), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 2000

ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Simbat'ın eseri Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹

Çalışmamızda yararlandığımız diğer bir Ermeni kaynağı Müverrih Vardan'ın eseridir. Müverrih Vardan'ın "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)" adı ile anılan ve Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercüme edilen Cihan Tarihi kitabının bu kısmında Selçuklular'ın Anadolu'yu fethi, Akdeniz'e kadar olan sahada Türk hâkimiyetinin sağlanması, Türk-Bizans-Haçlı mücadeleleri ve Ermeniler konu edilmektedir. Ani Bagratlılar dönemi ve bu bölgenin Selçuklular tarafından fethi ile birlikte meydana gelen gelişme ve değişimler anlatılmaktadır. Çalışmamızda yararlandığımız önemli kaynaklar arasındadır.²

Çevirisini Ali Sevim'in yaptığı XII. yüzyılın Suriyeli tarihçilerinden olan Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî'nin Selçuklular ile ilgili kısımlar çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Ali Sevim H. 430-1038/39 ile eserin bitim tarihi H. 538-1143/44 yılları arasındaki olayları kapsayan bölümlerine ait Arapça metinleri Türkçe çevirileri, notlar ve açıklamalarıyla birlikte yayınlamıştır. Genel vekayiname türünde, muhtasar olarak telif edilen eser, Hz. Adem'den başlayıp Abbasi halifesi el-Muktefî Liemrillah devrinin sonuna kadar(H. 555=1160) cereyan eden çeşitli olayları kapsamaktadır. Eser TTK Yayınları arasında 1988'de yayınlanmıştır.³

Çalışmamızda yararlandığımız diğer bir kaymak da Süryani müellif Bar Hebraeus Abu'l Farac'ın Süryanice tarihidir. Bar Hebraeus, 1226 yılında Malatya'da dünyaya gelmiş ve Yahudi bir tabip olan babası ona iyi bir eğitim vermiş idi. Babası Onun Arapça, Süryanice ve İbranice öğrenmesini sağladı (Şeşen, 1998: 153). Müellif, eserinde başlangıçtan 1286 tarihine kadar ki Anadolu ve Ön Asya'da meydana gelen olayları sıralamıştır. Eseri Süryaniceden İngilizceye Ernest A. Wallis Budge çevirmiş, Türkçeye

¹ SIMBAT, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, (Türkçe'ye Çeviren, Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yayınlanmamış Teksir

² MÜVERRİH VARDAN, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)" (çeviren ve yorumlayan Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi 1/2*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937

³ EBU ABDULLAH MUHAMMED EL-AZİMÎ, *Azîmi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Yayımlayan, Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988

ise Ömer Rıza Doğrul Çevirmiştir. İki cilt halinde TTK tarafından yayınlanan eserin ikinci cildi Türk tarihi hakkında malumat sunmaktadır, ayrıca indeksi mevcuttur.¹

Süryani Vekayinameler arasında bir diğeri de Süryani Patrik Mihail'in Vekayinamesidir. Keşiş Mihail, 1166 yılında Antakya Süryani Kilisesi patriği oldu. Müellif, Süryani kilisesi tarihi etrafında bir dünya tarihi yazmıştır. Süryani Mihail, 1195 tarihine kadar gelen hadiseleri eserinde toplamıştır. Bu Vekayiname, Anadolu'nun Türklerin eline geçmesi, I. II. haçlı seferi ve Danişmendli-Bizans ilişkileri için önemli bilgiler ihtiva eder. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan ile şahsi dostluğu bulunan müellif Türklerin lehine bir dil kullanır. II. Kılıç Arslan'ın kendisine yazmış olduğu tarihi değeri büyük bir mektubuna eserinde yer vermiştir. Eser Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.²

Çalışmamızda Arapça Vekayinameler arasında İbnü'l-Esir tarafından yazılan El Kamil Fi't- Tarih adlı eserden de istifade ettik. Eser, insanın yaratılışından 1231 tarihine kadar meydana gelen olayları açıklayan önemli bir Vekayinamedir (Şeşen, 1998: 138). Hikmet Neşriyat tarafından yayınlanan eser on ciltten oluşmakta son üç cildinde Türk tarihi hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Alparslan'ın Ani şehrini fethi 8. ciltte detaylı bir şekilde ele alınmıştır. 10. cildinde geniş bir indeks eklenmesi çalışmacılara kolaylık sağlamaktadır.³

Çalışmamızda az da olsa yaralandığımız diğeri bir kaymak Anadolu Selçuklularının en önemli yerli Vekayiname kaynağı, Farsça olarak ele alınan İbn Bibi'nin El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Alaiye adlı eseridir.⁴ İki cilt halinde Kültür Bakanlığı tarafından basılan eser Mürsel Öztürk tarafından yayına hazırlanmıştır. 1281 yılında tamamladığı eserinde İbn Bibi, II. Kılıç Arslan'ın ölümünden(1192) itibaren 1281 yılına kadarki Anadolu Selçuklu Devleti tarihi anlatılır. Eserinde anlattığı olayların çoğuna ya şahit olmuş veya olaya şahit olan kişilerden almıştır (Şeşen, 1998: 167).

¹ABÜ'L FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, cilt I-II, (Süryaniceden İngilizceye Çeviren, Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çeviren, Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999

² *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, Türkçeye Çeviren, Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yayınlanmamış Teksir.

³ İbnü'l- Esir, *İslam Tarihi, El Kamil Fi't- Tarih*, Cilt, 1-10, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s. 359

⁴ İBN BİBİ, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçuk Name) I*, (Hazırlayan, Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996

Çalışmamızda yararlandığımız bir diğer kaynak da M. Fuad Köprülü'nün, "Anadolu Selçuklular Tarihi'nin Yerli Kaynakları I" makalesinde ele aldığı, Ani'li Kadı Burhaneddin Abû Naşr b. Mesûd'un *Anîs al-Kulûb* adlı farsça olarak *şehname* vezninde kaleme aldığı eseridir. Kadı Burhaneddin, bir zamanlar Ermeni Krallığı'nın, bin bir kilisesiyle meşhur merkezi olup Bizans hâkimiyeti altında iken Alparslan tarafından fethedilen Ani şehrinde doğmuştur. Kadı Burhaneddin bu eserini yazarken, bir *Vekayiname* değil, sadece dini ahlaki mahiyette bir edebi eser meydana getirme gayesi güdüyordu. Bunun için asıl tarihi kaynaklara değil, daha ziyade, tefsir kitapları ve peygamberler kıssaları gibi dini eserlere müracaat etmiş ve kullandığı asıl tarihi kaynaklar mahdut kalmıştır. Bundan dolayı, onun verdiği malumat arasında en mühim olanlar duyduklarına veya gördüklerine dayananlardır. Eserin belki de en önemli ve doğru bilgiyi içeren kısmı Kars-Ani civarlarının tarihine ait bilgilerdir. Köprülü'nün ifadesine göre "Anîs al-Kulûb'un Selçuklular tarihi hakkında verdiği *sathî* ve yanlış malûmattan istifade imkânı yoktur." (Köprülü, 1943: 477)

Çalışmamızda yaralandığımız diğer önemli bir kaynak da Pencap Üniversitesi Farsça Profesörü Muhammed İkbâl'in 1933'de Lahor'da neşrettiği, Şadrudîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseyni'nin olduğu tahmin edilen *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye* adlı eserdir. Eser, Necati Lügal tarafından Muhammed İkbâl'in neşrettiği metinden tercüme edilmiştir.¹ Eser Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile H. 550-590 tarihleri arasındaki olaylar hakkında bilgi vermektedir (Demir, 2004: 190). Ani Şehri'nin siyasi tarihi hakkında, Alparslan'ın Anadolu seferi, Ani'nin fethi, Malazgirt savaşı hakkında bilgiler mevcuttur.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz önemli kaynaklardan biri de Gürcü kroniğidir. Marie F. Brosset tarafından 1849 yılında Fransızca yazılan eser iki ciltten oluşurken 1851 de buna bir cilt daha eklenmiştir. Eserin Fransızcası XIX. yüzyılın başına kadar gelmesine karşın Türkçe çevirisinde 1212 yılına kadarki olayları içermektedir. TTK Ortaçağ Kolu'nun kararıyla Gürcistan Tarihi'nin tercümesi için Hrand D. Andreasyan görevlendirilmiştir. Andreasyan'ın Türkçeye çevirdiği eser Erdoğan Merçil tarafından yayına hazırlanmıştır. Eser, ortaçağ çalışmalarında müracaat edilen önemli kaynaklar

¹ Şadrudîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali El-Hüseyni, *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye*, (Nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933, Türk. Trc. Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943

arasındadır. Eser, Bizans, Ermeni, Gürcü, Arap ve Türk mücadeleleri hakkında bilgi vermektedir.¹

Çağdaş bir müellif olmamakla beraber Osmanlı döneminde Selçuklular ile ilgili bir çalışma olan Ahmed Bin Mahmud'un Selçuk-Nâme I ve II adlı eserlerinden de çalışmamızda istifade ettik. Eser, Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından üç asır sonra yazılmıştır. İhtiva ettiği mufassal ve doğru malumat ile Büyük Selçuklular tarihi hakkında yazılmış, ilk Türkçe eseri teşkil etmesi eserin kıymet ve önemini arttıran bir husustur. Eser, Erdoğan Merçil tarafından yayına hazırlanmıştır.²

Çalışmamızda yararlandığımız araştırma eserlerden önemli gördüğümüz ve çokça başvurduğumuz kaynaklar arsında: Mehmet Altay Köymen'in, Selçuklu Devri Türk Tarihi ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt; R. Grousset'in, Ermenilerin Tarihi; Fahrettin Kırzioğlu'nun, Kars Tarihi ve Ani Şehri Tarihi; Fikret Işıltan'ın Türkçeye tercüme ettiği Ernest Honigmann'ın, Bizans Devletinin Doğu Sınırı ile Georg Ostrogorsky'nin Bizans Devleti Tarihi; Osman Turan'ın, Selçuklular Zamanında Türkiye, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi ile Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti; Ali Sevim'in, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi ve yine Ali Sevim ve Erdoğan Merçil tarafından hazırlanan Selçuklu Devletleri Tarihi; Mükrimin Halil Yınanç'ın, Anadolu'nun Fethi; Beyhan Karamağaralı'nın Ani kazı sonuçları ve Hamza Gündoğdu'nun Ani ile ilgili makaleleri³ önemli yer tutmaktadır.

Selçuklular'ın Ani'yi Fethinden Önce Doğu Anadolu'da Siyasi Durum

Selçuklular, yaylakçı-kışlakçı ve kalabalık sürüleriyle geçimlerini sağlayan Türkmenler için yeni yurtlar bulmak zorunda idi. İslam coğrafyasına yönelmenin dinen de uygun görülmemesi Selçuklulara tek yol bırakıyordu: Hıristiyan Anadolu'nun Gaza ve Cihad yolu ile fethi ve kesif Türkmenlerin buralara yerleştirilmesi. Selçuklular'ın Anadolu'ya

¹ Anonim, *Gürcistan Tarihi, Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar*, (Gürcüce'den çev. Marie Félicité Brosset, Türkçe'ye çev. Hrand D. Andreasyan, notlar ve yay. Haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003, Türk Tarih Kurumu Basımevi

² AHMED BİN MAHMUD, *Selçuk-Name I-II*,(Hazırlayan, Erdoğan Merçil), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977

³ Hamza Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Hamza Gündoğdu, "Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları", *Kars " Beyaz Uykusuz Uzakta*, Yapı Kredi Yayınları.

gelişleri esnasında Doğu Anadolu'da karşısında durabilecek güçte bir devlet yoktu ancak doğu sınırlarını güçlendirmeye çalışan Bizans İmparatorluğu vardı (Resim-4).

Bölgede güçlü olmaya çalışan Bizans imparatorluğu politika haline getirdiği, sınırları dâhilinde milletleri bir bölgeden başka bir bölgeye transferi söz konusu idi. Bunun en önemli amacı askeri idi. Tiberius, Maurice Justinyen II, Basil II ve diğerleri bu nüfus nakillerine başvurmuştur çünkü bu insanlara askeri anlamda ihtiyaç duyulmuştur. 578 yılında, Tiberus İmparatorken, 10,000 Ermeni kendi evlerinden çıkarılmış ve Kıbrıs'daki adalara yerleştirilmiştir. Yine 988 yılında, Basil II, Ermenileri doğu eyaletlerden çekmiş ve onları Makedonya'ya yerleştirmiştir. 11. yüzyılda Ermenistan'ın Bizans'a ilhakı sonucunda, Ermeniler, eski yerleşim birimlerine ve yeni alınmış bölgelere (Ermenilerin yaşamadığı) nakledilmişlerdir (Charanis, 3, 1961: 140-146).

Evlerini bırakıp İmparatorluktaki başka bir noktaya yerleştirilen Ermenilerin çok olduğu bir gerçektir. Selçukluların tekrarlanan akınları bu sayıyı daha da artırmıştır. Binlerce Ermeni, kendi vatanından çıkarılmış ve Kapadokya, Kilikya ve Kuzey Suriye'ye yerleştirilmiştir.

Bizans'ın, 11. yüzyılda Ermeni Prenslarını ve yoldaşlarını yerlerinden çıkarmaktaki amacı şuydu: birincisi, sorun olabilecek meseleleri ortadan kaybederek yeni alınan Ermeni topraklarının kontrolünü sağlamak, bir diğeri de Ermenilerin yurdunun Selçuklular tarafından sürekli işgal ediliyor olmasıydı. Bu yüzden Ermeniler, yerlerinden çıkarıldı. Bu olay, Asya bölgesinin Selçuklular tarafından işgalini engelledi.

Ermeni topraklarının ilhakı neticesinde kendi bölgesinde kalan Ermeniler ile Rumlar arasında gerginlikler yaşanmaya başladı. Yunan ve Ermeniler arasındaki düşmanlık Asya'daki Bizans otoritesinin zayıflamasına sebep olmuştur (Charanis, 3, 1961: 146-154).

Selçuklular'ın Anadolu'ya geldiği dönemde Bizans İmparatoru olan II. Basileios (976-1025), doğu sınırlarını emniyet altına almak için Ermeni Kırallık ve Prenslikleri kaldırarak önemli bir Ermeni nüfusunu Orta Anadolu'ya nakletmiştir. Böylece Bizans sınırlarını Azerbaycan'a, Kafkasya'ya kadar uzatmıştır. Bu durum, Bizanslılarla Selçukluların komşu olmasına neden olmuştur (Küçük, 2003: 82-83, Ersan, 33, 2001: 603).

Selçukluların Ani Şehrini fethetmeden önce Doğu Anadolu'daki siyasi durum şöyle idi:

Şeddadlı Emirliği (951-1088)

Hazar Denizi'nin doğusunda merkezi Gence ve Divin olan Şeddadoğulları Emirliği Sünni inancına mensup idi. Selçukluların batı seferlerinde ünlü hükümdarları Şavur(Ebu'l Usvar, Apusvar)(1020-1067) Selçuklu ordularına yardımcı olup kılavuzluk yapmıştır. Emir Şavur komşusu Taşır Bagratlı kralı I. Davit'in (989-1048) kız kardeşi ile sonra da Ani Bagratlı Kralı Hovhannes-Sımbat'a rakip olarak Aşağı Arpaçay boyu ve Bagaran hakimi olan IV. Aşot'un kızı Kata ile evlenmiş ve bu sonraki kadından doğan bir oğlunun adını da Aşot koymuştur (Kırzıoğlu, 1982: 1).

Daha sonra görüleceği üzere Ebu'l Usvar'ın oğlu Manuçahr Ani Emiri olduğunda Ermenilerin onu benimsemesi kolay olmuştur. Şeddadi Emirliği ayrıca 1046'dan beri Ani'den gelen Bizans saldırılarına karşı da mücadele vermekteydi (Tuğlacı, 1984: 37).

Caferoğulları Emirliği (912-1068)

Tiflis merkezli, gümüş sikkeler kestiren ve transit ticaretiyle geçinen Arap soylu Caferoğulları Emirliğini, Sultan Alparslan, ikinci batı seferinde hâkimiyeti altına almıştır.(Kırzıoğlu, 1982: 2) Sultan Alparslan'ın Tiflis'i, Gürcü ve Ermeni topraklarına girişinde kendisine refakatlik eden Şeddadlı emirlerinden Fadlun'a vermiştir (Minorsky, XII. 1993a: 267).

Taşır Bagratlıları (982-1185)

Ani Bagratlılarından ayrılma olan bu Hıristiyan beyliğin merkezi Loru(Lore) şehri idi(Tuğlacı, 1984: 38). Yaylakçı-kışlakçı ahalisinin çoğu Borçalı ve Kazak adlı ikiz Kıpçak boyundan olup, Türkçelerini devam ettirmişlerdi. Selçuklu ordusunun bölgelerinde görülmesi üzerine gönüllü olarak İslamiyet'i kabul ettiler (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye, 1943: 26). Bunun üzerine halkının memnun olduğu kral II. Gurgen(I. Kürike)(1056-1081), kızını Selçuklu Sultanı Alparslan ile evlendirmek suretiyle Loru'da tâbi kral olarak kalmıştır. Taşır Bagratlıları: doğuda, Şeddadlılar; kuzeyde, Caferoğulları; batıda, Ortodoks İber(Gürcistan)-Apkaz Bagratlıları; güneyde, Ani Bagratlıları ile komşu idiler (Kırzıoğlu, 1982: 2).

Ortodoks İber (Gürcistan)-Apkaz Bagratlıları (985-1080, 1121-1800)

Bayburt, İspir, Oltu(Penek) bölgelerinde hâkimiyet kuran Ortodoks İber(Gürcistan)-Apkaz Bagratlıları'nın merkezi Kutayıs(Kutatis) şehridir. Abazalar tahmini olarak 800 tarihinde Hazarların yardımı ile bağımsızlıklarını elde ettiler (Barthold, I, 1993b: 6). Hazar Kağanının kızı ile evlenen Apkaz Bagratlıları kralı Anç-Abaoğlu sülalesinden I. Leon(Levan) (744-789) Apkazeli Eristavı(Vali) iken kaynatasının yardımıyla, Arapların Tiflis(Kartel) ülkesinin batısına geçmesine, İslamiyet'in Kafkaslarda yayılmasına engel olmuştur. I. Leon'un torunu Ançabaoğlu I. Görgi (845-877), Tiflis Emirliği bölgesinden, Tiflis batısına ve Ahıska'ya değin uzayan Kartel/İber topraklarını da alıp ülkesine katmıştı. Bizans'ın etkisi ile Ortodoks olan Apkaz ülkesi Ançabalı 9. Kral II. Görgi(921-955) döneminin sonuna kadar en parlak dönemini yaşadı.

Ançabalı sülalesinin sonuncu kralı II. Tevdos/Theodos(979-985) erkek varis bırakmadan ölünce, II. Görgi'nin kızı ile evli olan Aradnuç-Bagratlı kralı Gurgen'in oğlu III. Bagarat(Bagrat) Babasının sağlığında, Kutayıs tahtına geçerek Apkaz Kralı unvanını aldı (985-1008). Bizans Kayseri II. Basil'den 1000 yılında Kuropolat(sınırların Bekçisi) unvanını alan III. Bagrat Babasının ölümünden sonra Kartel(İber/Gürcistan) Kralı Unvanını da aldıktan sonra Apkaz –İber/Kartel birleşmiş oldu. III. Bagrat'tan sonra yerine oğlu I. Görgi(1014-1027)geçmiştir (Kırzioğlu, 1982: 3).

Selçuklu fetihleri sırasında bu krallığın başında IV. Bagrat(1027-1072) bulunuyordu. I. Görgi'nin oğlu olan IV. Bagrat Bizanslılar tarafından babasına karşı esir tutuluyordu. Babası I. Görgi ölünce Bizans 9 yaşındaki IV. Bagrat'ı serbest bıraktı. IV. Bagat'ın Annesi, Kraliçe Maryam, 1032 de İstanbul'a giderek Ortodoks iki devlet arasında sıkı dostluk ilişkilerin kurulmasını sağlamıştı. Kraliçe Mariam-Maryam İstanbul'dan dönüşünde altın mühürlü bir ittifak ve dostluk antlaşması, Kral Bagrat'a Kuropolates unvanını ve Kraliçe Elene'yi eş olarak getirdi (Gürcistan Tarihi, 2003: 276). Bundan sonra Bizans IV. Bagrat'ı müttefik edinerek, karadan ve denizden yardımlarda bulunup Selçuklu akınlarına karşı güçlendirmeye çalışmıştır.

Apkaz ve Kartel kralı IV. Bagrat, 1038'de Selçuklular ile onların önderi Divin Emirliği'ne karşı Cavak'ın merkezi Ahal-Kalak'ın kale ve surlarını yaptırmaya başladı. 1040 yılında Arapların Tiflis'teki Caferoğulları Emirliği'ni kendine bağladı(Tuğlacı, 1984: 38).

Vanand Bagratlıları (962-1064)

Vanand Bagratlı Krallığı, Gregoryen Bagratlıların Şirak kolundan Abbas (928-952) tarafından Kars'ta kuruldu. Abas-Takavor (928-952) çağında tüm Arpaçayı boyları, Eleşgirt bölgesi, Elegez Dağı çevresi, Kukark(Ardahan-Borçalı-Ahıska çevreleri), Gökçeğöl-Gence-Tiflis arasındaki Kardıman ile Udi bölgeleri Kars'a bağlıydı (Kırzıoğlu, 1971a: 122).

Kral Abas'ın ölümünden sonra oğlu III. Aşot Ani'de hükümdarlık merasimi ile taç giydi. Ani Bagratlıları buradan ayrıldıktan sonra Vanand bagratlıları elinde Vanand Sancağı (Kars-Yaylası ile Zaruşad kesimi) kaldı. Abas'ın oğulları arasında başlayan taht mücadelesi neticesinde III. Aşot, kardeşi Muşeg'e (962-984) Kars'ın bulunduğu Vanand bölgesini bırakmak zorunda kalmış ve böylece Kars Bagratlıları Beyliği kurulmuştu (Kırzıoğlu, VI, 1993: 361, Grousset, 2005: 469).

Kars-Yaylası/Vanand'da, merkezi Zaruşad(Arpaçay) olan beylik 1000 yılından beri Bizans'a tâbi bulunuyordu. Sikke kestirecek gücü olmayan bu beyliğin son kralı Gagik-Abbas(1029-1064) transit ticaretiyle geçinen hükümetini, Bizans'a tâbi olarak idare ediyordu. Bu kral Kars Bagratlılarının sonuncusu olup zeki ve yiğit olarak tanınmıştı (Kırzıoğlu, I, 1953: 310). Selçukluların Ani şehrini fethinden sonra, Sultan Alparslan'ın Kars'a gelişini, Tuğrul Bey'in ölümünden dolayı, yas içerisinde karşılayan Gagik-Abbas, Selçuklu Sultanının sempatisini kazanmıştı. Fakat Sultan'ın uzaklaşmasından sonra ülkesini Bizans'a bırakarak İç Anadolu'ya çekilerek Kayseri dolaylarında bir yer kendine tuttu (Tuğlacı, 1984: 40).

Ani Bagratlıları (961-1045)

Ani, Kars'ın 45 kilometre güneydoğusunda, Arpaçay suyu kenarındadır. Bir şehir ve kale harabesi olup Arpaçay'ın batı sahillerinde kurulmuştur. Doğusunda Arpaçay'ı geçen Ani, batı ve kuzeydoğusunda küçük derelerle çevrilidir (Resim 1-3). Güneybatısındaki dere oldukça geniştir. Ortasında Ani Çayı geçer. Dere Ani'ye yakın bir yerde Tüf tabakası altında çıkan zayıf bir kaynakla beslenir. Derenin yukarı kısımları kurudur. Bugünkü Ani(Ocaklı) köyü bu dereye yakın ve kuzey kara bağlantısını kesen surların batı ucundadır. Ani'nin kuzey ve kuzeydoğusuna düşen Mıgımış Deresi batıdaki dereden daha kısa ve kurudur. Kıvrımlı oluşu, Arpaçay'ına bir setle bağlantısı aynı

zamanda kuzeyde bir hendekle surları kuşatmasıyla Ani Kalesi'ni iki yönden emniyet altına almıştır. Kalenin çevresi çıplak ve çoraktır (Kökten, 1944:669).

İlk yerleşimin demir çağında olduğu tahmin edilen Ani şehrinde, İ. Kılıç Kökten'in bulduğu bakır çağına ait parçalar şehrin kültür tarihinin çok eskilere gittiğini göstermektedir (Kökten, 1943: 610). Bununla birlikte yapılan kazılar sonucunda Urartular dönemine ait yapıların varlığı bölgenin bir süre de Urartular hâkimiyetine geçtiğini göstermektedir (Mahe, 2000b: 432; Gündoğdu, 2006a: 51). Ayrıca doğudan gelen ünlü İpek Yolu üzerinde bulunan Ani kenti ve kalesinin Urartu Krallığı döneminde de bu stratejik ve ekonomik önemini koruduğu anlaşılmaktadır (Belli, 2007: 86).

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya giren İskitler, Ani kenti ve kalesini de yakıp yıkarak yağmalamışlardır. Ani halkının bir kısmı şehri terk ederek taşınabilir eşyalarıyla Alagöz, Ağrı, Nemrut ve Aladağ gibi yüksek dağların eteklerine sığınmışlardır. Ani şehrine de bölgeye göç eden Ermeniler iskân etmişlerdir (Belli, 2007: 86).

MS. 32'de Kral Trdat, Ani'yi de içeren Şirak bölgesini akrabası Kamsarakan evinin reisi Kamsar'a vermiştir. Ani 5. yüzyılda Sasanilere karşı 451 ve 484 tarihlerinde iki Ermeni ayaklanması gerçekleştirmiştir (Mahe, 2000b: 432).

Uzun süre Bizans-Sassani hâkimiyet mücadelesi arasında kalarak harap olan Ermenistan toprakları daha sonra da Arap akınlarına maruz kalmıştır. VII. yüzyıldan itibaren, Arap Yarımadası'ndan Kafkaslara kadar olan bu geniş bölgede İslam Halifelerinin hâkimiyeti etkinlik kazanmıştır (Aktan, 1999: 115).

Hız. Ömer zamanında Ermenistan ve Azerbaycan'ın fethi gerçekleşmiştir (Yıldız, 6, 1992: 27). Emevi hanedanı zamanında Ermenilerin yaşadığı topraklar Mervan b. Muhammed'in bölgeye atanmasıyla fethedilmiş ve merkezi Divin olmak üzere bir eyalet haline getirilmişti. Ermeni melikleri Mervan'a boyun eğmişlerdir (Taberi, 4, Tz: 362-363). Buradaki valiler genelde vergi işleri ile uğraşarak yönetimi Ermeni asilzadelere bırakıyorlardı. Abbasiler zamanında buraya gönderilen valilerin sert tutumları ve Ermenilerin bağımsızlık arzuları yüzünden isyanlar eksik olmuyordu (Yıldız, 6, 1992: 96-97).

Bizans İmparatorluğu ve Araplar arasında 8. yüzyıl ortalarında yeniden başlayan savaşlar nedeniyle 772 yılında, Çoruh Nehri, Sarısu, Dicle Nehri, Zap Suyu ve Aras Nehri boylarına yayılmış ve ticaretle zenginleşmiş olan Ermeni Bagratlı Sülalesi'nin bir kolu, merkezleri Doğu Beyazıt (Daruyuk) olan Kars'ın güneydoğu bölgesine yerleşmişlerdir. Başlarında Aşot I. Mısager'in bulunduğu diğer bir kol da Ermenistan ticaretinin önemli merkezi ve Arap emirlerinin oturduğu Divin şehrine yakın olan Kars'ın doğu bölgelerine yerleşmeye karar vermiş ve Kamsarakan Sülalesi'ne ait olan Kilittaşı'nı (Pekran/Bagaran) kendine merkez yapmıştır (Kırzioğlu, 1953: 232-251).

Bagratlılar IX. asrın ilk yarısında ve I. Aşot Mısager zamanında, Ani mıntikasını Araplara karşı yenilen Kamsarakanlardan satın almışlardır (Barthold, I, 1993a: 435). Satın aldıkları bu yeri Bagratlılar yerleşim amaçlı değil de hazinelerini saklamak için bir kale olarak kullanıldığı belirtilir (Mahe, 2000b: 432).

862 yılında Ermeniye valiliğine tayin edilen Ali b. Yahya el-Ermeni, Ermenilerin isyanlarını önlemek ve Bizans'a yaklaşmalarına mani olmak için Halife el-Müstain'in emri ile Ermeni hanedanları içinde en nüfuzlu ve isyanlarda rol oynamamış olan Bagratlılar sülalesinden Aşot'u tüm Ermenilerin başı olarak tanıdı. Halifenin emri ile I. Aşot'a İşhanlar İşhanı unvanını verdi ve hilat giydirdi(862). Vergilerini zamanında ödeyen, karışıklığa sebebiyet vermeyen I. Aşot'a halife el-Mütemid tarafından 882-883 yılında Kral unvanı verildi (Yıldız, 6, 1992: 97).

Kral I. Aşot yetmiş bir yaşında vefat etti. Ölümünden sonra toprakları oğulları Bagarat Taron ve Sımbat arasında paylaşılmıştır. Bagarat Taron, yukarı Fırat vadisini, I. Sımbat, Ani ve Kars'ı içine alan Şirak bölgesini ve babasının başkenti Kilittaşı'nı almış, ama 772 yılından beri atalarının merkezi olan Kilittaşı'nı bırakıp kendisine Başüregel'i (Şirakavan) merkez yapmıştır (Vardan, 1937: 159). Gürcü Kuropolatı (sınırların bekçisi) II. Adernese, I. Sımbat'ı Ermenistan'ın meşru kralı olarak tanıdığını ilân etmiştir. I. Sımbat, Vanand bölgesini idare eden amcası Abas'ın isyanına son verdikten sonra Halife el-Mütemid (892-902) tarafından Ermenistan Kralı olarak resmen tanınmıştır. 893 yılında da Bizans İmparatoru VI. Leon (886-912), I. Sımbat'a taç gönderip krallığını tanımıştır (Kırzioğlu, 1953: 265-266).

I. Sımbat'ın Bizans'a yaklaşmaya başlaması bölgedeki Abbasi valisi Sacoğullarından Muhammed el-Afşin tarafından dikkatle izlenmekteydi. Sımbat bir süre sonra halifenin

memurlarının ikamet ettiği ve İslam garnizonunun bulunduğu Divin üzerine yürüdü. Şehir muhasara edildikten kısa bir süre sonra fethedilir ve esir alınan Müslümanlar Bizans'a gönderilir(895). Muhammed el-Afşin Divin'e gelince fazla bir mukavemet ile karşılaşmadan şehri geri aldı. I. Sımbat Gürcistan Kuropolatu II. Adarnese ile ittifakı üzerine Muhammed el-Afşin Tiflis'i hâkimiyetine aldıktan sonra Sımbat'ın idaresinde bulunan Şirak(Ani çevresi) bölgesini istila etti. II. Sımbat kaçarak Gürcistan'a gitti. Azerbaycan ve Ermenistan'a 11 yıl yarı bağımsız hâkim olan Muhammed el-Afşin Azerbaycan'da bir veba salgını neticesinde öldü(901), yerine kardeşi Yusuf geçti (Yıldız, 6, 1992: 96-107).

I. Sımbat, Azerbaycan ve Ermenistan valisi Sacoğlu Yusuf ve Vaspurakan Kralı Gagik Ardzruni ile 914 yılında yaptığı savaşta tutsak edilmiş ve Divin'e götürülerek işkence ile öldürülmüştür (Barthold, I, 1993a: 435; Vardan, 1937: 160). Hakkı Dursun Yıldız, Yusuf'un, I. Sımbat'ın annesi, karısı ve bölgenin ileri gelenlerinin bulunduğu Erendcak kalesini kuşattığı sırada teslim olmayan kale ve halkı barış yolu ile teslimine çalışması için esir tuttuğu Sımbat'ı elçi göndermek istediğini, Bu teklifi Sımbat'ın kabul etmemesi üzerine kale halkının mukavemetini kırmak için Sımbat'ı öldürdüğünü belirtir (Yıldız, 6, 1992: 118-119). Sımbat'ın yerine oğlu II. Aşot Yergat(Demir) geçmiştir. Dönemin Katolikosu V. Hovhannes'in (899-931) çabalarıyla, Ermeni Krallığı ile Bizans İmparatorluğu arasında iyi ilişkiler kurulmuştur. İstanbul'u ziyareti sonrasında(921)(Yıldız, 6, 1992: 125; Vardan, 1937: 161) II. Aşot'a, Bizans İmparatoru VII. Konstantinos Porphyrogenetos (913-959) tarafından "Krallar Kralı" (Farsça Şahaşah) unvanı verilmiştir (Barthold, I, 1993a: 435; Kırzıoğlu, 1953: 259-307).

Yusuf b. Ebi's-Sac'ın ölümünden sonra yeğeni Ebu'l-Müsafir Feth b. Muhammed el-Afşin, halife Muktedir tarafından Şubat 928 tarihinde Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine tayin edildi. Ebu'l-Müsafir'in siyasi olarak bölgede bir varlığını göremiyoruz. İki yıla yakın devam eden valiliği sonucunda öldürülmüştür. Sacoğulları'nın Azerbaycan'daki hâkimiyetleri 890'dan 929 yılı sonlarına kadar devam etmiştir (Yıldız, 6, 1992: 135).

II. Aşot'un 928 yılında ölümünden sonra (Vardan, 1937: 162), kardeşi Abas, Vaspurakan Kralı Gagik'in çağrısı üzerine bir araya gelen Ermeni asillerinin toplantısında Ermenistan'ın Krallar Kralı (Şahaşah) olarak seçilmiştir. Abas, babası

Sımbat öldükten sonra, Gürcistan'a gitmiş, orada evlenmiş, kardeşi Aşot'un İstanbul'dan dönüşünden sonra ülkesine geri dönmüştür(922) (Vardan, 1937: 162). Abas (928-953) kral olunca ikameti olan Kars'ı Ermeni krallığının başkenti yapmıştır. Kars'ın başkent olması şehrin gelişip büyümesine yol açmıştır. Kral Abas, Divin'deki emirlerle iyi ilişkiler kurmuş, bu nedenle de Ermenistan'da geçmiş dönemlere oranla sakin bir ortam hâkim olmuştur (Grousset, 2005: 52-53).

I. Abas, konumunu güçlendirmek için Abhaz Kralı II. Georgi'nin kızıyla evlenmiş ve bu sayede güçlü bir ordu kazanmıştır. Başında Kral Abas'ın olduğu Ermeni Krallığı, Abbasilere vergi ödeyen ama iç işlerinde bağımsız bir krallık olmuştur. Dönem kaynaklarında, Kral Abas dönemi Ermeni Krallığı'nda, yaşanan askerî ve politik dinginliğin kültür zenginliğiyle sonuçlandığı ve yoğun imar faaliyetlerinin olduğu belirtilmektedir (Vardan, 1937: 162).

Kral Abas'ın ölümünden sonra III. Aşot (953-977), Katolikos Anania başkanlığında, 40 piskoposun ve Ermeni asillerinin hazır bulunduğu bir törenle Ani'de taç giymiştir(961).¹ III. Aşot babasının ölümünden sonra ülkede çıkan karışıklıklarla uğraşmış, bölgede sükûneti sağlamaya çalışmış, 961 yılında başkenti Kars'tan Ani'ye taşımış ve şehrin etrafını küçük surlarla çevirmiştir (Vardan, 1937: 164; Barthold, I, 1993a: 435). Bölgenin sürekli karışık olması, kralın ölümünden sonra krallık topraklarının oğulları arasında paylaşılması ve krallık derecesine yükselen prenslerin hareketleri ülkenin müstakil devletlere ayrılmasına neden olmuştur. Bu koşullar altında III. Aşot, kardeşi Muşeg'e (962-984) Kars'ın bulunduğu Vanand bölgesini bırakmak zorunda kalmış ve böylece Kars Bagratlıları Beyliği kurulmuştur (Grousset, 2005: 469, Çelik, 1943: 11).

X-XI. yüzyıllarda Ermenistan Batı ve Doğu arasındaki değişimlerin çoğunun meydana geldiği tarafsız bir sahadır ve tüm Ermenistan'ı boydan boya geçen önemli ticaret yollarına sahiptir. Bu dönemde Bizanslılar ve Araplar arasındaki savaşlar nedeniyle bölgenin güneyindeki ticaret yolları kullanılamaz hâle gelince, doğudaki ana ticaret

¹ “Böylelikle, o günden itibaren Ermenistan'ın Paytahtı olan Ani şehrinde mutatan içtimalar akdedildi. Kral Aşot, ataları gibi takdis edildi ve atalarının tahtına oturdu. Bütün Ermeni milleti, Ermeni krallığının ihya edildiğini görmekle büyük sevinç duydu. Bunu haber alan civar memleketlerin hükümdarları, yani Apkaz, Rum, Babil ve İran hükümdarları, Ermeni krallığına hürmet ve dostluk nişanesi olarak kıymetli hediyeler yolladılar. (Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (Türkçe'ye Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar, Edouard Dulaurier, Çeviren, Halil Yınanç), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 2000, s. 6-7)

yollarından biri Nahçıvan'dan Ermenistan içine ulaşıp buradan ikiye ayrılarak biri Hazar Denizi kıyısına, diğeri Karadeniz kıyısına ulaşmış, öteki yol ise doğrudan Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içine uzanmıştır. Bu durumda ticaret yollarının kesişme noktaları olan Divin ve Nahçıvan gibi eski merkezlerin yanı sıra Ani, Kars ve Arzen/Arcn gibi yeni merkezler de gelişir (Grousset, 2005: 469).

Ani Bagratlı krallığı, İran-Anadolu arasındaki transit ticaretinden faydalanarak İstanbul'dan Hindistan'a değin kendi kervanlarını gönderip ticaretle zengin olmuş ve göz kamaştırır bir hale gelmişti (Kırzıoğlu, 1982: 7).

III. Aşot 3 Ocak 977 tarihinde ölünce, yerine büyük oğlu II. Sımbat (977-989) başkent Ani'de babasının vefatı gününde taç giyerek başa geçmiştir. II. Sımbat'ın krallığı döneminde Ani şehrinin etrafı büyük surlarla çevrilmiş, birçok kilise inşa edilmiş ve katedralin temeli atılmıştır (Vardan, 1937: 164). Ani yakınlarındaki yerleşimlerde ve krallıklarda da yoğun imar faaliyetleri görülmüştür. II. Sımbat, bölgedeki Ermeni krallıklarını ve prensliklerini otoritesi altında tutmayı başarmıştır (Grousset, 2005: 489-490). II. Sımbat devrinde Ani'de, saraylar, kaleler, iş yerleri, yapım evleri, hanlar, hamamlar ve çarşılar yapılmıştır (Tuğlacı, 1984: 35).

II. Sımbat'ın 989 yılında ölümünden sonra Ermeni Krallığı'nın başına kardeşi meşhur I. Gagik (989-1020)¹ geçmiştir (Solmaz, 2000: 134). I. Gagik'in himayesinde Bagratlı Ermeni Krallığı ve başkent Ani iktidarının en yüksek seviyesine ulaşmış, refah seviyesi artmıştır. 993 yılından itibaren Ani, Ermeni Katolikosluk merkezi haline getirildi. Şahaşah unvanını da muhafaza eden Kral I. Gagik, Ermenilerin ve Gürcülerin Kıralı Unvanını da almıştır (Barthold, I, 1993a: 435). Kral I. Gagik zamanında Ermeni mimarisi altın çağına girmiş, Ani, "1001 kiliseli şehir" olarak ünlenmiştir (Grousset, 2005: 507-513). Bu devirde Ani'deki kiliselerin sayısı birkaç yüzü buldu. Ani Katedrali de bu dönemde tamamlanmıştır (Tuğlacı, 1984: 35-36).

I. Gagik'in 1020 senesinde ölmesinin akabinde Ani'de Gagik'in çocukları arasında taht mücadelesi baş göstermiştir. Hovhannes-Sımbat II. (1020-1040) ile küçük kardeşi IV.

¹ Çalışmamızda yararlandığımız kaynaklarda, savaş tarihleri, hükümdarların yaşları ve tahta çıkış tarihlerinde vb. farklılıklara sıkça rastlamaktayız. Bu durumda güvenilirliğine inandığımız kaynağın tarihini yazmayı yerinde bulduk. Barthold Gagik'in tahta çıkışını 990 olarak göstermektedir (Barthold, I, 1993a: 435).

Aşot arasındaki mücadele¹, Çağrı Bey'in Anadolu'ya akınları üzerine, dayıları Apkaz-Kartel(Gürcistan) Kırallı Gürgen, Başkumandan Pahlavunili Vasak, Katolikos Bedros ve Ermeni beylerinin araya girip barıştırmalarıyla, Ani ve çevresi Hovhannes Sımbat'a verildi. Bagaran (Kilittaşı) kasabası da IV. Aşot'a verildi (Kırzioğlu, 1982: 7, Garsoian, 1997: 190-191). Gagik'in 3. Oğlu Abas da Kars'ta kiral oldu (Mateos, 2000: 13-14, Vardan, 1937: 167).

1021 yılında Selçukluların Vaspurakan'a(Van) tazyiki sonucu, Bizans İmparatorluğu doğu sınırını emniyete almak istemiş, Vaspurakan Beyliği'nin topraklarına el koymuştur. Vaspurakan Kralı Senekerim, oğlu ve yeğenleri ile birlikte imparatorun yanına gitmiş daha sonra da "Kapadokya Magistrosu" unvanıyla Kayseri ve Sivas civarındaki topraklara yerleştirilmiştir (Demir, 2005: 15, Grousset, 2005: 540-543). II. Basileos, Vaspurakan bölgesinde 12 kale, 4400 köy ve 115 manastır ilhak ederek bölgede oturan 40.000 Ermeniye, Bizans'ın geleneksel siyaseti uyarınca göçe zorlayarak Orta Anadolu'ya yerleştirmiş, böylece en büyük Ermeni tehciri yapılmıştır. Basileos, Van Gölü'nün kuzeyindeki dağlara Büyük Zap Suyu vadisinden Urmiye gölüne dek uzanan bölgede Grek Vaspurakania adıyla yeni bir eyalet tesis etmiştir (Sevim, 1983: 9-10).

Bizans İmparatoru Basileos Ermeni Kars ve Ani krallıklarını istediği için doğruya doğru ilerlemiş, I. Gagik'in oğlu II. Sımbat-Hovhannes ileride de görüleceği üzere yetkilerini II. Basileos'a devretmiştir. İmparator II. Basileos, Ani kralına İstanbul'da saray ve Kayseri civarında topraklar hibe etmiş, Kars beyine de Amasya civarında topraklar vermiştir.

¹ Geleneğe göre Gagik'in büyük oğlu Hovhannes Sımbat tahta geçmişti. Fakat kendinden küçük kardeşi IV. Aşot, Kral olan, oldukça şişman ve hantal, savaş işlerinde beceriksiz ağabeyinin tersine oldukça yakışıklı ve savaşkandı. Bu yüzden de ağabeyinin tahta oturmasını hazmedemeyerek, onun yerine geçmek üzere harekete geçti. Vaspurakan-Van Kralı Senekerim'e giderek bir miktar asker desteği alan IV. Aşot, ayrıca Bağdat'a giderek Halife Muktedi Billah'tan da bolca para desteği alarak Ani'yi kuşattı. II. Sımbat, Katolikos Bedros aracılığı ile Bizans'tan ayrıca Gürcistan kralı Gürgen'den yardım gördü. Yapılan mücadele neticesinde IV. Aşot, Gürcü kralını tutsak alır ve Sımbat'ın ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Ani şehri Aşot'a teslim olmak üzere iken komşu kralılar ile Katolikos Bedros'un arabuluculuğu ile barış yapıldı. Yapılan , K_?üğü89barışa göre Krallık ikiye ayrıldı. En iyi ve verimli araziler Aşot'a, Ani şehri ile ailede birincilik hakkı Sımbat'a bırakıldı(Sımbat, 1946: 5, Tuğlacı, 1984: 36).

Ani Bagrathlı Krallığının Bizans'ın Ani Teması'na¹ Dönüşmesi(1045-1064)

-Doğuda Selçuklu tehdidinin baş göstermesi,

-Kardeşi IV. Aşot ile giriştiği hâkimiyet mücadelesinde yıpranması

-Halkının gözünde düşmesi,

-Çocuğu olmadığı için tahta varis olarak IV. Aşot veya onun oğlunun geçecek olması,

-Bizans'ın doğu hududunu tahkim etmek istemesi gibi nedenlerden dolayı Ani Kırallı Hovhannes Sımbat, Ani şehrini Bizanslılara bırakma kararı aldı. Hovhannes Sımbat, 1021-1022 kışında Trabzon'da bulunan Bizans Kırallı II. Basil'e, Katolikos Bedros'u elçi olarak, Ani'nin anahtarları ile gönderdi. Bu mektubu alınca sevinen Bizans Kayzer'i, Kral Hovhannes'e Magistros unvanı ile ömrü boyunca Ani ve Büyük Armenya Valisi tayin ettiğini bildiren bir mektup gönderip, ondan ölümünden sonra, bütün devletinin Bizans'a geçeceğine dair bir yazılı senet göndermesini istedi. Hovhannes de bu dileği yerine getirerek Bizans kralına Ani'yi verdiğine dair bir senet gönderir (Kırzioğlu, 1982: 9). Senette, II. Sımbat Bizans Kralı'ndan Sivas'ta bir yer ve ömür boyu yetecek kadar servet ister, Bizans Kralı bunu hemen kabul eder (Honigmann, 1970: 166, Garsoian, 1997: 190-191).

Vardan'a göre, Ani Kırallı Hovhannes-Sımbat, Bizans Kırallının kendisini Türklerden koruması şartı ile Ani'yi Bizans'a vasiyet etmiştir (Vardan, 1937: 168).

¹ Thema, sınırlardaki askeri vilayet anlamında kullanılmaktadır.“Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından bir olduğu umumiyetle kabul edilen Heraclius(610-641), tahta çıktığı zaman, imparatorluk iktisadi ve mali bakımdan bitkin bir vaziyette idi. Ücretli asker esasına dayanan askeri teşkilat, artık işlemiyordu. İranlılar Küçük Asya'nın can noktasında bulunuyorlardı. Bizans kuvvetleri İranlılar karşısında mütemadi mağlubiyetlere uğruyordu. 613'de Antakya önündeki büyük hezimetten sonra İranlılar her tarafta süratli bir yürüyüşe geçtiler. Şam'ı ve Tarsus'u zapt etikleri gibi Ermenistan'a da hâkim oldular ve üç haftalık bir kuşatmadan sonra 614 yılında Kudüs'ü ele geçirdiler. Ertesi yıl, İstanbul, Asya'dan İranlıların, şimalden de Slavların ve Avarların hücumlarına maruz kaldı. İranlıların 619'da başladıkları Mısır fethi de Bizans'ı en zengin vilayetinden ve zahire ambarından mahrum bıraktı. Bütün bu felaketsizlere rağmen, Heraclius'un, imparatorluğu yepyeni temeller üzerine yeni baştan kuran idari ve askeri ıslahatı, meyvelerini süratle vermeye başlıyordu. Bunun temel direği, Thema rejimi denen askeri ve idari sistemdir. Heraclius, Anadolu'da elinde kalmış olan sahaları, büyük askeri-idari mıntakalara ayırarak idaresini Stratege adlı büyük askeri kumandanlara verdi. Bu yeni Thema'ların asıl karakterini belirten şey, buralara askeri kıt'aların yerleştirilmesi ve yeni ihdas edilen askeri mülklerin (Osmanlı Tımarları gibi), askeri hizmet karşılığı onlara irsi olarak verilmesi idi. O zamana kadar bu usul yalnız hudut mıntakalarında ve İstanbul'dan uzak Garp vilayetlerinde tatbik olunuyordu. Bu yeni teşkilat sayesinde, her tarafta mühim askeri kuvvetler bulunması temin ediliyor, hazine bunun için hiçbir yük altına girmiyor, ücretli ordu sisteminin bütün mahzurları ortadan kalkıyordu. İmparator, yapmış olduğu idari ve askeri ıslahatlar ile İranlıları mağlup ederek kaybettiği yerleri almayı başarmıştır. Thema teşkilatı, Bizans'ın asırlarca kuvvetle yaşamasında en büyük amil olmuş ve Müslümanlar tarafından da taklit edilmiştir. (Fuad Köprülü- W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 108-110; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçeye Çeviren: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 88-90)

1039 veya 1040 yılında IV. Aşot öldü. Ve bunun Gagik adında 12 yaşındaki oğlu vardı. Aşot sağ iken giremediği Ani şehrine, ölünce defnedilerek girmiş olur (Mateos, 2000: 68). Hovhannes-Sımbat da 1040 yılında öldü.¹ Aşot'un oğlu II. Gagik bu coğrafyaların ve Ani'nin tek varisi konumuna geldi (Kırzıoğlu, 1953: 311, Garsoian, 1997: 191-192).

Bir yandan Vest- Sargis'in Rumlara dayanarak, bir yandan da Loru kralının ordu ile yürüyerek Ani tahtını ele geçirmeye çalışmaları, başbuğ Vahram Beg'le işbirliği eden Ermeni yurtseverleri gayrete getirdi. Birlik haline gelen Ani Ermeni halkı Greklere karşı büyük zafer kazandılar. Başkumandan Sımbat Vekayinamesi'nde anlatılana göre 100 bin Grek ordusunda geriye 100 kişi kalmıştı (Sımbat, 1946: 26-27).

1042 yılında 30 beyle birlikte Katolikos I. Bedros Gededarçın toplandığı bir dernekte, mücadeleler sırasında Ani'den başka yere gitmiş bulunan 16-17 yaşlarındaki II. Gagik (1042-1045) takdisle taçlandırılarak kral ilan edildi. Böylece iki yıllık bir ara vermeden sonra Ani-Bagratlı Krallığı yeniden kurulmuş oldu. Bu sırada Eleşgerd ve Bayazıt bölgelerindeki Rum ordusundan yardım gördüğü anlaşılan ve yeni kralın taçlandırılmasında Ani'nin iç kalesine kapanan Vest-Sargis'i yola getirip kandıran II. Gagik, onu kendi malikânesine gönderdi. Sargis, müstahkem Surmari şehrine gittiyse de, son yıllarda eline geçirdiği kale ve kasabaları Rumlara vermek istediğinden iade etmedi. Bunun üzerine genç Kırıl ordusunun başına geçerek Vest-Sargis'in kuvvetlerini bozup kendisini yakalayarak getirip Ani'de hapsedti, fakat Katolikos'un ricası üzerine serbest bıraktı (Kırzıoğlu, 1953: 312).

Bu arada Bizans tahtına çıkan IX. Konstantin Monomak(1042-1055), Hovannes Sımbat'ın senedini bulup, 1043 de II. Gagik'e, Amcasının Ani ülkesini senetle Bizans'a bıraktığını hatırlatarak, buraları hemen Rumlara teslim etmesini bildirdi. Gagik, Bizans'a tabi olmayı kabul ettiğini ancak Ani'yi Rumlara teslim edemeyeceğini İstanbul'a bildirdi. Bunun üzerine Bizans Kırılı, Mikael Yasites adlı başbuğunu Ani ülkesini zapt etmeye gönderdi (Honıgmann, 1970: 172). Bu ordunun II. Gagik tarafından Şüregel sınırında yenilgiye uğratılması üzerine Bizans Kırılı, Nikolaos'u

¹ Urfalı Mateos ve Başkumandan Sımbat, Hovhannes-Sımbat'ın ölüm yılını 1041 göstermektedir. 490 (11 Mart 1041-10 Mart 1042) tarihinde Aşot'un kardeşi ve Gagik'in oğlu olan Ermeni kralı Hovhannes Bagratuni öldü ve Ani şehrinde eski Ermeni kırallarının türbesine defnedildi.(Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136)* ve *Papaz Grigor'un Zeyli*, Ankara 2000, s. 72, Sımbat, *Başkumandan Sımbat Vekayinamesi (951-1334)*, Türkçeye Çeviren, Hrant D. Andreasyan, 1946, Basılmamış Teksir, s. 26)

büyük bir ordu ile Ani üzerine gönderdi. Bizans Kralı aynı zamanda Divin Emiri Ebu'l-Esvar Şavur'a da bir mektup yazarak II. Gagik'e tabi olan yerleri sıkıştırmasını ve Rum ordusuna yardım etmesini bildirdi (Honigmann, 1970: 172-173). Divin Emiri de fethettiği yerlerin kendine verileceğinin yazılı bir şekilde kendisine verilmesi karşılığında yardım edebileceğini bir mektupla Bizans Kralına bildirir ve Bizans kralı bunu kabul etikten sonra 1044 yazında Divin ile Bizans kuvvetleri Ani ülkesine saldırdılar. Doğudan hücum eden Şeddadoğulları bazı kaleleri ele geçirdikten sonra Ani kralı II. Gagik ile barış yapmaları üzerine II. Gagik, bütün gücünü Nikolaos komutasındaki Bizans ordusuna yönelterek onları yenilgiye uğrattı (Kırzioğlu, 1953: 313).

Bizans Kralı IX. Konstantin Monomak, 1045 baharında Ani'de Vest-Sargis ile Rumlardan yana olan beylerin ileri gelenlerine mektup yazarak, Ani ülkesinin Bizanslılara teslimini ve II. Gagik'in de buna rıza göstermesine çalışılmasını istedi. Onlar da Kral'a cevaben, Kral II. Gagik'in İstanbul'a çağrılarak Ani'den uzaklaştırılırsa şehri kolayca teslim edebileceklerini bildirdiler. Bizans Kral'ı samimi bir dostluk kurmak bahanesi ile II. Gagik'i kandırarak İstanbul'a çağırdı (Vardan, 1937: 174), II. Gagik, Başbuğ Bahlavunili Vahram Beğ ile taraftarlarının engellemeye çalışmasına aldırmadan (Tuğlacı, 1984: 37), şehrin anahtarlarını, katolikos I. Bedros'a teslim ile Ani'yi kendisine ısmarladı. Vest-Sargis'e eski görevini vererek saray nazırı yaptı ve İstanbul'a doğru yola çıktı.¹

¹ Simbat Vekayinamesinde Ani'nin Bizans askeri vilayetine dönüşmesi şöyle nakledilir: 492 (1043-1044) tarihinde Konstantin Monomak Grek İmparatoru oldu. Bu zamanda şarkta bulunan hain Sargis, Monomak'a haber gönderip: "Gagik'i dostluk bahanesiyle İstanbul'a çağır ve Ani şehrini onun elinden alamayınca geri dönmeğe müsaade etme" dedi. İmparator, Ermeni krallığını ortadan kaldırmak için bu fena fikri gönülle kabul etti. O, Ermeni kralı Gagik'e bir mektup yazıp, Haç ve İncil üzerine teminat yemini ederek onu yanına çağırdı. Gagik gitmek istemedi, fakat hain Sargis ile müttefikleri, kralın yanına gidip ona cesaret verdiler ve: "Ey Kral, gitmekten niye korkuyor ve büyük yeminden sonra niçin şüphe ediyorsun? Şayet bizden endişe ediyorsan, biz senin için ölmeğe hazırız" dediler. Onlar, Katolikos Bedros'u mutavassıt tayin ettiler. Kiliseden mukaddes "communion"u getirdiler, kalemi oraya batırdılar ve o gün şiddetli bir yemin ettiler. Bunun üzerine, Gagik, bütün şüphe ve tasaları bertaraf ederek, İstanbul'a gitti. Bütün şehir halkı, imparatorun emri mucibince, büyük sevinç içinde olduğu halde Gagik'in istikbaline çıktı. Ona büyük hürmet gösterdiler ve onu bir krala layık muhteşem bir törenle kabul ettiler. Allah'ın kanı ile yemin etmiş olanlar ise, Hz. İsa'yı inkâr ederek, Ani şehrinin 40 anahtarını Monomak'a gönderdiler ve: "Bütün şark artık senindir" diye bir mektup yazdılar. İmparator, Gagik'i yanına çağırıp, anahtarlarla mektubu onun önüne koydu ve: "İşte senin ülken olan bütün şark bana verilmiştir" dedi. Gagik, buna cevaben, Monomak'a: "Ermenistan kralı benim. Sen beni yalan bir yeminle buraya getirdin, fakat ben Ani'yi sana vermiyorum" dedi. Gagik, 30 gün ısrar edip buna razı olmadı. Fakat nihayet, naçar bir vaziyet içinde kalarak, Ermenistan'ı Greklere tevdi etmeye mecbur oldu. Monomak, buna mukabil Kapadokya'da iki şehir Gagik'e verdi. Gagik, Ani şehrine adam gönderip, bütün

Başlangıçta Bizans Kralından iltifat gören II. Gagik, daha sonra kiralın Ani'ye karşılık Malatya ile çevresini teklif edince kabul etmedi, bunun üzerine Bizans Kral'ı onu Marmara denizindeki adaların birine göndererek hapsedti (Kırzıoğlu, 1953: 316).

Krallarının hapsedildiğini duyan Ani bir kısım ileri gelenleri şehri; Şeddadlı Ebu'l-Esvâr Şavur, Gürcü IV. Davit ve Kars Bagratlı Kralı Gagik Abbas'a vermeyi düşündü iseler de uygun bulmadıkları için kabul etmediler (Garsoian, 1997: 192). Ani şehri diğer ileri gelenleri, bunların içinde Katolikos I. Bedros ile Vest-Sargis'in de bulunduğu grup, Bizans ordusunun Samosat(Samsat) şehrinde bulunan Rum valisine mektup yazarak: "Ani Krallığı ülkesindeki kaleleri teslim hazırladıklarını Kral'a bildirmesini" dilediler. Kral'ın cevabını beklemeden, Vest-Sargis ile Katolikos, Ani'nin kale kapıları ile Kırıl Sarayı'na ait 40 anahtarla birlikte: "Ani şehri Monomak'ın idaresindedir ve bütün doğu toprakları onundur", şeklinde bir mektup İstanbul'a gönderdiler. Bizans Kral'ı bu mektubu ve Ani'nin anahtarlarını II. Gagik'e gösterdi. Gagik de çaresiz olarak Ani ülkesini Bizanslılara bıraktığını bir senetle belirterek krallıktan çekildi. Bizans Kralı da kendisine Magistros unvanı ve maaş bağlayarak Kırşehir çevresini dirlik olarak verdi (Kırzıoğlu, 1953: 316-317, Homigmann, 1970: 172-173).

Böylece, 961 yılında başlayan Ani Bagratlı Krallığı, 1045 yazında Bizans hâkimiyetine girerek sona erdi. Bizans Kırılı, Mikael Yasites adlı başbuğunu Ani'yi alması için görevlendirdi. Mikael Yasites, 1045 yazının sonlarında Ani ve Şüregel'i işgal etti, bu gelişme ile birlikte Ani ülkesi Bizans'ın Ani Theması(Askeri Vilayet) haline geldi, İstanbul'a bağlandı (Kırzıoğlu, 1953: 317; Çelik, 1943: 11).

Bizans'ın doğuda Thema'lar kurması, bir iç ıslahat olarak görülmektedir. Bu yeni teşkilat, sadece dini ve idari bakımdan değil, askeri bakımdan da taşrayı sıkı bir merkezi denetim altına sokmuştu. Bu arada thema merkezlerine atanan yeni görevliler, bu şehirlere canlılık da getirdiler (Baykara, 2004: 46).

varını Grek ülkesine naklettirdi." Bundan sonra Bizans kiralı Ani'yi almak üzere askerler göndermiş, Ermeni askerleri, kıralları Gagik'in artık şarka gelmeyeceğini anlayınca, Ermeni kırallarının türbesinde toplandılar, orada, öksüz kaldıkları için üç gün ağladılar ve Gagik'e ihanet edenlere karşı lanet okudular. Sonra, yeis içinde oldukları halde, Bizans komutanını davet ederek Ani'yi ona telsim ettiler. İşte Ermeni Krallığı bu zamanda bu suretle nihayet buldu ve Bagratuni hanedanının hâkimiyeti sona erdi. (*Başkumandan Sımbat Vekayinamesi (951-1334)*, Türkçeye Çeviren, Hrant D. Andreasyan, 1946, Basılmamış Teksir, s. 29-31)

Bu arada sözünde durmayan Bizans Kıralları, Şeddadlı Ebu'l-Esvar'a mektup yazıp, geçen yıl işgal edilen, Divin'e komşu Bagratlı yerlerinin geri vermesini isteyince; Şeddadlı Ebu'l-Esvar da 1044 yılında aynı kralın adını taşıyan yıldızlı fermanını göstererek Ani ülkesinden zapt ettiği yerlerin kendisinde bırakılması gerektiğini bildirdi (Honigmann, 1970: 174).

Ani Valisi Yasites, durumu Bizans Kralına bildirince Kral, Nikolaos'a Gürcülerden alacağı yardımcı kuvvetler ile Ani'ye desteğe gitmesi emrini verdi. Gürcü, Ermeni ve Rum askerlerinden oluşan kalabalık ordu Divin üzerine yürüdüler. Şeddadlı Ebu'l-Esvar daha önceden tedbir olarak Azat(Gerni Çayı)Çayı'nın yatağını değiştirerek Divin şehri çevresindeki düzlükleri bataklıkla çevirdi. Keskin okçuları da kuytu bağ ve bahçelere yerleştirmişti. 1045 güzünde gelen Bizans ordusu, bu hazırlık sayesinde ağır bir bozgunla geri püskürtüldü (Honigmann, 1970: 174, Busse, 5, 1988: 498).

Bizans Kıralları, bu başarısızlığından dolayı Nikolas ve Yasitas'ı geri alarak 1046 da Ani Valiliğine Katakalon Kekavmenos'u ve Arab aslından Konstantinos adındaki hadım tayin olundu (Honigmann, 1970: 174). 1047 baharında harekete geçen Bizans ordusu Divin'e saldırdılar, Müslümanlar ağır bir mağlubiyet aldılar, Şeddadlı Ebu'l-Esvar da daha önce Ani ülkesinden aldığı yerleri terk etmek zorunda kaldı (Kırzioğlu, 1953: 318). Böylece Bizans'ın eline geçen Ani, sıkı bir askeri idare altında düzene konulup, Anadolu'nun ön koruma kaleleri olarak yeniden tahkim edildi (Kırzioğlu, 1953: 319).

Bizans hâkimiyetindeki Ani, Valiler (Katapan) tarafından yönetilmiştir. Valiler şehrin gelişmesi için çalışmalar yapmış, Alaca dağlarından şehre su getiren muhteşem bir kemerin inşasını gerçekleştirmişlerdir. Ermenice bir kitabe bu imarı Katapan Aron'a atfetmektedir (Barthold, I, 1993a: 435).

BÖLÜM 1: SELÇUKLU DÖNEMİNDE ANİ

1.1. Anadolu'ya İlk Selçuklu Akınları

Selçuklular, Oğuzlar'ın Üç-Oklar kolunun Kınık boyuna mensupturlar. Selçuk Oğuz Yabgu devletinde Subaşı görevini yapan Dukak Beyin oğludur. Dukak Bey Öldükten sonra Selçuk, Oğuz Yabgusu tarafından Subaşılığa(Ordu Komutanlığı) atanmış ayrıca Kınık boyunun da beyi olmuştur (Sevim-Merçil, 1995: 16). Selçuk'un ölümünden sonra kaynaklarda tespit edilen genç yaşta şehit olan Mikail ile Arslan, Yusuf Yınal Ve Musa İnanç adlarında dört oğlu vardı. Ayrıca beşinci oğul olarak Yusuf'un da bulunduğu ileri sürülmektedir. Mikail'in, Emir Çakır Beg Davut ve Emir Tuğrul Beg Muhammed isimli iki oğlu Müslüman Oğuz Türkmen oymaklarının başında bulunuyordu (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye, 1943: 3). Ancak Bu iki kardeş Karahanlı Hükümdarı Buğra Han ve Karahanlı Buhara Hükümdarı Ali Tekin'in baskıları dolayısıyla, kendileri için daha güvenli yeni bir yurt aramaya karar verdiler. Bunu uygulamak amacıyla Tuğrul Bey ve Türkmenler, savunması daha kolay olan çöllere çekilirken Çağrı Bey, vaktiyle Abbasilerin hizmetinde bulunmuş olan Türk soydaşlarının gazalarda buldukları Bizans yönetimindeki Anadolu'ya bir keşif seferine çıktı (Sevim-Merçil, 1995: 17-18).

Selçuklu yönetimi Rum diyarına yani Bizans İmparatorluğu üzerine akınlar yapmak üzere Oğuz göçebelerini de teşvik etmekteydi (Golden, 2006: 260). Bizans ise doğudaki Ermeni topraklarını ilhak etmek suretiyle doğu bölgelerini emniyete alamaya çalışmaktaydı (Garsoian, 1997: 187-198).

Bizanslılarla Türkler Anadolu'da karşılaştığı sırada, Bizans tahtına çıkan IX. Konstantin Monomak(1042-1055), Bizans'ın mali kaynaklarını Ermenilerden karşılamaya başlamış ve bunun için de onlara ağır vergiler yüklemiştir. O, ayrıca, Ermeni ileri gelenlerini Anadolu içlerine sürmüş ve Ermenileri silahlarından arındırmış, Türklere karşı kullandıkları Ermeni gücünü küstürmüş ve yok etmiştir. Ayrıca Bizans ileri gelenleri ve Piskoposları, Ermeni Kilisesini ve Manastırlarını ele geçirip buralara yerleşmiş, dini kıyımlara girişmişlerdir (Küçük, 2003: 85).

Bizans Kralı IX. Konstantin Monomak zamanında Ani başta olmak üzere Ermeni topraklarının Bizans'a ilhakı Selçuklulara yeni bir taarruz alanı sağlamıştı. Bizans

Devleti'nin iç kudretsizliği ve savunma gücünün zayıflığı Selçuklulara kısa zamanda Bizans'ın asıl çekirdek arazisine giden yolu açmış oldu (Ostrogorsky, 2006: 318).

1.1.1. Çağrı Bey İdaresindeki ilk Akımlar

Çağrı Bey(990-1060), Tuğrul Bey'in kardeşi ve Horasan melikidir. Oğuzların bir kısmını Maverâünnehr'de etrafında toplamaya muvafık olan Selçuk Bey'in ölümünde sonra, maiyetindeki ili teşkil eden ulusları ve boyları onun oğulları arasında taksim edilmiş ve bunların büyük bir kısmı büyük oğlu Mikail'in maiyetine girmişti. Bunun ölümünden sonra, iki oğlu, Davud Çağrı Bey ile Mehmed Tuğrul Bey, onun uluslarının başına geçmişlerdir. Dedelerinin hatırasına hürmette kusur etmeyen bu kardeşler amcaları olup ayrı bir ulusun başında bulunan İsrail Arslan Yabgu'yu reis olarak tanımaktaydılar (Yınanç, III, 1993a: 324).

Çağrı Bey, 1018 yılında üç bin Oğuz atlısı ile Maverâünnehr'den Horasan, Rey ve Azerbaycan yolu ile Doğu-Anadolu'ya ulaşıp Van gölü bölgesi Ermeni topraklarına (Vasपुरakan) giedi (Sevim, 1983: 11). Bu dönemde Hindistan'da fetihler yapmakta olan Gazne Sultanı Mahmut, Çağrı Bey'in bu hareketini önleyemeyen Tus Valisi Arslan Cazib'i bu gafletinden dolayı azarladı. Gazneli Sultan Mahmud, Çağrı Bey'in rahat bir şekilde geçmesinde Arslan Cazib'in göz yummasından şüphe ediyordu. Çağrı Bey, Azerbaycan'a vardığı zaman orada daha önce Samanlı Devleti hükümdarlarından Ahmed b. İsmail zamanında Horasan'ın bazı yerlerine yerleştirilen Türkmenler ile karşılaştı ve onları da yanına alarak Van havzası(Vasपुरakan)nda bulunan küçük Ermeni Krallığı topraklarına girdi (Turan, 2005: 89, Toksoy, 4, 2002: 679).

Çağrı Bey'in Anadolu'ya yönelik ilk akınıyla Selçukluların bölge hakkında bilgi edinmeleri ve onların Anadolu coğrafyasına yönelik uygulayacakları politikalara da netlik kazandırmıştır (Kürkçüoğlu, 2007: 65).

Urfalı MATEOS, Vasपुरakan Ermeni Krallığı ülkesine yapılan bu ilk Selçuklu akınını anlatan önemli bir kaynak olup, şunları aktarıyor: "Ermeni takviminin 467. Yılı(17 Mart 1018-16 Mart 1019) başlangıcında, mukaddes Haça tapınan bütün Hıristiyan halk, Allah'ın hiddetine maruz kaldı. Bu zamanda Türk tesmiye edilen barbar millet toplanıp Ermenistan'ın Vasपुरakan eyaletine geldi ve Hıristiyanları merhametsizce kılıçtan geçirdi. Bu katliam haberi kral Senekerim'e erişti. Onun büyük oğlu Davit, zadedgân

ordusunu alıp Türk ordugâhına karşı yürüdü. İki ordu, korkunç bir muharebeye tutuştular. Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askerleri görülmemişti. Ermeni askerleri onlarla karşılaşınca onların acaib şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçları olduklarını gördüler. Oklara karşı tedarikli davranmaya alışmamış olan Ermeni askerleri, kılıçları kaldırmış oldukları halde cesaretle düşmanın üzerine yürüdüler. Kahraman Ermeni ordusu, ileri atılıp, onlardan birçoklarını öldürerek yere serdi. Türkler de ok atışlarıyla birçok Ermeniye vurdular. Bu manzarayı gören Şapuh(ordu komutanı), Davit’e: “Ey Kral, düşmanın önünden çekil, çünkü askerlerimizin birçoğu oklardan yaralanmıştır. Geri dönelim ve düşmanın elinde gördüğümüz silahlarına mukavemet edebilmek için, oklara karşı başka elbiseler giyelim” dedi. Davit, bunu yüksek mevkiine yedirmeyip gururlandı, Şapuh’un sözlerine kulak asmadı ve tekrar muharebeye girdi. Bunun üzerine Şapuh hiddetle Davit’in üzerine yürüdü ve omuzlarını yumrukla vurarak onu zorla geri çekti. Kuvvetli ve cesur bir muharip olan Şapuh, Davit’in mürebbisi olup, ondan korkmuyor ve çekinmiyordu. O, böylelikle onu askerler ile beraber geriye çevirdi. Onlar, Ostan¹ şehrine dönüp, düşmanın vaziyetini kral Senekerim’e anlattılar. Senekerim o kadar kederlendi ki içmedi ve yemedi, derin düşüncelere daldı. Geceleri sabaha kadar uyumuyor ve durmadan nebilerin yazı ve sözlerini tetkik etmekle meşgul oluyordu. O, bu yazılarda Türk askerlerinin ilerleyecekleri devri gördü.”(Mateos, 2000: 48-49).

Çağrı Bey Komutasındaki Selçuklu akınlarını durdurmak amacıyla Bizans Komutanı Senekerim’in gönderdiği kuvvetler, yağmur gibi atılan oklar karşısında kesin bir yenilgiye uğradılar. Bunun sonucunda, bazı kaleler dışında, Van Gölü havzasının büyük bir bölümü Türk kuvvetlerinin kontrol ve denetimi altına girdi. Bu bölgede, kendisine artık hiçbir Bizans kuvvetinin karşı koyamadığı Çağrı Bey, kuzeye yönelip Gürcülerin oturduğu Nahçıvan taraflarına yürüdü. Bizans’ın Gürcü asıllı kumandanı Liparit’in savaşa cesaret edememesi sonucunda Çağrı Bey, bütün bölgeyi kolayca hâkimiyeti altına almayı başardı. Daha sonra o, Divin şehrinin güneyindeki Nig kesimine yürüyerek kendilerine karşı koymaya çalışan Beçni/Bıçni kalesi Bizans kumandanı Vasak Pahlavuni’nin kuvvetlerini bozguna uğratarak darmadağın etti, hatta bu kumandan, bozgun sırasında kaçarken Türk askerleri tarafından öldürüldü (Sevim-Merçil, 1995:

¹ “Ostan”, her türlü vergiden muaf, bir hükümdar veya prensin imtiyazı olan bir şehir demektir. Burada kastedilen Van gölünün en güney kıyısında şimdiki Gevaş yerinde bulunan ve Türk kaynaklarında Vastan denilen Kale, Ardzerunilerin ikinci başkendi.

19). Vasak Pahlavuni'nin savaşta yorgun bir şekilde Sergevili(Ayvalık Dağı) denilen dağa çekildiğini, orada dinlenip uyurken, oraya iltica etmiş olan köylülerden birisi, yaklaşp onu iterek yüksek kayadan aşağı düşürmesiyle öldüğünü belirten MATEOS bu gelişmeleri 1018-1019 tarihlerinde gösterirken Başkumandan Sımbat bu gelişmeleri 1016-1017 olarak nakletmektedir (Mateos, 2000: 48-49, Sımbat, 1946: 18).

Böylece Çağrı Bey, güneydeki Van Gölü havzasından başka, Nahçıvan ve Nig kesimini de akınlara uğrattı. Sonuç olarak, Çağrı Bey, ilerde yurt edinmesi amacıyla, başarıyla tamamladığı bu keşif seferi sonucunda, yolu üzerinde aldığı takviyelerle birlikte ancak beş, altı bin atlıyı bulan ve o devir için bile küçük sayılabilen bir Türk kuvvetini, Bizans'ın Doğu-Anadolu'daki kuvvetlerinin durduramayacak bir derecede olduğunu tespit etmiştir. Çağrı Bey, geldiği güzergâh olan Azerbaycan ve Horasan üzerinden Maverâünnehr'e dönüp, kardeşi Tuğrul Bey'e ulaşarak(1021) yaptığı keşif seferi hakkında ona geniş bilgi verdi. Ona: "Burada iki büyük vali var. Bunlar Harezmsâh Harun ve Sultan Mesud. Biz yalnız bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur" diyerek onu batı yönüne harekete teşvik etti (Abü'l Farac, I, 1999: 293).

Vasurakan Ermeni Krallığı ülkesine yapılan bu ilk Selçuklu akınından etkilenen Kral Senekerim, kendi krallığını Bizans imparatorluğuna devrederek bunun karşılığında Sivas'ı almaya karar verdi. Senekerim bunun için Bizans imparatoruna derhal mektup yazdı. Bizans imparatoru bundan memnun kalarak Sivas'ı ona verdi. Bizans İmparatoru Kral Senekerim'in oğlu Davit'i de kral mevkiine yükselterek yanına çağırıldı. Davit büyük ihtişam ile İstanbul'a girdi. İmparator onu Ayasofya'ya götürdü ve onu kendisine manevi evlat yaptı. Grek prensleri, Davit'e kral oğlu sıfatıyla büyük hürmet gösterdiler. Kral Senekerim de bütün adamlarıyla beraber Sivas'a gitti orada hâkimiyet kurdu (Sımbat, 1946: 18-19)

1.1.2. Türkmen Beylerinin Akınları

Çağrı Bey'in 1018'de yaptığı keşif seferinden sonra Arslan Yabgu Oğuzları Sultan Mahmud ve Mesud'un takiplerine uğrayarak birkaç defa Anadolu'ya girmişler; 1028'de pek çok kayıp vererek Azerbaycan'a, Ermeni ve Bizans beldelerine kadar yayılmışlardı. 1038'de de Selçuklular, Gazneliler ile uğraşırken Yabgulular da Anadolu'ya üçüncü bir akın daha yapmışlardır. Birçok hıyanet ve felaketlere uğrayan bu oğuzlar 1042'de

Urmiye’de 15000 kişi halinde toplanarak Ermeni Vaspurakan(Van Gölü Havzası) arazisine girmişler; Bizans Generali, Ermeni prensi Hacik’in kumandasındaki kuvvetleri yenilgiye uğratmışlardı. Haçık de bu çarpışmalar sırasında hayatını kaybetti (Turan, 2005: 119).

Sultan Tuğrul Bey 1045 tarihinde Kazin’e geldiği sırada, yerli Müslümanların haklarında şikâyetçi oldukları, Zencan’da toplanmış olan Oğuzlar, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey’in itaat teklifini reddederek ertesi yıl 1046 yazında Kuzeydoğu-Anadolu’ya akın ettiler (Kırzioğlu, 1982: 16).

İslam coğrafyasına akınlar yapan Türkmenlerden rahatsız olanlar, başta Abbasi halifesi olmak üzere, Tuğrul Bey’e şikâyette bulunarak bu akınların durdurulmasını isterler (Abü’l Farac, I, 1999: 302).

Göçebe Türkmenlerin her tarafa yaptıkları istila ve akınlar dolayısıyla yükselen feryatla üzerine Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah meşhur âlim Maverdi’yi elçi olarak 1044 senesinde, Tuğrul Bey’e gönderdi. Halife mektubunda: “Ey Tuğrul-beğ Muhammed! Aldığın memleketler sana kâfidir; diğar İslam ülkelerine ve hükümdarlarına dokunma!” demek suretiyle Türkmen istilalarını Sultanın emri sanıyordu. Tuğrul Bey: “Benim askerlerim çok kalabalıktır ve memleketler onlara kafi gelmiyor” fikrini elçiye bildiriyor Elçi de: “Bütün dünyayı alsanız yine size ve askerlerinize kafi gelmeyecektir” diyerek Sultanı doğru harekete davet eder. Sultan da: “Doğru hareket etmek için elimden gelen her şeyi yapıyorum. Eğer milletimden aç kalanlar kötülük yapıyorsa, buna karşı ben ne yapabilirim” cevabı ile hem Türkmen muhacirlerinin çokluğunu ve zaruri ihtiyaçlarını gösteriyor; hem de feodal göçebe boyları üzerinde kontrolünün çok zayıf olduğunu belirtiyor (Turan, 1999: 16-17).

Tuğrul Bey Türkmenlere ulaklar göndererek “İslam memleketlerine akınlar yapmamalarını, Azerbaycan’a dönüp bu ülkede yaylak ve kışlalar kurduktan sonra Selçuklu emir ve kumandanlarıyla birlikte Bizans’a gazalara girişmelerini” bildirdi (Sevim-Merçil, 1995: 33).

Sultanın buyruğunu alan Oğuzoğlu Mansur, Göktaş, Anasioğlu, Boğa vs. gibi Türkmen beyleri, beraberlerindeki Türkmen zümreleriyle birlikte Diyarbakır yörelerinden ayrılarak daha kuzeye yönelip Bizans’a ait il, ilçe, bucak ve köyleri yağmaladıktan

sonra Erciş'e ulaştılar. Azerbaycan'a geçmek için Bizans Van Gölü valisinden izin isteyen Türkmen beyleri olumsuz cevap karşısında Bizans Valisi ile yapılan savaşı kazanarak vali Stephonos'u tutsak aldılar (1045). Bundan sonra Türkmenler, hiçbir engelle karşılaşmaksızın Azerbaycan'a döndüler (Sevim-Merçil, 1995: 33).

Urfalı MATEOS ise bu Türkmen akınına 1046 olarak göstermektedir: "Tuğrul'un divanından çıkan Boği, Bugi ve Anazuğli adlı üç adam, muazzam bir ordu ile beraber Arap memleketlerine doğru ilerlediler. Onlar, beraberlerinde büyük sayıda esirler sürükleyerek, Musul hudutları içinde Arian nehrinin kenarında karargâh kurdular. Musul'un senyoru Khureş(Kureyş) adlı askeri kumandan ile yapılan mücadeleyi önce kazanan ancak daha sonra Arap kumandanın birlikler toplayarak geri saldırması sonucu yenilen Türkler, birçok yerde katliamlar yaparak Beğin'e¹ kadar geldiler. Tilkhum bölgesinde pek çok kan akıttılar ve sayısız Hıristiyan öldürdüler. Türkler, bu suretle birçok esir alıp İran'a giderlerken Arceş (Erciş)'te bulunan İstafan Katapan adlı Roma kumandanına birçok hediye vererek kendilerine yol vermesini istediler. Fakat o, böbürlenerek, Türklere hücum etti. Türkler, roma askerlerini mağlup ettiler, birçoklarını öldürdüler, İstafan Katapan'ı da esir edip Her şehrine götürdüler. O, orada, ağır işkencelere maruz kaldıktan sonra öldü." (Mateos, 2000: 83)

Bizans'ın kudretli imparatoru Basile II (976-1025) şark hudutlarını emniyete almak ve İslam ülkelerine doğru genişlemek siyaseti ile küçük Ermeni krallık ve prenslikleri kaldırarak mühim bir ermeni nüfusunu orta Anadolu'ya ve Sivas'a nakletmiş; Bizans sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzatmıştı. Bu durum Selçuklu ile Bizans'ı komşu yapıyordu. İmparator Konstantin (1042-1055) aynı siyasete devamla oğuz akınlarına karşı harekete geçmiş ve 1045 sonbaharında gürcü prensi Liparit kumandasında gönderdiği bir ordu Şeddadilerden Abdullah b. Abu'l-Asvar'ın merkezi Divin şehrine doğru ilerlemiştir. Tuğrul Bey bu Bizans taarruzuna karşı amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış kumandasında bir ordu gönderdi. Kutalmış Diyarbakır ve Musul taraflarını istila eden ve babasına mensup olan oğuzları da yanına alarak 1045 güzünde Gürcü, Ermeni ve Rumlardan mürekkep Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Gence surları önünde gerçekleşen muharebede Bizanslılar çok kayıplara uğradılar. Ermeni kuvvetlerinin kumandanı meşhur Vahram da bu kayıplar arasındaydı. Bu zafer

¹ Bağın, bugün Diyarbakır ilinin Palu ilçesinde bir köydür.

üzerine Kutalmış Aras nehri boyunca ilerlemiş ve Tuğrul Bey'e: "Bu bölgelerin zengin ve Romalıların da korkak olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedilebileceğini" bildirdi (Turan, 2005: 121).

Yabgulu Türkmenler tarafından kısmen Bizans'a kısmen de İslam memleketlerine yapılan akınlar, feodal bünye gereği Selçuklu Devleti'ne bağlı olmalarına rağmen, devrin fetih planlarına göre yapılmamış ve dolayısıyla da devlet kontrol ve denetiminden uzak kalmıştır (Demir, 2004: 56).

Bu akınlar Selçuklu Devleti'nin kontrolü ve rızası dışında olmuşsa da, mücadele ettikleri devletlerin mukavemet güçlerini yıprattıkları için, Türkmenlerin gelecekteki Selçuklu istilasına zemin hazırladıkları söylenebilir. Bu itibarla Türkmenler, Selçuklular'ın öncüleri durumundadırlar (Köymen, 1993: 242).

1.1.3. Selçuklu Beyi Hasan'ın Gazası ve Şehit Oluşu

Selçuklu Musa İnanç Yabgu oğlu Hasan 20 bin kişilik akıncı kolu ile Eleşgert yolundan gelerek, Pasin ve Erzurum ovalarını istila edip Vaspurakan (Van) bölgesine girdi (1048). Ani ve İberya-Kartel Valisi Katakalon Kekaumenos, Vaspurakan Valisi Bulgar Vestes unvanlı Aaron'a yardıma giderek, ikisi birlikte bir savaş hilesi kurmuşlardı (Honigmann, 1970: 177).

İki ordu Büyük Zap Nehri kenarında karşılaştı. Bizanslılar muharebe başladıktan biraz sonra Türk ordusunu tuzağa düşürmek için bütün ağırlıklarını bırakarak geri çekildiler. Selçuklular, Bizans ordusunun yenildiğini zannederek düşman karargâhına hücum ve yağmaya başladılar. Pusu kurmuş olan düşmanlar da yağma ile meşgul bulunan Selçuklulara hücum ettiler (Köymen, 1993: 245).

Vaspurakan'ın doğu hududunda Stranga (Büyük Zap) ırmağı kıyısında kurulan bu pusuya düşürdükleri akıncı Türkleri yenip, şehzade Hasan ile birlikte pek çok Türk'ü şehit ettiler. Kaçabilen askerler Hoy'dan Sultan Tuğrul'a gönderdikleri haber ile beylerinin elim kaybını duyurdular (Alptekin, 7, 1992: 108, Kırzioğlu, 1982: 18, Toksoy, 4, 2002: 682).

Hasan'ın mağlup ve şehit olması Tuğrul Bey üzerinde çok büyük bir üzüntü yaratmış ve Dicle boylarında geniş fetihler yapan İbrahim Yınal'ı Bizans'a karşı Anadolu seferine

memur etmiştir. İbrahim Yınal, Türkistan'dan Nişapur'a gelen ve yurt arayan keşif bir Türkmen ahalisini Anadolu'ya sevk ettikten sonra, verdiği sözü yerine getirerek, kendisi de ordusu ile birlikte Bizans topraklarına doğru harekete geçti (Kürkçüoğlu, 4, 2002a: 696).

1.1.4. İlk Selçuklu-Bizans Savaşı: Pasinler (Hasan-Kale) Zaferi(1048)

Hasan Bey'in şehit edilmesine ve ordunun yenilmesine çok üzülen Tuğrul Bey, Azerbaycan Valiliğine getirdiği, amcasının oğlu İbrahim Yınal'ı, Kutalmış ile birlikte Anadolu'da fetihler yapmak ayrıca Hasan Bey'in öcünü almakla görevlendirmiştir (Köymen, 1976: 56). 1048 yılında İbrahim Yınal ve Kutalmış 100 bin kişilik askeri güç ile birlikte Anadolu topraklarına girdiler (Köprülü, 2003: 189). İkisinin de amacı hem intikam almak hem de Bizans kuvvetlerini dağıtmaktı. İlerleyen Selçuklu ordusu karşısında ne yapacaklarını şaşırان Vaspurakan ve Gürcistan Bizans valileri Aaron ve Kekavmenos, İmparator IX. Konstantinos'dan acele yardım istediler (Sevim-Merçil, 1995: 35). İmparator IX. Konstantinos'un emriyle güneyden ve kuzeyden onlara yardım gelmeye başladı. Güneyden Bizans'ın Mezopotamya valisi, eski Ani Başkumandanı Pahlavunuli Vahram'ın yeğeni ve 1021 akınında ölen Vasak'ın oğlu, Magistros Grigor; kuzeyden ise Apkaz-İber Başkumandanı Orbeli hanedanından Libarit/Liparit, 700 asilzade, Kral IV. Bagrat'ın Hassa ordusundan 1000 ve kendisinin 16000 seçme askeri ile yardıma geldi (Kırzioğlu, 1982: 22). Rum, Ermeni Ve Gürcülerden oluşan Bizans (kaynaklarda 35.000, 50.000 ve 60.000 gibi farklı rakamlarla ifade edilen) ordusu, Hasankale Yörelerindeki Ügimi köyünde karargâh kurdu (Alptekin, 7, 1992: 108).

Kekavmenos'un barış teklifini reddeden İbrahim Yınal, Kutalmış ile birlikte yönettikleri Selçuklu ordusunu Aras ırmağını izleyerek birkaç kale ve müstahkem mevki fethedip eski Erzurum (Kalikale) yönüne doğru ilerlediler. Erzurum'a gelen ve şehri bir saldırı ile ele geçiren Selçuklu ordusu, buradan Bizans ordusunun bulunduğu Pasin ovasındaki Hasankale önlerine gelip karargâh kurdular (Sevim-Merçil, 1995: 35).

Sımbat Erzurum şehrinin düşüşünü: "Müslümanlar, Ermeni memleketinin sahipsiz kaldığını duyunca, Ardzın(Erzurum) denilen şehrin üzerine yürüdüler. Onlar, bu şehrin surdan mahrum ve hadsiz hesapsız hazinelerle ve insanlarla dolu bulunduğunu görünce ona taarruz ettiler. Kaçacak bir yeri ve yardım ümidi olmayan halk onlara karşı şiddetli bir mukavemet gösterdi. Onların yegâne ümidi ölümdü. Halk, düşmanın şiddeti önünde

kaçabildi ise de, Müslümanlar onları takip ederek, ellerindeki kılıçlarını kaldırmış oldukları halde onların arkasından şehre girdiler ve onları kâmilen kılıçtan geçirip telef ettiler. Onlar, büyük miktarda altın ve muhtelif cins kıymetli kumaşlarla zenginleştiler. Şehirde 700 kilise vardı (Sımbat, 1946: 33).

Bizans ordusunun sağ kanadında Katakalon, sol kanadında Aaron ve merkez hattında da Liparit yer almaktaydı. Ani Valisi, Vaspurakan Valisi, Mezopotamya(Elazığ-Tünceli)Dükü'nün 100 bini aşan kuvvetleri de Liparit'in emrine girmişlerdi (Kırzioğlu, 1971b: 182). İki büyük bölümden oluşan Selçuklu ordusunu İbrahim Yınal ve Kutalmış kumanda ediyordu. 18 Eylül 1048'de¹ her iki taraf arasında şiddetli bir savaş başladı (Tuncel, 1992: 197). Bir gün, bir gece devam eden savaş sonucunda Bizans ordusu ağır bir bozguna uğradı. Cesurca mücadele eden Başkumandan Liparit, atının yaralanması sonucu tutsak alındı (Azimi, 1988: 8). Savaştan kurtulabilen Bizans ordusunun Rum, Ermeni ve Gürcü askerleri, Van ve Ani kalelerine sığındılar (Honigmann, 1970: 178, Alptekin, 7, 1992: 108). İbrahim Yınal, tutsak Liparit'i, ele geçirilen değerli ganimetlerle birlikte başken Rey'de bulunan Sultan Tuğrul'a bizzat götürüp, alınan zaferi müjdeledi. Sultan Tuğrul bu önemli başarısından dolayı kendisini kutlamış, ona 40 bin altın başarı ödülü vermek istemişse de İbrahim Yınal bunu kabul etmemiştir (Sevim-Merçil, 1995: 35).

Hasankale yenilgisinden sonra Bizans Kralı Konstantinos, sultan Tuğrul'a değerli hediyelerle (1000 top ipek kumaş, 500 çeşit ağır elbise, 500 at ve katır, 300 Mısır eşeği, 1000 öküz ve kıl keçi, 100 gümüş kap, 200000 bin dinar-altın para)(Turan, 2005: 123) bir elçi göndererek barış teklifinde bulundu. İmparatorun Liparit için gönderdiği kurtuluş akçesini almayan Sultan Tuğrul Liparit'i serbest bıraktı (Sevim-Merçil, 1995: 36). Liparit'in kahramanlığına vurgu yapan Urfalı MATEOS, savaş sonucunda Liparit'in Sultan Tuğrul'un yanına götürüldüğünü ve iki yıl Sultan'ın yanında kaldıktan sonra bir karşılaşma esnasında zenci bir Müslüman'ı mağlup etmesiyle serbest bırakıldığını belirtir (Mateos, 2000: 90).

¹ Köymen bu savaşın tarihini 18 Eylül 1049 Cumartesi, Kırzioğlu ise aynı tarih ancak gün olarak Pazartesi olduğunu belirtirler. Ernst Honigmann da bu savaş 18 Eylül 1049 olarak kaydeder. (KIRZIOĞLU, Mehmet Fahrettin, (1982), *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi* (1018-1236), San Matbaası, Ankara, s. 23, KÖYMEN, Mehmet Altay,(1976), *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 56, HONIGMANN, Ernst, (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Trc. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 177)

Yapılan görüşmeler neticesinde:

1. Emeviler devrinde Mesleme bin Abdülmelik tarafından yapılan cami ve medrese tamir edilecek,
2. Şii Fatimi halifeliği adın okutulan hutbe, Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına değiştirilecek,
3. Cami mihrabına, eski Türk hâkimiyet alameti olan ve sultan Tuğrul'un kullandığı ok ve yay işaretleri işlenecek,

Şeklindeki maddeler kabul edildi. Ancak Bizans'ın "Abbasi halifesine ödediği vergiyi Selçuklu devletine ödenmesi" maddesinin imparator tarafından kabul görmemesi bu barışın uzun soluklu olamayacağını sinyali veriyordu, dolayısıyla Bizans Doğu Anadolu'daki kale ve müstahkem yerlerini güçlendirme yoluna gitmiştir (Köymen, 1976: 56, Yücel-Sevim, I, 1990: 35).

Bu savaş Selçuklu İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu'nun yaptıkları ilk ciddi savaştır. Savaşın asıl önemli tarafı, Bizans'a karşı büyük çapta bir zaferin kazanılmış olmasıdır. Türk orduları bu savaşla Erzincan bölgesine kadar uzanmışlardır. Böylece Bizans İmparatorluğu'na karşı duyulan korku, çekingenlik ve Bizans ordusunun yenilemeyeceği anlayışı Selçuklular'ın zihninden silinmiştir (Toksoy, 4, 2002: 684).

1.1.5. Selçuklu Kutalmış'ın Kars Seferi (1054)

Sultan Tuğrul Bey, merkeziyetçi güçlü bir devlet kurma siyasetini benimsediğinden, eski milli geleneğe uyarak Hemedan ve çevresinde ayrı bir hâkimiyet kurmak isteyen İbrahim Yinal'ın isyanını bastırarak merkeziyetçi yapısını güçlendirmiştir 1050. Tuğrul Bey'in amcasının oğlu Kutalmış da, Aras kuzeyinde Aran ve Kars bölgesine hâkim olarak, Anadolu'yu ele geçirmeyi gözetiyordu. Bu amaçla, Şeddadlılar'ın merkezi Gence'yi kuşatarak, zapt etmek için bir buçuk yıl uğraştıktan sonra, Bizanslılar ile birlikte hareket eden Bagrat'ın ordusu gelince geri çekilme mecburiyetinde kalmıştı (Kırzıoğlu, 1982: 24, Gürcistan Tarihi, 2003: 284).

Kutalmış idaresindeki Selçuklular Bizanslılar karşısında geri çekilirken, Gürcüler bu vaziyetten faydalanarak Müslümanların elinde bulunan Tiflis'i işgal etmişti. Bu olay üzerine ordular Azerbaycan'a sevk edilmiştir. Azimi'de "Tuğrul Bey'in kumandanı

Kutalmış, Kars kentine saldırıp içindekilerin hepsini öldürdü” ifadesi Selçukluların Bizans’a karşı başlayan taarruzunu gösterir (Azimi, 1988: 12).

M. Fahrettin Kırzıoğlu ARİSTAKES’den naklen: “Deniz ve Karadan gelen Kervan yolları üzerindeki zengin Kars şehrinin 6-18 Ocak 1054 gecesinde Müslüman ordusunca işgal edildiğini, Yılbaşı hazırlığı yaptıkları için hazırlıksız yakalanan Hıristiyanların şaşkınlıkla kaçıştıklarını, Kral Gagik-Abas ile bir kısmının iç kaleye sığındıklarını ve kaçanlardan başka kimsenin kurtulmadığını söyler.” (Kırzıoğlu, 1982: 24)

Anili Kaadi Burhaneddin, h. 562(1166) yılında Tebriz’de yazmaya başladığı Enisü’l-Kulûb adlı manzum eserinde bu Kars akınını şöyle anlatır: “ Ebû’l-Fevaris lakabıyla anılan Selçuklu İsrail (Arslan-Yabgu) oğlu Kutalmış Beğ, başa geçerek, Horasan ve Irak(Hemedan-İsfahan) ülkelerini yeniden fethetti. Sonra da kâfirler ile dolu bulunan Bakradun (Bagratlılar) Bayrağı’nın yükseldiği Ermeniye’ye yürüdü. Kars ve Ani çevresine gelip, burada bulunan kâfirlerden, İslam dinine karşı olan kinlerinin öcünü aldı. O çevrenin güzel ve biricik muteber şehri sayılan Kars’ı alan Kutalmış, burayı yıkıp bozdu. Korunacak siperleri olmayan ahalisini öldürdü. Onları öylesine kökünden kesti ki, bu iş dillere destan olup söylendi. Kars’ı alıp döndükten sonra, yolda bir belaya uğradı: Kutalmış Ani’ye yakın Merin adlı, altmış bin kapısı ve evi bulunan (Bizans idaresindeki) şehre, çerisini çekip gelerek, bir yolcu gibi gelip konakladı. Kötü göz ona zarar getirdi: bu şehrin kâfir reisi, askerleri aldatarak, her birini bir eve konuk verdi. Reis’in gizlice tertip ve tembihi üzerine, her evde Müslüman askerlerine, izzet-ikram ile yemek ve bolca şarap verilerek, hepsini sarhoş ettiler. Gecenin geç vaktinde, herkes uyurken, karanlıkta çan seslerinin verdiği işaret üzerine; ev sahipleri ayrı ayrı konukladıkları, 60 bin askerini hepsini öldürdüler. Bu beladan güçlüğüle canını kurtaran Kutalmış, Horasan’a giderek tasasından orada öldü.” (Köprülü, 1943: 475)

1.1.6. Sultan Tuğrul’un Anadolu Seferi (1054)

Tuğrul Bey, bir yandan gittikçe artan Türkmen nüfusuna yurt bulma zorunluluğu, öbür yandan da imparator ile yapılan barışta tam bir anlaşma olamaması sonucunda Bizans’ın Anadolu’ya yeni bir kuvvetler göndermesi sebebiyle, Anadolu’ya fetih hareketlerini başlatma zorunluluğunu duymuştu. Sultan Tuğrul 1054 yılında, güçlü bir ordu ile harekete geçerek Anadolu sınırlarını aşmış, Van Gölü’nün kuzeydoğusundaki bugünkü

Muradiye(Bergiri), daha sonra da (Arceş)Erciş'i kısa bir kuşatmadan sonra fethetti (Honıgmann, 1970: 179, Sevim, 1993: 53).

Sultan Tuğrul, Van Gölü'nün kuzeyindeki ilerleyişine devam ederek sağlam surlarla çevrili büyük bir kalesi bulunan Malazgirt(Mandzgerd) önlerine gelip Karaklukh(Taşbaşı) denilen yerde karargâh kurarak şiddetle kuşatmaya başladı. Kale, Bizans kumandanı Vasil tarafından savunuluyordu. Sultan, kalenin bir an önce düşürülmesini sağlamak amacıyla, bir yandan lağımlar kazdırırken, bir yandan da Bitlis'ten getirttiği büyük mancınığı kurdurup kaleyi dövdürmeye başlattı. Vali Vasil de karşı savunma önlemleri almakta idi. Selçuklu askerlerinin öğle vakti çadırlara çekilip dinlenmekte oldukları sırada, hile ile büyük mancınığa yaklaşan bir Norman fedaisi, koynundan sakladığı kükürt-petrol karışımı maddeleri süratle fırlatması sonucu mancınık alevler içinde yanmaya başladı. Norman askeri derhal takip edildi ise de yakalanamadı. Bunun üzerine Sultan, yeniden kuşatmayı şiddetlendirdi ise de savunucuların karşı harekâtından dolayı kuşatmayı kaldırdı (Sımbat, 1946: 35-36, Mateos, 2000: 101-102).

Bu Malazgirt kuşatmasını teferruatlı bir şekilde ele alan M. Altan Köymen ve Sımbat Vakayinamesinde büyük mancınığın hikâyesini şöyle anlatılır: “Sultan, düşmanın manevi kuvvetini sarsmak için trampet sesleri arasında hücumla geçerken Bizans'ın Malazgirt valisi Ermeni asıllı Vasil de şehri müdafaa için bütün çarelere başvuruyordu. Kadın erkek Malazgirt halkını seferber etti. İmparator namına her birine unvanlar, makamlar vaat ediyor, onları cesaretlendiriyordu. Günlerce hücumdan sonra cepheden taarruzla kalenin düşmeyeceğini anlayan Tuğrul, şehre girebilmek için lağımlar kazdırtmaya başladı. Bunu anlayan müdafiler mukabil lağımlar kazarak Selçuklu lağımcılarını esir ettiler. Bunlar arasında Sultan'ın kayınpederi de vardı. Esirlerin hepsi de Sultan'ın göreceği şekilde kulelerde öldürüldü. Bu manzaradan çok müteessir olan Sultan vaktiyle İmparator II. Vasil'in Hoy şehri duvarlarını dövdürmek için inşa ettirdiği muazzam mancınığı Bitlis'ten getirtti ve kurdu. Şehir büyük bir korkuya düştü. İlk atılan taş ile üç nöbetçi öldürüldü ve en uçta bekleyen bir nöbetçi de içeri düşürüldü. Müdafî saflarından çıkan bir rahip Selçuklu mancınığına karşı koyma üzere alelacele bir makine kurdu ve attığı ilk taşla Selçuklu mancınık atığının başını uçurdu. Bu manzarayı gören Malazgirtliler yeniden cesaretlendiler. Fakat birkaç gün sonra

Selçuklular mancınıklarının etrafını tahkim ettiler ve surları yeniden büyük taşlarla dövmeye başladılar. Müdafiler tekrar ümitsizliği kapıldılar. Vali Vasıl, şehrin muhtelif mahallelerinde bu mancınığı yakacak olana altın, gümüş, at ve katır vaat etti. Hatta İmparator'dan unvan ve makamlar verdireceğini, ölürse bu mükâfatların varislerine intikal edeceğini ilan etti. Ücretli bir Norman askeri, bu vazifeyi yerine getireceğini, Hıristiyanlık için kanını akıtacağını, yalnız olduğu için ölümüne ağlayacak kimsesi olmadığını söyledi. Atlanıp zırhlanarak yola çıktı ve mızrağının ucuna bir mektup taktı. Böylece kendisine, mesaj götüren bir adam süsü veriyordu. Hâlbuki göğsüne nefit dolu üç kutu gizlemişti. Mektubu gören Selçuklu nöbetçileri onu hakikaten haberci zannettiler ve gelişine ses çıkarmadılar. Sıcak bir öğle üzeriydi. Askerler çadırlarında uyuyorlardı. Norman, mancınığın karşısına gelince durdu. Selçuklu askerleri, onun bu korkunç makineye hayran kaldığını sandılar. O sırada Norman, nefit kutularını arka arkaya büyük bir süratle mancınığa doğru fırlattı. Mancınık yanarken, Norman kaçtı. Selçuklu askerleri peşine düştülse de yetişemediler. Norman, şehirde sevinç içinde olan halk tarafından hediyelere gark edildi. Sultan bile hayranlığını gizleyemedi ve Valiye Norman'ı görüp mükâfatlandırmak istediğini bildirdi, fakat reddedildi" (Köymen, 1993: 249-250, Sımbat, 1946: 36)

Sultan, bu sıralarda üç yöne akıncı kolları gönderdi: ilki, kuzeyde Kafkaslar'a, batıda Canik ormanlarına, güneyde Tercan, Hanzit ve Erzincan'a kadar ilerlerken, ikinci kol, Oltu yörelerinden geçip Çoruh ırmağı vadisinin ötesindeki memleketleri istilaya uğrattı. Kars yönünde ilerleyen üçüncü Selçuklu birlikleri, buranın Bizans valisi Gagik ile giriştikleri bir savaş sonucunda, Bizans kuvvetleri adeta yok edildi. Malazgirt kuşatmasını kaldıran sultan Tuğrul, ordusu ile Kars'a gelip şehri bir süre¹ kuşattıktan sonra Pasin ovasından geçerek Erzurum yörelerine ileri harekâtını sürdürdü. Bu bölgelerde hiçbir Bizans kuvveti, kendisine karşı çıkıp savaşımaya cesaret edemedi. Kuzeydoğu Anadolu harekâtını tamamlayarak güneye inen sultan Tuğrul, yeniden Malazgirt'e gelip kuşatmaya başladı. Şiddetle yapılan çarpışmalar sırasında, 400 kişinin kullandığı büyük Selçuklu mancınığının attığı iri taş ve kaya parçalarının surlarda açtığı gedikten şehre saldıran Selçuklu askerleri, başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Sultan Tuğrul, kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle, kuşatmayı kaldırdı.

¹ Honigmann, Tuğrul Bey'in Kars'ı üç gün kuşattığını sonra da çekildiğini belirtir (HONIGMANN, Ernst, (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Trc. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 179)

Giriştiği bu sefer sırasında elde ettiği pek çok ganimetlerle buradan hareketle yolu üzerindeki Adilcevaz'ı da fethettikten sonra Anadolu'dan ayrıldı (Sevim, 1993: 54).

Anadolu'ya akınlar düzenleyip zaferler kazanan ve bol ganimetlerle dönen İbrahim Yınal'ın yaptığı işe devam eden Sultan Tuğrul, Anadolu'yu fethetmek üzere bugünkü Türkiye sınırlarını aşan ilk Selçuklu hükümdarıdır. Tuğrul'un bu akınları İbrahim Yınal'ın akınlarından daha geniş bir alanı kapsamakta olup Bizans generallerine de korku salmıştır (Köymen, 1993: 248-251).

1.1.7. Şeddadlı Şavur'un Ani Akını(1055)

Divin ile Gence Emiri Ebu'l Usavar(Apusuvar), 1055 yılında Tuğrul Bey'den aldığı izin ile Ani şehri kuzey surları önüne akınlarda bulundu. Bunu gören halk, Ani şehrine sığınmak için, evlerini-barklarını bırakarak, koşuştular. Fakat akşamüzeri şehir kapıları kapandığından dolayı şehre giremeyen kalabalık halk kitlesini, gece arkadan yetişerek, şehrin kapıları önünde yakalayan Müslümanlar, kimini öldürüp kimini de tutsak alarak, yağmalarla geri döndüler (Honigmann, 1970: 180, Kırzioğlu, 1982: 27).

Bazı kaynaklarda ise: Ani ve çevresini, Türkmen kuvvetlerinin de yardımını alarak işgal eden Divin ile Gence Emiri Ebu'l Usavar'ın(Apusuvar), 1047 yılında Bizans ile yaptığı antlaşmayı ihlal ettiği için Bizans imparatoru Konstantin'in, General Nikephoros'u onun üzerine büyük bir ordu göndermiş. Ebu'l Usvar'ın(Apusuvar), Giriştiği savaşı kaybettiği ve Bizans vasallığını kabul etmesi şartıyla bir anlaşmaya varıldığı ifade edilir (Sevim, 1993, 55, Honigmann, 1970: 180).

1.1.8. Çağrı Bey'in Oğlu Yakuti'nin Anadolu Akınları(1055-1062)

Tuğrul Bey, imparatorluk içinde ortaya çıkan çeşitli burhanlar sebebiyle, Anadolu fetih hareketlerini bizzat yönetmemekle birlikte görevlendirdiği Selçuklu şehzade, Emir ve Türkmen beyleri, bu vazifeye devam ediyorlardı. Çağrı Bey'in oğlu Yakuti, emrindeki kalabalık bir Türkmen kuvveti ile Azerbaycan ve Anadolu sınır boylarına geldi. Yakuti'nin emirlerinden olan Sabuk (Belki Sunduk veya Saltuk)1057 yılında, Doğu Anadolu'ya sürekli ve başarılı akınlar yaptı (Sevim, 1993: 55).

Yakuti'nin sevk ettiği bir başka Selçuklu birliği 1058 yılında, Kars yörelerine akınlarda bulundular. Kars ve Ani kalelerini kuşattılsa da fethedemediler. Daha sonra bu

kuvvetler, Pasin ovasına inerek birçok kent ve kaleleri kuşatarak sıkıştırdılar, bunlardan Ügimi'yi fethettiler. Başka bir Selçuklu birliği, Malazgirt ve Muş taraflarına akınlarda bulundu (Yıldız, 22, 1964: 153, Yücel-Sevim, 1990: 37).

Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in emri ile 1059 yılında Anadolu'ya Selçuklu akınları yeniden başladı. Şehzade Yakuti, beraberinde Horasan Saları, Kapar, Kicacıç ve Sabuk(Saltuk) adlı Selçuklu emirleri olduğu halde, Van Gölü'nün kuzeyinden Anadolu topraklarına girdi. Anadolu'nun kuzey bölgesinde emir Sabuk'un kumandasında ileri hareketine devam eden Selçuklu birlikleri, Sivas üzerine yürüdüler. Şehri ve kalesini hiçbir direnişle karşılaşmaksızın şehre giren Selçuklu birlikleri pek çok tutsak ve ganimetler ele geçirdiler (Demir, 2005: 17). Bu arada Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas(1059-167), Selçuklu akınlarına karşı başta Sivas ve Malatya olmak üzere, Anadolu'daki belli başlı Bizans kentlerinde bulunan sur ve kalelerin yeniden onarılması hususunda, doğu eyaletleri valilerine emirler gönderdi (Sevim, 1993: 57).

1.2. Sultan Alparslan'ın Anadolu Seferi

20 Ocak 1029 tarihinde dünyaya gelen Alparslan, meliklik zamanında göz dolduran başarılar elde etmiş ve babası Çağrı Bey'in (Mart 1060) ölümünden sonra onun yerine geçerek amcası Tuğrul Bey ölünceye kadar, onun vasalı olarak, Horasan Selçuklu Devleti'nin hükümdarlığını yapmıştır. Alparslan'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun doğusundaki başarılı yönetimi Tuğrul Bey'in batıda genişlemesine kolaylık sağlamıştır (Köymen, III, 1992: 3-6).

Tuğrul Bey, ölmeden önce Çağrı Bey'in oğlu Ebül l-Kasım Süleyman'ı kendisine veliaht göstermiş ve yerine geçirilmesini ordusuna vasiyet etmiştir. Küçük Süleyman'ın veliaht yapma olayında vezir Kündüri'nin büyük etkisi olmuştur. Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Süleyman, vezir Kündüri tarafından tahta geçirilmiştir. Vezir Kündüri Alparslan'a da bir elçi göndererek durumu kabullenmesini ve bağlılığını istemiş ancak Alparslan buna şiddetle karşı çıkmıştır. Alparslan Horasan'dan Rey şehri üzerine yürür, Süleyman da Rey'den Şiraz'a gider, vezir Kündüri ise Süleyman adına okunan hutbeyi Alparslan adına çevirdi (Köymen, III, 1992: 7-10).

Vezir Kündüri'nin bu şekilde davranmasında Kutalmış'ın Rey şehrine yürümesinin büyük etkisi olmuştur. Tuğrul Bey zamanında isyan eden (Tuğrul Bey'in amcasının

ođlu) Kutalmış, onun vefatından sonra Rey şehrini kuşattı. Bu arada vezir Kündüri durumun vahametinin farkına vararak Alparslan'dan yardım talebinde bulundu. Kutalmış vezir Kündüri'nin birliklerini dağıttıktan sonra şehre girerek yağmaladı. Alparslan'ın şehre yaklaştığını haber alan Kutalmış, şehri terk etti. Alparslan ile Kutalmış arasında gerçekteşen muharebeyi Alparslan kazandı, Kutalmış ise savaş meydanında kurtulmuş ancak takip esnasında attan dūřerek kan kaynından öldü (Köymen, 1993: 63-64)

Engelleri bertaraf ederek Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturan Horasan Genel Valisi, Çağrı Bey'in oğlu, Mehmed Alparslan(1063-1072) böylece ülke içinde huzur ve sükûnu sağlamış, hâkimiyetini kurmuş oldu (Sevim, 1993: 59).

Sultan Alparslan'ın saltanat dönemi (1063-1072) Selçukluların en parlak devirlerinden birini teşkil eder. Selçuklu İmparatorluğu, bu kısa müddet zarfında Sır-derya boylarından Akdeniz kıyılarına kadar uzanmıştı (Turan, I, 1979: 280)

Süleyman ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ile giriştiği hâkimiyet mücadelesinde başarılı olan Alparslan, babası Çağrı Bey ve amcası Tuğrul Bey dönemlerinde uygulanan fetih politikasına devam etmek amacıyla 22 şubat 1064'de, başkent Rey'den hareketle Anadolu Seferine çıktı (İbnü'l-Esir, 8, 2008: 234, Köymen, III, 1992: 14).

Sultan Alparslan'ın bu ilk batı seferi Selçuklu Kaynağı Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukkiye'de şöyle anlatılır: "Alp Arslan 456(1064) yılının Rebiyülevvelinin ilk günlerinde Rum diyarı tarafına gitti. Sultana, Kürd hırsızlarından bir taifanın Holvan hududunda yolları kestikleri, her tarafta birçok mel'aretlerde buldukları haber verildi. Bunun üzerine asker hazırlayarak bunların üzerine gönderüb hepsini kılıçtan geçirdi. Bundan sonra ölümden kurtulan Kürdlerden bir cemaat gelerek eşkıyadan yolların emniyetini deruhte ettiler. Sultan bu havalinin emaretini Emir Beg Arslana verdi. Sonra askerler Merend şehrine gittiler, orada kaldılar. Rumların yolunda Emir Tuğtekin demekle meşhur bir Emir vardı. Bunun etrafında Türkmenlerden bir cemaat toplanmıştı. Rumlar bundan çok zarar görmüşler ve yaptıkları muharebelerde hezimetlere uğramışlardı. Bu Emir Sultanın hizmetine girdi ve askerlerin bu memleketlerin sarp yollarından geçmelerine delalet ve rehberlik etti. Sultana Rum beldelerinden Gürcü beldelerini küfür, isyan, azgınlık istila etmiş olduğunu haber verdi. Bunun üzerine Sultan (İber-Apkaz Bagratlıları IV. Bagrat idaresindeki) Gürcü memleketlerine karşı

yola çıktı. Yerine karargâhta oğlu Sultan Celalüddüve Melikşahi bıraktı.” (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye , 1943: 24, İbnü’l-Esir, 8, 2008: 235)

Selçuklu kaynağındaki bazı ufak farklılıklar dışında İbn’ül-Esir de aynı bilgiyi vermektedir. Sultan Rebiyülevvelin başında Rey’den Azerbaycan’a hareket etti. Emir Tuğtekin kendisine refakat etmeye söz verdi. Azerbaycan’a bağlı Hoy ve Selamas şehirleri Sultan’a itaat ettiler. Aras Nehri gemilerle geçildikten sonra Sultan, Gürcistan seferine çıktı. Sultan ordudaki yerine oğlu Melikşah ile Nizamülmülk’ü tayin etti (İbnü’l-Esir, 8, 2008: 235).

Aras Nehri’ni önemli kılan etmenlerden biri ülkeler arasında sınır olmasıdır. İlk çağlarda Medya devleti ile Urartu devleti arasında sınır çizgisi olan Aras, Ortaçağ’da da bu özelliğini korumuştur. Sasaniler döneminde Aras’ın kuzey tarafının hazarlar elinde, güney tarafının da Sasaniler elinde olduğu bilinmektedir. Bu yönüyle Aras önemli savaflara şahitlik etmiştir. Bunlardan bir tanesi de Pasinler Savaşıdır (1048). Yine Selçuklu Sultanı Alparslan da Anadolu seferine çıkarken Rey’den Aras dolaylarına hareket etmiş, Aras Nehri’nin karşı yakasına geçişini sağlamak için kayıklardan/gemilerden yaptırdığı bir köprü ile ordusunu karşıya geçirmiştir. Bu vesile ile sürmeli çukurundaki kaleler fethedilmiştir (Tuncel, 1992: 197-198, Köymen, III, 1992: 14).

1.2.1. Melikşah’ın Sürmeli Çukuru’ndaki Üç Kaleyi Fethi

Bugün Kars İli’nin; Ağrı dağları ile Aras nehri arasında bulunan, Aralık, Iğdır ve Tuzluca(eski adı Kulp) ilçelerini içine alan ovaya, ilk Osmanlı tarihlerinde anıldığı gibi Sürmeli-Çukuru denir. Burada, Iğdır-Korganı, Kalesi; Kara-Kal’a(Iğdır-Kara-Kalası-Sürmeli-Hisarı) ve Tuzluca’nın içindeki eski Kulp Kal’ası dışında müstahkem yer yoktur (Kırzıoğlu, 1982: 29, Tuğlacı, 1984: 38).

Sultanın oğlu Melikşah, Vezir Nizamülmülk, Yakuti ve Horasan Amidi Muhammed b. Mansur olduğu halde emrine verilen Selçuklu kuvvetleriyle Aras ırmağı yönünde ilerleyip Bizans kuvvetlerinin savunduğu Anberd (Buirakan)’i şiddetli bir kuşatmadan sonra ele geçirdi (Sevim, 1993: 61).

Melikşah’ın bu üç kaleyi fethini en iyi anlatan eser olan Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukkiye’yi takip edelim: “Melikşah kaleye(Iğdır Korganı’na, Şatık denilen hisara)

hücum etti ki orada Rumların okçuları bulunuyordu. Bunlar Müslüman askerlerinden birçoğunu öldürdüler. Sonra Nizamülmülk ve Horasan Amidi(Muhammed b. Mansur) atlarından indiler, piyade oldular, Sultan Melikşah bir ok atarak kalenin Emiri'ni boynundan vurdu, kâfirler taşla müdafaa ettiler, nihayet yüksek bir tepeye (Ağrıdağına) doğru gittiler, kaçtılar, dağların tepelerine tırmanıp çıktılar, İslam askeri galip gelerek hepsini kılıçtan geçirdiler, hiç birini bırakmadılar.” Bunu müteakip Melikşah Sürmeri denilen kaleye gitti, bu kalede akarsular ve bostanlar vardı. Bunu fethetti. Bunun yakınında bir kale(Kulp-Tuzluca) daha vardı. Melikşah bunu da fethedip sonra harap etmek istediye de vezir Nizamülmülk: “Müslümanlar için bu muhkem bir kale, sağlam bir üstür ve huduttur” diyerek onu bundan menetti. Nizamülmülk Müslümanlar için iyi üs olan bu kaleye birtakım bahadrlar yerleştirdi (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukkiye, 1943: 24). Bu yerler, Selçuklu şehzadesi Melikşah komutasındaki Selçuklu ordusunun, 1064 ilkbaharında, Bizanslılardan aldığı ilk Anadolu toprağıdır (Kırzıoğlu, 1982: 32).

1.2.2. Melikşah'ın Meryemnişin'in (Marmaşen, Maryam-a-Şen)Kasabasını Fethi

Adını, Şırak/Bagratlıları Başkumandanlığını ocaklık olarak yapan ve Horasan'dan gelme Arşaklı/Partlılar kolundan Pahlavunili Vahram(Bahram)'ın yapımına 986 da başlanıp, 1029 da biten, Maryam-a-Şen adlı manastır-kilisesinden alan bu şehir, bugünkü Gümrü şehrinin 9 km. kuzeybatısında ve Arpaçay'ın sol kıyısına yakın Kanlıca köyü yerindedir (Kırzıoğlu, 1982: 32, Tuğlacı, 1984: 12).

Şehzade Melikşah, Marmaşen kalesini kuşatmış, ancak şehir ve kalenin Arpaçay sularından oluşan su dolu hendeklerle çevrili olduğu için kayıklarla saldırmış fakat bir sonuç elde edememiştir. Kuşatma esnasında meydana gelen şiddetli bir deprem sonucunda şehrin surlarının bir bölümü yıkılmış ve Melikşah bu kısımdan şehre girerek fethetmiştir (Kırzıoğlu, 1971b: 184, Tuğlacı, 1984: 12).

Şehzade Melikşah'ın buradaki fethini de ayrıntılı bir şekilde Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukkiye'de görmekteyiz: “Sonra Melikşah Meryemnişin denilen bir şehre gitti. Burada rahipler, keşişler otururlardı. Nasaranın Melikleri ve ahalisi teberrük için burasını ziyarete gelirlerdi. Bu şehir çok metin idi. Metaneti tavsif haricindedir. Surları sert taşlarla yapılmış ve bu taşlar çiviler ve demirden levhalarla yekdiğerine kenetlenmişti. Bunun etrafında genişliği gözün alabildiği kadar akan bir su(Arpaçay'dan alınan) vardı. Nizamülmülk burasını fethetmek için gemiler ve kayıklar yaptırdı. Gece

gündüz harp ettiler. Hiçbir dakika harpten hali kalmadılar. Nihayet Sultan Melikşah surun şerefesine ip bağladı ve onunla duvara tırmandı, her nasılsa suya düştüyse de Allah onu büyük bir felaketten kurtardı, sudan salimen çıktuktan sonra kamet ve tekbir aldı, kölelerle duvara tırmandılar, fakat maksatlarına nail olamadılar. Ellerinde bulunan naçaklarla duvarı delmek istediler, çok uğraştılar, vurmaktan naçaklar körleşti, çünkü sur demir çivilerle kenetlenmiş taşlardan ve demir levhalardan çok muhkem yapılmış idi. Bu gece atların eğerleri üzerinde gecelediler. Bu gece tesadüfen bir zelzele oldu, kalenin şark tarafı yıkıldı. Nasranîlerin müdafaa esbabı zayıfladı. Sabah olduğu vakitte güneş doğarken Melikşah ve Vezir Nizamülmülk memlekete girmeğe muvaffak oldular, bütün kiliseleri yıktılar, Nasranîleri kılıçtan geçirdiler, kılıçtan kurtulanlar da İslam dinini kabul etti. Sonra Sultanülazam Alp Arslan geldi, oğlunu ve Nizamülmülkü indirdiği ve karargâh edindiği yere çağırdı. Mumaileyh oğluna Tanrının müyesser ettiği bu fetihten haberdar değildi. Bunun üzerine Melikşah babası Alp Arslan'ın yanına gitti, yolda herhangi kaleye rast geldiyse onu fethetti, böylece nihayet babasına mülaki oldu.” (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukkiyye, 1943: 25)

Selçuklu şehzadesinin bu fetihleri Selçuklu kaynağı kadar ayrıntılı olmamakla beraber İbn'ül-Esir'in El Kamil Fi't-Tarih adlı eserinde de geniş yer almaktadır.¹

1.2.3. Alparslan'ın Akça –Kala'yı (Ahal-Kalak, Sepîd-Şehr) Fethi

22 Şubat 1064'de, başkent Rey'den hareketle Azerbaycan'a gelen Sultan Alparslan, burada ordusuna katılan kalabalık Türkmen kuvvetleriyle Nahçıvan'a geldi. Ordusunu, Aras ırmağından teknelerden oluşturulan bir köprü kurduarak geçiren Sultan Alparslan, Gürcistan topraklarına girdi (İbnü'l-Esir, 8, 2008: 234). Sultan Alparslan, Arpaçay'ı başlarındaki Kankar'lar sancağına vararak Apkaz –İber/Kartel Bagratlılar'ı ülkesine girdi.

¹ “Sultan ordudaki yerine oğlu Melikşah ile Nizamülmülk'ü tayin etti. Melikşah ile Nizamülmülk çok sayıda Rum'un bulunduğu bir kaleyi atlarından inerek savaştılar. Kale kumandanını öldürdüler böylece kaleyi fethettiler. Oradan Sürmârî Kalesi'ne gittiler. Akarsuları ve bostanları olan bu kaleyi fethettiler. Yakınında başka bir kale daha vardı bunu da fethettiler. Kaleyi tahrip etmek isteyen Melikşah'ı vezir Nizamülmülk durdurdu. Melikşah ile Nizamülmülk daha sonra Meryem-Nişin şehrine yürüdüler. Çok sayıda rahip, papaz, Hristiyan hükümdar ve onlara bağlı halkın bulunduğu bu şehir sağlam surlardan yapılmıştı. Surlar, büyük ve sağlam taşlardan yapılmış, kurşun ve demirlerle birbirine kenetlenmişti. Çetin mücadeleler sonucu Melikşah ile Nizamülmülk şehre girdiler. Manastırları yakıp yıktılar, halkın çoğunu öldürdüler, Müslüman olanlar ölümden kurtuldu. Alparslan daha sonra oğlunu ve Nizamülmülk'ü yanına çağırdı. Fetihlerinden dolayı onu tebrik etti. Melikşah yol boyunca birkaç kale ve hisarı daha ele geçirmiş, sayılamayacak kadar çok Hristiyan'ı esir almıştı.” (İbnü'l- Esir, *İslam Tarihi, El Kamil Fi't-Tarih*, Cilt, 8, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s.235)

Asıl gayesi Anadolu'yu fethetmek olan Alparslan, emir Tuğ Tekin'in tavsiyesi üzerine küfür, isyan ve azgınlığı sebebiyle Gürcistan üzerine yöneldi. Alparslan devletin yanını ve arkasını emniyete almak için bu bölgeleri itaat altına almanın zaruretine inanıyordu. Bu amaçla ordusunun bir kısmının başında kuzeye doğru yola koyuldu (Köymen; 1995: 31).

Bu akını Gürcistan tarihi şöyle anlatmaktadır: “Selçuklu hükümdarı Sultan Alp-Aslan, akınlarında daima yaptığı gibi ansızın gelerek Kangarni bölgesine ve Trialet'e girdi, tahribat yaptı ve atlıları bir gün içinde Kvelis-Kur (Ardahan-Şavşat yolu üzerindeki Kolköy civarı)'a kadar yayıldılar. Alp-Aslan, Şavşet, Klarcet(Artvin-Borçka) ve Tao(Tayk/Tav-Eli) içinden geçerek Panaskerte(Erzurum'un Olur ilçesine bağlı Karacasu) kadar geldi. Aynı günde Tor ve Ghviv vadisine kadar gelerek Trialet'de üç gün kaldı. Bu sırada, annesi, kız kardeşi ve oğlu Giorgi ile beraber Tao'dan gelmekte olan Kral, Heknebulni'de durmuştu. Kral oradan hareket ederken, sultanın askerleri tarafından durduruldu. Bu askerler ileriye doğru yürüyerek bir tepenin üzerinde durdular. Kral, kendilerinden önce Kartli'ye gelmiş olduğundan, onlar Cavehet'e giderek Ahal-Kalak'ı kuşattılar. Mesh ve yukarı memleket aznavurları(sipahileri) burada şiddetli bir savunma gösterdilerse de, yalnız üç gün savaşabildiler, çünkü Ahal-Kalak henüz iyi surlarla çevrili değildi. Nihayet, kuvvetli düşmanlarına artık mukavemet edemeyerek, silahlandılar, kapıları açtılar ve kanlı bir çarpışmadan sonra düşman kılıçları altında öldürüldüler. Türkler şehre girerek birçok Hıristiyan'ı esir ettiler ve büyük bir ganimet götürdüler. Ahal-Kalak çayı tamamıyla kana boyandı. Sultan, ittifak teklif etmek ve kız kardeşinin kızını eş olarak istemek üzere, bu şehirden Kral Bagrat'a bir elçi gönderdi.” (Gürcistan Tarihi, 2003: 288)

Farsça eserlerde Sebidşehr ve Türklerde Akşehir adı, Gürcüce Akhalkelek'in bir tercümesidir. Alparslan'ın fethettiği bu şehir çıldır gölünün kuzeydoğu ucundaki kıyıda, Çıldır'ın Cala Bucağı'na bağlı Akçakale köyü ile bunun batı yanında ve 110 metrelik bir Kabataşlardan yapılmış kaldırımli yolla bağlı bulunan, Ağcakala-Adası üzerindeki kalelerle korunan, büyükçe şehirdi (Kırzıoğlu, 1982: 35). Fetih sırasında çıkan ve rüzgârla yayılan yangınlar sonunda, Akal-Kalak/Ak-Şehir/Sepid-Şehr yandığından, bu şehrin sağ kalan halkı, kuzeydeki bir dereye bulunan şimdiki Akhal-Kalak/Akhılkelek

eskiden Amiran denen ufak bir kaleye gitmiş, eski şehirlerinin adını vererek yaşatmışlardır (Kırzıoğlu, I, 1953: 335).

Selçuklu kaynağı Ahbâr Üd-Devlet İS-Selçukkiye’de Akhalkalak’ın alınışı şöyle tasvir edilir: “Sonra Alp Arslan Sebîd-şehr üzerine yürümek maksadıyla bir ordu hazırladı. Bu memleket ahaliyle aralarında birçok muharebeler vaki olduktan sonra Tanrı oranın fethini de ona müyesser kıldı. Sultan Ağaklal isminde başka bir memleketi daha fethetmek istedi. Bunun surunun uzunluğu yüz **zira** ve enliliği bundan daha ziyade idi. Şark, garp, şimal taraflarında memleketi ihata eden bir dağ ve dağların tepelerinde kaleler vardı. Zikrettiğimiz sur da cenup taraflarında idi. Bu surun önünde Ceyhun gibi(Çıldır Gölü) bir su vardı. Bunun üzerinde bir köprü kurulu idi. Düşman bu köprüyü kaldırdı, bu cihetten Müslümanların tamah ve ümidi kesildi; bunun üzerine Sultan Alp Arslan memleketin kapısında çadırını kurdu, namaz kıldı, Tanrıya dua ve niyazda bulundu. Askerleri büyük bir köprü kurdular harbe başladılar. Şiddetli bir surette çarpıştılar, nihayet memlekette iki adam çıktı, imdad ve âmân istediler ve Emirden iffet ve istikamet sahibi bir emir talebinde bulundular. Sultan Emir İbn Mücahid ve Ebu Semre’yi gönderdi. Bunlar kalenin fasilini geçtikleri vakitte Gürcüler, bunların etrafını çevirerek öldürdüler. Bu biçareler düşmanın kılıçlarıyla su arasında kaldılar. Bunun üzerine hizmetçi Savap, Sultanın huzuruna girerek Gürcülerin hücum ettiklerini ve Müslümanların hezimete uğradıkların anlatmak istedi sultan namaz kılıyordu. Namazını huşu ve huzu ile bitirdikten sonra çadırından çıktı, atına bindi yürüdü, düşmanın şiddetli mukavemetlerine göğüs gererek memlekete girdi, düşmanların vücudünden temizledi. Burçların birinde düşmanın dilâverlerinden bir kısım kalmıştı. Bunlar hakiki tam bir cüret ve cesaretle dayandılar. Sultan bu burcun etrafında odun toplanmasını emretti, odunlara ateş verdiler... Bundan sonra Sultan çadırına memnun ve mesrur bir halde döndü.”

“Müslümanların eline hadsiz hesapsız ganimet geçti, gece olduğu vakitte şiddetli rüzgâr çıktı. Burcun etrafında yakılan ateşten kalmıştı, rüzgâr bu ateşi memleketin üzerine savurarak bu memleket de baştan aşağı yandı. Bu kalenin yanında başka muhkem bir kale (Albız/Alvız denilen Çıldır gölü’nün doğu kıyısına yakın) daha vardı. Sultan bunu da fethetti, sonra Gürcü melikler Sultana birçok hediyeler göndererek sulh talebinde bulundular. Mazeretler beyan ettiler. Gürcü melikin(IV. Bagrat) elçileriyle beraber Emir

Temur el-Hacib de beraber Sultanın yanından Sultan tarafından Gürcü melikline bir mektup ile ya İslam dinini yahut cizyeyi kabul etmekten başka çare olmadığını bildirdiler. Mumaileyh cizyeyi kabul etti.” (Ahbâr Üd-Devlet İS-Selçukkiyye, 1943: 26)

Bundan sonra Sultan Alparslan, Taşır Bagratlıları ülkesinden Lore ile Solge/Şamşulde kalelerini alarak, bölgenin hâkimi Bagratlı Topraksız-David oğlu II. Gurgen/Kurike(1046-1081) yi itaat ettirerek onun kızı ile evlenmiştir (Bala, IV, 1993: 839, Kırzioğlu, 1982: 38).

Bundan sonra Alparslan Kral II. Gurgen/Kurike(1046-1081) ile ebedi sulh ve dostluk kurdu. Hediyelere ve şereflere gark ettiği kralın, başkenti Lore’ye dönmesine müsaade etti. Ayrıca Sultan Alparslan Gürcistan Kralı IV. Bagrat’a elçiler gönderdi ve barış yaptı (Eğilmez, 4, 2002: 707, Köymen, III, 1992: 15).

VARDAN, Akhal-Kalak ve sonrasını şöyle nakleder: “Tuğrul’un amcazadesi olan Alp Aslan Ermenistan’a geldi ve yirmi dört eyaleti harap etti. Alp-Aslan, sultanın başkumandanı idi ve onun vefatından sonra kendisi sultan oldu. Alp Aslan yüz bin kişi ile tekrar Ermenistan’a geldi ve Gürcülerin Akal-Kalak dedikleri Norkağakı(Yeni şehir) ve Şamşoyltei zaptetti ve Kral Gürigenin kızı, Gürcistan Kralı Bagaratın yeğeni ile evlendi.” (Vardan, 1937: 177)

Gürcistan Tarihi’nde Sultan Alparslan’ın evlendiği kişi IV. Bagrat’ın kız kardeşinin kızı olduğu belirtilir (Gürcistan Tarihi, 2003: 290). Alparslan’ın haremine giren bu kızın daha sonra vezir Nizamülmülk’e tezviç edildiği belirtilir (Turan, 2005: 155).

Selçuklu kaynağı Ahbâr Üd-Devlet İS-Selçukkiyye’den gelişmeleri takip edelim: “Bundan sonra Sultan Rum memleketlerinden zapt etmek istediği Kars ve Ani bölgeleri üzerine yürüdü. Bunların hududu üzerine Şemşolde ve Lore adında iki bölge daha vardı. Bu memleketlerin ahalisi çıkararak İslamiyet’i kabul ettiler. Sultan bu cihetten çok memnun oldu. Hepsinin gusül ve abdest alarak yıkanıp temizlenmesini emretti. Kiliselerini yıktı, onların yerine mescitler yaptı. Bundan sonra Sultan vakit fevt etmeden Ani kalesi üzerine yürüdü.” (Ahbâr Üd-Devlet İS-Selçukkiyye , 1943, 26-27).

Sultan Alparslan’ın Gürcü ve Ermeni memleketlerinde yaptığı fetihler, İbnü’l- Esir’in, *El Kamil Fi’t- Tarih* adlı eserinde de detaylı bir şekilde verilmiştir. Fakat Şehir ve yer

isimlerinde farklılıklar görmekteyiz, bu yaşadıkları coğrafya ve konuştukları dilden kaynaklansa gerek.¹

1.2.4. Sultan Alparslan'ın Ani'yi Fethi(16 Ağustos 1064)

Selçuklu sultanı Alparslan, oğlu Melikşah'ın komutasındaki askerleri de ordusuna katarak 22-23 Temmuz 1064 tarihinde Ani şehrinin kuzeyindeki çifte surlu ve hendeklerin bulunduğu Yavşan-Düzünde konakladı (Kırzioğlu, 1982: 42).

Ani, kuşatmalara karşı, coğrafi şartların sağladığı avantajlar sayesinde savunması kolay bir şehirdir. Doğuda Arpaçay'ına birleşen ve yazın koruyan Mığmığ Deresi ile güneyde Arpaçay'ın yatağı, batıda Bostanlar Deresi ile çevrili olan şehrin kuzeyde Yavşan Düzü'ndeki açık kalan yönünü Mığmığ Deresi ile Bostanlar Deresi arasındaki silindir ve içten çift katlı burçların bulunduğu 18-20-25 m. yüksekliğindeki Dışkale surları kapatır (Tuğlacı, 1984: 39).

Türk akınlarının başlaması dolayısıyla Bizans İmparatorluğu, şark hudutlarının güvenliğini sağlamak amacıyla 1045 senesinde müstahkem hudut şehri olan Ani'yi kendi hâkimiyetine almıştı (Turan, 2005: 155).

Ortodoks Bizans İmparatorluğunun, Ani şehrindeki hâkimiyeti döneminde, Ermenilere karşı uygulanan baskı ve zulümler ağır geldiğinden halkın önemli bir kısmı bu bölgeden

¹ “Selçuklu kuvvetleri daha sonra Sübiz-şehr'e yürüdüler. Bu şehrin halkıyla Müslümanlar arasında çetin savaşlar cereyan etti, bu sırada birçok Müslüman şehit düştü. Sonunda Allah Teâlâ fethi müyesser kıldı ve Alparslan Sübiz-şehr'i zapt etti. Daha sonra Aâl-Lâl şehrine yürüdüler. Burası müstahkem bir şehirdi, surları yüksekti, doğu ve batı tarafında ise yüksek bir dağ yer alıyordu. Dağda da ayrıca birkaç tane kale vardı. Diğer iki yönünde (Kuzey ve Güney) ise geçilmesi zor büyük bir nehir akıyordu. Müslümanlar bu durumu görünce şehri fethedemeyeceklerini anladılar. Şehrin hâkimi Gürcü idi. Sultan nehri üzerine geniş bir köprü kurdu. Çatışmalar giderek çok kızıştı, vaziyet vahim bir hal aldı, bunun üzerine şehirde iki kişi çıkıp imdat ve aman dilediler, ayrıca Sultan'dan kendileriyle birlikte bir grup asker göndermesini istediler. Alparslan da seçkin ve iyi insanlardan müteşekkil bir müfreze gönderdi. Bu askerler şehri geçer geçmez şehirdeki Gürcüler tarafından kuşatıldılar ve bunun üzerine savaşa tutuştular. Kaçma imkânı bulamayan Müslümanların öldürüldü. Daha sonra gürcüler şehirden çıkıp Selçuklu kuvvetlerine saldırdılar. Sultan bu sırada namaz kılıyordu, imdat sesleri duyduğu halde namazını bitinceye kadar bozmadı. Namazı müteakip atına binip düşman üzerine saldırıp, savaşa girdi. Düşman bozulup geri kaçarak şehre girdi, Müslümanlar da onlarla beraber şehre girdiler. Sultan Alparslan da şehre girip zapt etti. Şehir halkının bir kısmı bir burca sığınmıştı. Bunun üzerine Sultan burcun çevresine odun yığılmasını ve ateşe verilmesini emretti. Bu emir yerine getirildi ve burç içindekilerle birlikte yakıldı. Müslümanlar bu şehirde sayılamayacak kadar çok ganimet ele geçirdiler. Gece olunca çok şiddetli bir rüzgâr çıktı. Burcun yakıldığı yerde kalan ateş parçalarını rüzgâr etrafa yayınca bütün şehir yandı. Bu hadise 456 yılı recep ayında olmuştur(Haziran-Temmuz 1064). Sultan ayrıca bu şehrin yanında bulunan müstahkem bir kaleyi de ele geçirdi. Oradan Kars tarafına ve Ani şehrine yürüdü. Ani yakınında “Seylvürde” ve “Nevre” denilen iki beldenin ahali İslam'ı kabul ettiler, manastırları tahrip edip mescitler yaptılar.”(İbnü'l- Esir, *İslam Tarihi, El Kamil Fi't- Tarih*, Cilt, 8, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s.236)

değişik coğrafyalara göç etmiştir. Kimi İran'a, kimi Gürcistan'a, kimi Polonya ve Moldavya'ya kimi de Ukrayna ve Podolya'ya yerleştiler (Kırzıoğlu, 1982: 40).

Urfalı MATEOS Bizans'ın Ermenilere karşı yaptıklarını dramatik bir tasvirle anlatır: “Ermeni milletinin yalancı hamilerin ve korkak Grek milletinin yüzünden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edebilecektir? Çünkü onlar(Grekler), Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmekle askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıkmışlardı. Kaçmağı kendileri için bir zafer ve kahramanlık addeden bu Grekler, kurdu görür görmez kaçan kötü çobanlara benzediler. Onlar Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraştılar ve Allah'ın kilisesinin içinde kargaşalık ve kavgalar çıkardılar. Onlar İranlılara karşı harp etmekten kaçınıyorlar, fakat hakiki Hıristiyanları inançlarından döndürmek için büyük gayret sarf ediyorlardı. Onlar bu gayretleri ile bütün Ermeni prens ve kumandanlarını Şarktan çıkarıp kendi memleketlerinde ikamet etmeye mecbur ettiler. Onlar kadınlar gibi yavaş ve gizli konuşuyorlar. Onlar, daima cesur adamları mahvetmeyi düşünüyorlardı. Böylelikle bütün Hıristiyanların esir ve köle olarak İran memleketine götürülmesine sebep oldular.” (Mateos, 2000: 112)

Başkumandan Sımbat Vakayinamesinde Mateos'un ifadelerinin bir benzerini görmekteyiz: “Grekler, fena tabiatları ile Ermeni milletini felakete sürüklemişlerdi. Çünkü onlar, keklik sürülerini dağıtan atmacalar gibi düşmanlarını kovalayan muzaffer Kralları Ermeni memleketinden uzaklaştırmışlardı ve Ermeni kahramanların yerine hadım vali ve kumandanları tayin etmişlerdi. Onlar, kahramanlık ve harp işleriyle hiç meşgul olmamışlardı. Onlar, cesur bir Ermeni askerini görünce, gözlerini çıkarıyorlar, kendileri ise, kurtlara karşı koyun sürülerini müdafaa edemeyen köpekler gibi kaçıyorlar ve memleketi yağma ve esir edilmek üzere düşmana terk ediyorlardı (Sımbat, 1946: 38).

Bizans'ın Ani kumandanı ve Valisi Magistros unvanlı Aron'un, Ani Katedrali'nin batı duvarının dışına kazılan 7 satırlık Ermenice kitabede(1045-1054 yıllarında): Güzel biçimde kurulmuş bulunan Ani kalesinde kalarak, onun bozulmuş olan bütün surlarını ve kulelerini onartarak yükselttiği; susuzluk çekenleri sevindirmek için, kendi parasıyla Kal'a'ya bol su getirttiği, bildiriliyor. Yine Katedral'in güney duvarı dışında kazılı 7 satırlık Ermenice kitabede de: Ani'de 1057-1063 yıllarında Vali olduğu bilinen Doğu umumi valisi ve Magistros unvanlı Bagrat, İmparator X. Konstantin Dukas'ın(1059-

1067) buyruğu ile Başşehir Ani'den, birtakım vergileri kaldırıp, halkın yükünü hafiflettiği bildirilmektedir (Kırzioğlu, 1982: 41).

Donanımlı Selçuklu ordusuna karşı Ani şehrini Roma prensleri, yani Sımbat'ın babası Bagrat ve Gürcü Baguran'ın oğlu Grigor savunmaktaydı (Mateos, 2000: 120).

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın, Câmiu'd-Düvel adlı eserinde Ani şehrinin o günkü durumu: “Burası(Ani) o günlerde Ermeni hükümdarlarının başkenti idi. Son derece sağlam ve dayanıklı bir şehir idi. Dörtte üçü Aras nehri ile çevrili, dördüncü tarafında ise derin ve hızlı akan bir nehir(Arpaçay) vardı. Şehre, üzerinde tamamen taştan yapılmış bir sur bulunan bir hendekten giriliyordu. Ani şehri büyük bir şehirdi. Nüfusu kalabalık ve içinde 500 den fazla kilise bulunuyordu.” şeklinde tanıtır (Müneccimbaşı, I, 2000: 36-37).

Doğu Anadolu'nun bu ünlü Ani kalesinin fethi Selçuklu kaynağında şöyle belirtilir: “Buranın surları yüksek dağlardan müteşekkil idi ve her dağın tepesinde bir kale vardı. Bu memleket Rum memleketlerinin en muhkem bir noktası idi. Bütün hazineler bu kalelerde bulunuyordu. Memleketin ahalisi Sultanı ve ahalisini tacir zannettiler; çünkü şimdiye kadar düşman askerleri görmemiş idiler. Sultan çadırını bu memleketin tarlalarında kurdu. Bunun üzerine memlekette ekin tarlalarının su mecralarının muhafazasına memur birtakım süvariler çıktılar. Sultanın askerlerini tarlalardan çıkarmak istediler. Bunu gördükleri zamanda Sultanın kölelerinden bir cemaat derhal bunların üzerine yürüdü. Rumlar bu köleleri gördükleri vakitte hayret ederek kaçtılar. Sultan bunların peşlerini takip ederek nihayet memlekete girdiler. Sultan memleketin her tarafına hâkim olduğu zamanda Encan da ileri gittiler. Bu cihetten Rumlar darmadağın oldular, aralarına tefrika düştü. Sultanın şiddetini hissedince memleketlerinin surlarını teşkil eden dağların tepelerine iltica ile odunlar ve yürümeye engel nesnelere ile bu kalelere giden dağ yollarını kapattılar. Sultan bu odunları yakmalarını emretti; bunun üzerine Rumlar oradan inerek cizyeyi kabul ettiler. Sultan bunların üzerine Horasan Amidi ile Şemsülhadimi musallat etti. Bunlar onlardan ister istemez cizye aldılar. Bundan sonra bu müsalehadan pişman olarak tekrar harp etmeğe başladılar. Harp had bir şekle girdiği vakitte Sultan bir tepe şeklinde görülmesi için birtakım çuvalalara saman ve toprak doldurularak birbiri üzerine yığılmasını emretti. Bu suretle koydular, bunların üzerine sapan atanlar, neftçiler, taş atanlar çıktılar. Rumlar

memleketlerinin en güzel kadınlarını ve oğlanlarını seçip bunları esir almakla meşgul etmek için Sultanın karargâhının önüne dizdiler. Sultan bunların hepsinin yakalanıp hapsedilmesini emretti. Sultan ve askerleri harbin bütün şiddetine tahammül ile yemek, içmek, uyumak gibi hiçbir şeyle iştilal etmeyerek muharebeye devam ettiler. Sultan tahtadan bir köşk yapılmasını ve üstünü sirkeye batırılmış keçeden bir gölgelikle örtülmesini emretti. Bu yapıldıktan sonra bu köşkün üzerinde harp etmeye başladılar ve Rumların duvarlara, burçlara tırmanmalarına mani oldular; nihayet Müslümanların surun kuvvetli taraflarını yıkmaya muvaffak olarak memlekete girdiler, ahalisini atların ayakları altında çiğnettiler.” (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye , 1943: 26-28)

Ahmed Bin Mahmud’un Selçukname adlı eseri, Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye’deki bilgileri teyit etmektedir. “Ani şehrinin etrafında dağlar vardı, her dağın tepesinde bir hisar yapmışlardı. Bu Ani kalesi Bizans’ın kilid noktası idi. Bizans onun ile korunur ve hazineler orada saklanırdı. Sultan Alparslan ansızın gelip şehrin yanında konakladı. Alparslan’ın ordusunu tüccar sandılar kovmaya gelenleri Sultan’ın ordusu takiple şehre girdi. Her tarafta yağma ve zarar vermekle meşgul oldular... Savaş uzun müddet devam etti, Sultan Alparslan, o kalenin karşısına ağaçtan sağlam bir hisar yapılmasını emretti... Sonra o ağaçtan hisarın üstüne çıkıp durdular. Kâfirlerin kalesinin üzerine yönelip, ok atarak şiddetle savaştılar, onlara imkân bırakmadılar. Kâfirlerin hisar duvarlarının ve burçlarının üzerine çıkmalarını, savaşımlarını ve ateş etmelerini önlediler. Kâfirlerin savaşıcak gücü kalmayınca, hisar duvarlarının yanları boş kaldı. Müslümanlar her taraftan hisara girmeye başladılar. Nihayet hisarı aldılar ve kâfirleri öldürüp mallarını yağmaladılar. Sultan bu zaferle sevindi...” (Ahmed Bin Mahmud, I, 1977: 65-68).

Fetih esnasında, Ani’nin kuzeyindeki çifte surların önünde bulunan teraslı hendekler, su ile dolu idi. Türkler, saman ve toprak dolu çuvallar ile hendeği doldurarak, üzerinden geçip şehre, büyük mancınık sayesinde açılan sur gediğinden girdiler. Fakat açılan gedik, surun enkazı ile dolduğundan, askerler bu daracık ve tehlikeli yerden girmede güçlük çektiler. Bu sırada, Ani’nin koruyucu vali ve kumandanları, iç-kale semtine çekilerek, savaşmak veya şehri terk etmek şıklarını aralarında konuşarak; sonunda kaçıp savuşmaya başladılar. Ordusunu bir ara, Ani önünden geri çeken Sultan, başsız kalarak şehirden kaçışmakta olan halkın içinden, bir ananın kucağından kapılarak getirilen bebeği görünce hayretler içerisinde kalır ve “Onların Allah’ı, zapt edilmez şehirlerini

bugün elime teslim etti” diye bağırdı. Şehrin artık korunmadığını hükmederek Esas ordusu ile geri dönen Sultan, açılan gedikten Ani şehrine girdi. Her Türk askerinin ikisi iki elinde, biri de dışlarının arasında olmak üzere üç keskin bıçağı vardı. Şehri kısa sürede ele geçiren Sultan iç kaleyi de fethedip buradakileri atlarının ayakları altında çiğnettiler. Böylece Ani şehri fethedilmiş oldu (Kırzıoğlu, 1982: 43, Köymen, III, 1992: 19).

Urfalı MATEOS, Alparslan’ın Ani fethini Ermenilerin cephesinden bakarak tasvir eder: “Bu yılda (1064) Sultan(Alparslan), büyük zaferle Ermenistan’a girdi. Sultan, krallık şehri olan Ani’ye geldi ve şehri her taraftan kuşattı. Bunu gören şehir halkı kâmilten sarsıldı, fakat onlar, bununla beraber İranlılara(Türkler) karşı şiddetli bir mukavemete hazırlandılar. Müslüman askerler büyük bir hiddetle hücumla başladılar ve Ermeni askerlerini şehrin içine geri attılar. Şehri büyük bir tehlike içine düşürdüler. Muharebe gittikçe daha çok şiddetleniyor ve bütün şehri sarıyordu. Muharebenin uzun sürdüğünü gören halk oruç tutmaya ve dua etmeye başladı. Şehir her taraftan taş surlarla çevrili idi ve Ahuryan (Arpaçay) nehri de onun etrafını almıştı. Şehrin yalnız bir tarafında, hemen bir ok menzili kadar uzakta alçak bir kısım vardı. Müslümanlar bu tarafı mancınıkla yıktılar ise de günlerce hücumlar ettikleri halde içeri giremediler. Bunun üzerine onlar, hücumlarını gevşettiler fakat imparator tarafından Ermenistan’a muhafız tayin edilmiş olan menfur Roma prensleri, Bagrat ve Grigor, iç ve yukarı kaleye çekilip kapanmaya başladılar. Aynı gün Sultan da bütün ordusunu geri çekip İran’a dönmeye hazırlanıyordu. Şehir halkı bu dinsiz muhafızların kaleye kapandıklarını gördü. Onların manevi kuvveti kırıldı ve hiçbir sebep yokken herkes bir tarafa kaçışmaya başladı. Bu manzarayı gören Müslüman askerleri, derhal Sultan’ın yanına koşup keyfiyeti ona anlattılar, fakat O onlara inanmadı. Müslüman askerleri, surların muhafızlar tarafından terk edilmiş olduğunu görünce izdihamla içeriye girdiler, bir kadının koynundan çocuğunu kaptılar ve onu sultana götürüp: “İşte Ani’yi zapt ettiğimize dair sana bir delil” dediler. Sultan buna çok hayret etti ve: “Onların Allah’ı zapt edilmez şehirlerini bugün elime verdi” dedi. Sultan, bütün ordusu ile beraber geri dönüp Ani şehrine girdi.” (Mateos, 2000: 120-121)

Ani Şehrinin fethini kısa bir şekilde anlatan İslam Tarihçisi İbnü'l-Esir, Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Ani'yi fethettiğini ve Gürcü Kralı'nın Cizye vermeyi kabul ettiğini yazar.¹

16 Ağustos 1064 tarihinde, Selçuklu Sultanı Alparslan, 1045 yılından beri Bizans hâkimiyetinde olan Ani'yi fethettikten sonra Katedral'i camiye çevirerek “Fethiye Camii” burada 20 Ağustos 1064 günü devlet erkânı, oğlu Melikşah ve Gazileriyle birlikte, Cuma namazı kıldı. Alparslan, Katedral'in tepesindeki haçı indirterek bir hilal koydurttu (Thomson, 2003: 78, Demir, 2004: 65).

MATEOS'un ifadesine göre Sultan Alparslan namazdan sonra veya ertesi gün Kars'a gittiği anlaşılıyor: “Bu zamanda Şahınşah Abas'ın oğlu Gagik(1029-1064), Kars'ta bulunuyordu. Sultan, ona bir elçi gönderip kendisine arzı hürmet etmek üzere yanına çağırdı. Zeki ve tedbirli bir adam olan Gagik, matemdeymiş gibi siyah esvap giydi ve siyah bir mindere oturdu. Onun bu vaziyetini gören Sultanın elçisi ona, bir kral olduğu halde niçin siyahlara bürünmüş olduğunu sordu. Gagik: “Alpaslan'ın kardeşi(doğrusu amcası) ve benim de dostum olan Sultan Tuğrul'un öldüğü gün ben bu siyah esvapları giymiştim” dedi. Bu sözlerden çok müteessir olan elçi, keyfiyeti Sultana anlattı. Sultan, bunun üzerine bütün ordusuyla beraber Kars'a Gagik'in yanına geldi. Sultan, onu görmekle sevinç duydu, onunla dostluk akdetti ve ona krallık esvaplarını giydirdi. Gagik de Sultan'a bir ziyafet verdi. İştittiğimize göre, bu ziyafette kebab edilen bir kuzu için 1000 dahekan sarf edilmiş ve Sultanla bütün askerlerine kurulmuş olan sofranın

¹ “Sultan oradan Ani şehrine hareket etti. Oraya varınca şehrin müstahkem ve ele geçirilemeyecek vaziyette olduğunu gördü. Dörtte üçü Aras nehriyle çevriliydi, öbür tarafında ise çok sert akan derin bir nehir vardı(Arpaçay). Nehre büyük taşlar atılsa bile sürüp götürüyordu. Şehre giden yol, üzerinde sert ve sağlam taşlardan yapılmış bir surun bulunduğu hendekten geçiyordu. Ani büyük ve mamur bir şehirdi. Nüfusu kalabalıktı, beş yüzü aşkın kilisesi vardı. Sultan Alparslan burayı kuşatıp sıkıştırdı, fakat Müslümanlar şehrin müstahkem bir yapıya sahip olduğunu görünce buranın fethedilmesinden umut kesmişlerdi. Sultan, ahşap bir burç yaptırıp içini savaşımlarla doldurdu, üzerine mancınıklar ve okçular yerleştirdi, böylece Müslümanlar surların üzerinde Rumları görebildiler. Müslümanlar surları delmek amacıyla ilerlerken Allah'ın bir lütfü olarak hiç hesap etmedikleri bir hadise vuku buldu ve durup dururken surlardan bir parça yıkıldı. Bunun üzerine Müslümanlar içeri girip şehir halkından sayısız adam öldürdüler. Öyle ki, pek çok Müslüman ölümlerinin çokluğundan dolayı içeri giremediler. Yaklaşık olarak öldürdükleri kadar da esir aldılar. Bu fütuhat ile ilgili müjdeli haber bütün ülkeye yayıldı, Müslümanlar sevince boğuldular. Fetihname Bağdat'ta halifelik sarayında okundu ve Halife, Sultan'a övgü ve dualarını içine alan bir mektup yazdı. Sultan Alparslan, bir kumandanını kalabalık bir askeri birlikle Ani'de bırakıp oradan ayrıldı. Gürcü Kralı Alparslan'a elçi gönderip barış istemişti. Sultan da her yıl cizye ödemesi şartıyla barış teklifini kabul etti. Sultan Ani'den dönerken İsfahan'a uğradı, oradan da Kirman'a geçti ve buradan kardeşi Kavurt Bey tarafından karşılandı. Sonra Kirman'dan, Merv'e geçti ve oğlu Melikşah'ı Maverainnehir Hükümdarı Hakan'ın kızıyla evlendirdi. Sultan diğer oğlu Arslanşah'ı da Gazneli Hükümdarı'nın kızıyla evlendirdi.” (İbnü'l- Esir, *İslam Tarihi, El Kamil Fi't- Tarih*, Cilt, 8, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s.237)

masrafı ceman 100 bin dahekan tutmuştur. Gagik, böylelikle kurtuldu.” (Mateos, 2000: 122)

Alparslan’ı Kars’a davet ederek onu ağırlayan Kral Gagik Abas, Alparslan’ın Horasan’a dönmesinden sonra, bulunduğu bölgelerin yönetimini Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas’a teslim ederek daha güvenilir bir yer olan Kayseri dolaylarına yerleşti (Küçük, 2003: 84; Simbat, 1946: 40-41). Daha sonra bu davranışından pişman olan Gagik, Alparslan’ın huzuruna gelmek için İstanbul’dan yola çıkmış ancak Kayseri’ye geldiğinde Bizanslılar tarafından öldürülmüştür (Ersan, 33, 2001: 603).

Sultan Alparslan, II. Batı seferinde 1068 yazında, Vanand Bagratlı Kralı tarafından Bizans’a devredilen Kars ve çevresini resmen ülkesine kattı. Kars’ın kuzeyindeki Göle, Ardahan, Hanak bölgelerini de Nemrud ibn. Ken’an hanedanından almıştır (Kırzioğlu, 1971b: 190). Alparslan ile savaşa cesaret edemeyen Gürcistan Kralı IV. Bagrat, Sultana bağlılığını bildirdi (Yınanç, I, 1993d: 384). Gürcü Kralının Müslümanlardan almış olduğu Tiflis ve Rustav şehirleri Gence Emiri Ebu’l-Usvar’ın oğlu Fazlun’nun idaresine verilerek orada Selçuklulara bağlı bir uç beyliği kuruldu (Merçil, 4, 2002: 610).

Sultan Alparslan, bundan sonra Ani’den bir Fetihname ile Elçisini Bağdat’a Abbasi Halifesi El-Kaim bi-Emrillah’a göndererek, Rumlardan aldığı Ani ve öteki fetihlerini bildirdi. Bunun üzerine, Halifeden, kendisine tebrikname getiren Elçi ile ulaşan menşur’da, ilk Anadolu Fatihisi Sultan Alparslan’a, Fetihler Babası “Ebu’l-Feth” unvanı verildi (Abü’l Farac, I, 1999: 317).

Fuad Köprülü’nün, Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları adlı makalesinde tanıttığı önemli bir eser olan Anîs Al-Kulûb’da eserin müellifi Kadı Burhaneddin’in Ani şehrinde doğduğunu ve dedesinin Ani şehrinin fethinden sonra buraya geldiğini öğrenmekteyiz. Anili Kadı Burhaneddin, eserinde Ani şehrinin fethi ve sonrası kısaca anlatılır: “Alparslan, Ani’ye yakın Merin adlı şehirde Kutalmış’ın başına gelen dramatik olayın intikamını almak için Ermeniye üzerine asker çekerek, bütün kâfir şehirlerini harab etti. Sonra, bütün o havalinin en kuvvetli şehri olan Ani’ye gelerek burayı da aldı ve şehrin büyük kilisesini cami yaptı. Bunu haber alan Rum kayseri Romain Diogene 400 bin kişilik müthiş bir ordu toplayarak, Irak ve Horasan’ı zapt etmek niyetiyle, hareket etti, Ahlat civarına kadar geldi. Düşmanın kuvvetiyle mukayese edilemeyecek kadar küçük bir ordu toplayabilen Alp Arslan, Allah’ın lutfuna sığınarak düşmanı

karşladı ve müthiş bir bozguna uğrattı. Hükümdar ve bütün kumandanları, kadınları esir düştüler. Lakin Alp Arslan onu azad ederek memleketine yolladı.” (Köprülü, 1943: 476)

Sultan Alparslan, gerçekleştirdiği bu sefer sonucunda, fethettiği Ermeni ve Gürcülerin oturdukları çeşitli Bizans memleketlerinin yönetimlerini beraberinde sefere katılan vasal emirlere bıraktı(Küçük, 2003: 84). Şöyleki: Van Gölü bölgesi, Nahçıvan emiri Sakaroğlu Ebu Dulef’e, Ani ve yöreleri Divin emiri Ebû’l-Usvar Şavur’a bağışladı. Ebu’l Usvar çok yaşlandığından bu bölgeyi oğlu Manuçahr’a temlik ettirdi. Sultan Alparslan, Tiflis ve Rustav’ı Gence valisi Fadlun’a verdi (Minorsky, XII. 1993a: 267; Sevim, 1993: 62). Böylece Ani, 1064 yılından 1200 yılına kadar Selçuklulara tabi olan Şeddadilere bırakılmıştır (Anonim, 1946: 12).

Sultan Alparslan fethettiği bölgelere emirlere taksim ettikten, Ani’yi de Şeddadlı Manuçehr’in idaresine bıraktıktan sonra, Isfahan’a oradan da Kirman’a gitti. Kirman’a ulaştığı zaman, kardeşi Melik Kavurd b. Melik Davud orada idi. Alparslan’a çok hürmet ve saygı gösterdi. Sultan Alparslan birkaç gün kardeşi ile sevinçle yiyip içtikten sonra veda edip Horasan’a gitti (Ahmed Bin Mahmud, I, 1977: 69).

Ermeni ve Rus tarihçilerin Ani ile ilgili yayınlarında, Alparslan’ın 1064 yılında şehri aldığını ve şehri büyük bir meblağ karşılığında Şeddadlılar’a sattığı yönde bilgiler 1784 yılından beri tekrarlanmaktadır.

Ermeni Kronikçisi VARDAN’IN: “Gancak(Gence) Emiri Fadlu(n), Alp Aslana altınla müzeyyen çiçekli resimler vererek, Aniyi ondan aldı ve bu harap şehre, daha çok ufak yaşta olan torunu Manuçeyi hükümdar olarak gönderdi.” (Vardan, 1937: 179). Vardan’ın eserindeki bu ifadeyi Mehitarist rahibi Mikael Çamçıyan tahrif ederek 1784 te Venedikte Ermenice basılan “Ermeni Tarihi”nde “1072 yılında, Fadlun adlı bir emir, Ani şehrini, büyük bir meblağ mukabilinde Alparslan’dan satın aldı ve henüz bir çocuk olan Manuçe ismindeki torununu oraya Vali nasbetti.” Şekline sokarak bütün Rus ve Ermeni iddialarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Birçok tarihçinin(Barthold, I, 1993a: 435) Ani’nin satılma iddiası Mehmet Fahrettin KIRZIOĞLU tarafından şiddetle eleştirilerek gerçeğe aykırı olduğu belirtilir. Mehmet Fahrettin KIRZIOĞLU, bu uydurmaların batılı ve Rus bilginlerin yayınlarında tekrarlandığını, çağdaş öteki

kaynaklarda ise (Ahbarü'd-Devlet's-Selçukkiye, M. Brosset'in tercümesi olan resmi ve anonim Gürcistan Tarihi vb.) böyle bir durumun söz konusu olmadığını belirtir (Kırzioğlu, 1971a: 124).

1.3. Şeddadiler Döneminde Ani

1.3.1. Şeddadlılar'ın Ortaya Çıkışı

Kaynaklarda Kürt oldukları belirtilen Şeddadlılar (Barthold, I, 1993a: 435), Aran'daki (Aras-Kür ırmakları arası) Bala-Sakan kolundan gelmedirler. 646'da İslam-Arap ordularının Aran'ın merkezi Berda'a şehrini işgali sırasında İslamiyet'i kabul etmeyen Balasagan Kürtleri, cizyeyi ödemeye mecbur kalmışlardır. Özü(Dinyeper)-Karadeniz-Kuban Irmağı-Terek yoluyla Dağıstan kıyılarına gelen İsveçli Norman – Rus korsanları, Lezgiler ile anlaşıp 944 yazında, Aran'ın merkezi Berda'a şehrini baskınla işgal edip, yakıp yıkmışlardı. Berda'a bir daha belini doğrultamadı, onun aksine Kuzey batısındaki Gence şehri gelişip büyüyerek Aran'ın merkezi olmaya başladı. Deylemli Müsafiroğullarının en güçlü hükümdarı Marzuban(941-957) zamanında, Kür boyları Norman-Lezgi hâkimiyetinden çıkarak, 948'den sonra Ravadlı Kürtleri diye tanınan, Aranlı Şeddadlıları'nı idaresine geçti (Minorsky, IX, 1993c: 817).

Kurtak'ın oğlu, Şeddad'ın oğlu, Mehmed(951-955), 951 de Gence'ye hâkim olarak, Revadlı Kürtler kolunun, kendi babasına göre anılan Şeddadi-Şeddadlı sülalesini kurdu. Kendisi, bilahare büyük Eyyubi sülalesini kuracak olan Revadi kabilesine mensup idi (Minorsky, VI, 1993b: 1094).

M. Fahrettin Kırzioğlu'nun Müneccimbaşı'nın eserini kaynak göstererek verdiği Ani Şeddadlıları kütüğü şöyledir: Kurtak oğlu, Şeddad oğlu, I. Mehmed'in oğlu, I. Fadl'ın oğlu Ebu'l – Usvar/ Asvar Şavur(1020-1067), Lorı/Taşır-Bagratlı kralı Kurike(II. Gurgen)nin kızıyla evliydi. Gence ve Divin emiri olan Şeddadlı Ebu'l – Usvar/ Asvar Şavur'un, sırasıyla: Manuçehr, İskender, Aşut, Fadl ve Marzuban adlı 5 oğlu ve Şirvanşah Manuçehr Ali ile evlenmiş olan bir kızı vardı (Kırzioğlu, 1982: 51).

Gence ve Ani emirleri olan Bagratlı Kata hatundan doğan çocuklarının ata soyları gibi, Ana soyları ile de iftihar etmişlerdir. Ermeni Müellifleri de, Ani'nin ilk Şeddadlı

Emiri'ni ve onun haleflerini Anuşirvan –Soyundan ve eski hükümdarları neslinden inme bilmişlerdir (Kırzıoğlu, 1982: 53).

1.3.2. Ebu-Şuca Manuçehr Dönemi (1064-1110)

Ani şehrinin Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından fethinden sonra, hâkimiyeti devralan Emir Manuçehr(Farsça: güzel yüz anlamındadır), fetih esnasında yıkılan burçları tamir etmekle işe başlamıştı. Emir Manuçehr, Alparslan'ın kuşatma esnasında kullandığı büyük mancınıktan atılan taşlardan dolayı Orta kapı batı yanındaki sur kesimi ve 28. Burcu onartarak, üzerine süslü kûfi hatla dört satırın yazılı olduğu bir yazıt koymuştur (Karamağaralı, 1997: 102).

-Bismillahirrahmanirrahim.

-Emere bi-bina'u Haze'l- burc El - Emir El – Ecel.

-El –Mansur Şüca'üd –Devlet Ebu.

-Şüca Manuçehr bin Şavur

Emir Manuçehr'ın bu kitabesi, Anadolu'daki ilk Selçuklu kitabesi olup en geç 1066 tarihinde konulmuş olabileceği belirtilir (Kırzıoğlu, 1982: 55).

Artan Türk-İslam unsurun ibadetlerini yerine getirmek için Arpaçay'ına bakan yamaçta kendi adıyla anılan iki katlı Manuçehr mescidini kuran Emir Manuçehr, çeşitli kentlere dağılmış bulunan soylu Ermenileri Ani'ye davet etmiş ve daha önce Bizans'ın kaldırdığı Grigoryen – Katolikosluk makamını Ani'de tekrar kurdurmuştur (Karamağaralı, 1997: 102).

Emir Manuçehr'ın annesi, Ani Bagratlı kralı Şahanşah Unvanlı I. Gagik'in oğlu IV. Aşot'un kızı ve son Ani Kralı II. Gagik'in kız kardeşi Kata Hatun olması, Emir Manuçehr'i bir yönüyle Dayısı II. Gagik'in yurdunun da varisi konumuna getirmiştir. Dolayısıyla bölgedeki Ermeni halkının gözünde de, Ani tahtının meşru varisi gibi sayılmıştır. Hıristiyan kaynaklarında Emir Manuçehr iyilikle yâd edilir ve Ani'yi fetih esnasında meydana gelen yıkıntılardan kurtardığı ve tekrar imar ederek eski haline getirdiği belirtilir (Kırzıoğlu, 1982: 56, Tuğlacı, 1984: 40).

VARDAN'ın nakline göre: “Manuçe, büyüdükten sonra, Ani'nin kalelerini çoğalttı ve dışarıda kalmış bütün prensleri şehre götürdü. Manuçe, Vasağın oğlu ve Apiratın torunu

olan Grigoru büyük merasimle istikbal etti ve şehre aldı. Grigor büyük bir orduya malikti ve maiyetinde birçok asilzadeler vardı. Manuçenin emri ve bütün Ermenilerin rızasıyla, Georktan sonra Der Barseğın kardeşi Hoğpatta Katoligos takdis olundu. Ani şehri imar edildi ve şehrin evvelki halinden hiç farkı kalmadı.” (Vardan, 1937: 179)

Ermeniler için büyük bir önem arz eden Katolikosluk makamının Ani’de yeniden kuruluşunu Urfalı MATEOS şöyle nakleder: “530(1 Mart 1081- 28 Şubat 1082) tarihinde Ani şehrinde ikamet eden Şirak başpiskoposu Barseğ, Ağuvank’ın Ermeni kısmında bulunan Lore şehrine, Ermeni kralı Gorige’nin yanına gitti ve ondan kendisinin Ermeni Katolikosu olarak taktis edilmesini rica etti. Kral Gorige, Ağuvan memleketinin piskoposlarını toplantıya çağırdı, Ağuvan Katolikosu Stepanos’u da Hağbad manastırına çağırdı. Onlar kral Gorige’nin ve resul S. Tadde’nin tahtını işgal eden senyör Stepanos’un emriyle Barseğ’i, S. Grigor’un tahtına oturmak üzere bütün Ermenilere Katolikos olarak taktis ettiler. Böylece Roma milletinin kıskançlığı ve hilekârlığı yüzünden lağvedilmiş olan S. Grigor’un tahtı Ani şehrinde yeniden kurulmuş oldu. Ermeni Katolikosu Barseğ, paytaht şehri olan Ani’ye döndü. O gün bütün Ermeni milleti içim sevinçle dolu bir bayram günü oldu. Çünkü onlar, Katolikosluk tahtının Ani şehrinde tekrar kurulduğuna şahit oldular.” (Mateos, 2000, 159)

Ani’ye 46 yıl hâkim olan imarcı Emir Manuçehr, harabeleri ve surları tamir etmiş, Ermenileri Ani şehrine çağırarak onlarla birlikte huzurlu bir ortam tesis etmiş, Ani’nin onun eline geçmesini Hıristiyanlar tarafından iyi ve güzel bir kader olarak görülmeye vesile olmuştur. Manuçehr şehrin Ermeni halkına iyi davrandı, onlara geniş olanaklar tanıdı (Tuğlacı, 1984: 40)

Yapılan kazı ve incelemeler neticesinde Ani şehrinde Emir Manuçehr dönemine ait çok sayıda eser tespit edilmiştir. Manuçehr Mescidi, ilk Ani sikkesi, Bimarkhane-Burçları, ilk Tıp Medresesi, Büyük Hamam, Sultan Sarayı, Çeşitli surlar, Kervansaray tespit edilebilen o döneme ait önemli eserlerdir. Bu da Emir Manuçehr’in, imarcı unvanını almasını açıklamaktadır.

Alp Arslan’ın ölümünden sonra, Selçukluların içeride ve doğudaki işlerle uğraşmaları, batıyı ihmal etmeleri, Bizanslıları harekete geçirdi. IV. Bagrat’ın ölümünden sonra yerine oğlu II. Görgi, Gürcistan Kralı oldu. Karadeniz yoluyla Bizans’tan maddi-manevi güç alan Apkaz-İber/Kartel Kralı II. Görgi (1072-1088), babası zamanında Çoruk ve

Kür boylarındaki ülkesi Selçuklular'ın eline geçtiğinden, yalnız Faş/Riyon ırmağı boyundaki İmeret(Açıkbaş) ile bunun kuzeybatısındaki Apkaz ülkelerinin hâkimi olarak, Kutayıs'ta oturuyor ve Selçuklular'a, babası gibi haraç veriyordu. Bu durumu, son olarak Kars-Ardahan ve Çoruk boyları ile Ahıska kesimini, Haziran 1080'de, Yukarı-Posof'taki Qwel/Kol Kalesi altındaki savaşta yenen, Melikşah'ın Başbuğu Danişmendi Emir Ahmed(Taylu Gazi), Kral II. Görgi'nin ordusunu, baskınla yenerek sağlamıştı (Kürkçüoğlu, 2007: 76). Bundan sonra, Kars-Pasınlar-Oltu-Erzurum-Tercan ve Bayburt bölgelerini içine alan Türkmen Saltuklular Emirliği (1071-1202), doğudan Ani Şeddadlıları ile komşu olamaya başladılar (Kırzıoğlu, I, 1953: 355-357).

1086 yılında Sultan Melikşah kendi komutasında büyük bir ordu ile Kafkasya'da Karadeniz'e kadar ilerleyerek Selçuklu egemenliğine başkaldıracak güçleri yok etmiş, Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki geniş alan Selçuklu egemenliği altına alınmıştır. Büyük zaferlerle dolu olan bu seferlerden sonra huzura kabul edilen Manuçehr, eski yerinde yani Ani Emirliğinde bırakılmıştır. Melikşah'ın Ani şehri ve çevresinin yönetimi ile son yıllarına kadar ilgilenmiştir (Balkan, 1982: 53-54, Tuğlacı, 1984: 7).

1086 yılında Melikşah'ın gerçekleştirdiği bu seferler neticesinde fethedilen bölgeler direniş dolayısıyla tahribata uğratılmış, ayrıca bölge halkına da ağır vergiler yüklenmiş idi. Bu sebeple Ani Ermeni başpiskoposu Barseğ, bazı prens ve din adamlarından oluşan bir heyetle birlikte "Vergileri azaltmak, Ermeni Patrikliğinin durumunu arz etmek üzere" İsfahan'a Sultan Melikşah'ın yanına gitti. Sultan huzuruna kabul ettiği bu Ermeni heyetini çok iyi bir şekilde karşıladı ve "Ermeni Katolikosluğunun tek bir makamda temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilerin vergi dışı bırakılması" hususunda bir ferman hazırlatıp Barseğ'e verdi. Sultan, içinde ileri gelen Selçuklu askeri ve mülki erkânının da yer aldığı bir askeri birliğin koruması altında onları memleketlerine uğurladı. Sultan Melikşah'ın bu uygulaması yöredeki Hıristiyanları da memnun etmiştir (Yücel-Sevim, I, 1990: 66).

Alparslan'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçen Melikşah, Selçuklu sınırlarını genişleterek, Selçukluların en parlak devrini yaşatmıştı. Sultanü'l Âlem, Sultan-i A'zam, Sultanü'l-Mu'azzam ve Sultanü'l-Adil gibi unvanlar ile anılan Sultan Melikşah, hâkimiyeti altındaki topraklarda uyguladığı adil ve hoşgörülü siyaset ile yerli ve yabancı birçok tarihçiyi kendine hayran bırakmıştır. MATEOS: "Melikşah babasına halef olarak

tahta çıktı. O, iyi, merhametli ve Hıristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden bir zat oldu” diyerek Sultan Melikşah’ın hoşgörüsüne şahitlik etmektedir (Mateos, 2000: 146).

Sultan Melikşah’ın 38 yıl yaşadığı belirtilen Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye adlı eserde Sultan Melikşah’ın, hüsnü niyet sahibi olduğu, onun zamanında yolların emin bir hale geldiği, her tarafta feyz ve bereketin hâsıl olduğu, zalimlerin ondan korktuğu ve mazlumların haklarının korunduğu belirtilir (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye , 1943: 51).

VARDAN, Sultan Melikşah İçin: “Sulatan Melikşah’a gelince, bu sulhperver ve Hıristiyanları seven Sultan, Gaspiç denizinden Pontus¹ denizine kadar olan on iki hükümdarlığı fethetti” ifadesini kullanmakta ve Hıristiyanların ona bakışını yansıtmaktadır (Vardan, 1937: 183).

Sultan Melikşah, 20 Kasım 1092 tarihinde Bağdat’ta ölünce, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda iç karışıklıklar ortaya çıktı. Melikşah’ın oğulları arasında taht kavgaları baş gösterdi. Saltuklu ve Şeddadlılar’a hâkim olan Gence’de oturan, oğlu Mehmed Tapar ile Sultan Berkyaruk’un Aras’ın kuzeyinde hâkimiyet kurma mücadelesini görmekteyiz.

Bu dönemde ileride Mardin bölgelerine hâkim olacak olan Artuk oğlu Elgazi, 1093 veya 1094 yılında Ani Şeddadlıları bölgesine akın etmiş ancak başarısız olmuştur. Bu olayı VARDAN şöyle nakleder: “O zamanda çekirge ve kuraklık yüzünden müthiş kıtlık zuhur etti... Kıtlık geçtikten sonra, eski zamanlarda beri Gürcistan taraflarında bulunan bir İskit kabilesi, Elhazi² kumandasında yedi bin kişi ile harb ede ede memleketler aşarak Ani şehrine kadar geldiler. Elhazinin Goliat gibi cesim kardeşi, orada, Apiratin torunu ve Varsağın oğlu Grigor tarafından öldürüldü. Grigor da birkaç gün sonra Gağzvanda(Kağızman) Ani emiri Manuçeyi ölümden kurtarıırken şehit oldu. Grigor, Geçarusa³ götürülerek orada defnedildi. Katoligos Der Barseğın kardeşi, Manuçe ve bütün Ermeni ordusu cenazeyi takip ediyorlardı (Vardan, 1937: 186).

¹ Hazar ve Karadenizler

² Artuk ailesinin reisi olan İlğazi, 1094

³ Kötek-Suyu başında ve Aladağ kuzeyinde çataldere arasındaki sarp kayalık üzerinde kurulu, eski “Artakers/Artageras/Artagiarta” denilen Keçivan, 1960 dan beri resmi adı, “Tunçkaya”, köyü

Bu olayın 1099 da gerçekleştiğini yazan Urfalı MATEOS, gelişmeleri şöyle nakleder: “Bu yılda Ermeni Katolikosu Barseği’in kardeşi şark küropolatı Grigor, askerlerini toplayıp Aşornik eyaletinde bulunan Türklere karşı yürüdü. Kuvvetli ve cesur bir muharip olan Grigor, Gağzuan köyünde Türklere taarruz etti, onları firara mecbur kıldı ve birçoklarını kılıçtan geçirdi. Sonra da Ani’ye gitmek üzere geri döndü. Yolda, bir ağacın altında pusu kurmuş olan bir Türk askeri, onu okla ağzından vurdu. Bu şiddetli darbeden dolayı yere düşen Grigor, derhal öldü. Şirak halkı ile bütün Ermeni milleti, onun ölümü için yas tuttular. Cesur ve dindar Grigor’un ölümü bu suretle vukua gelmiştir. O, Pahlavuni ailesinin kahraman kumandanlarının soyundan olup Hasan’ın oğlu Apirat’ın oğlu Vasak’ın oğlu idi.” (Mateos, 2000: 201)

Yukarıdaki bu gelişmeler, Sultan Melikşah’ın ölümünden sonra oğulları arasındaki hâkimiyet mücadelesinin Aras boylarına da sirayet ettiğini göstermektedir. Mehmet Tapar ile Sultan Berkyaruk arasındaki rekabet, Ani bölgesinin doğusunda, Babı Divin’deki savaşta yenilen Melik Mehmet Tapar ile kardeşi Berkyaruk arasında Ani’de yapılan anlaşmaya(1104) göre: Azerbayca, Doğu Anadolu, Musul ve Şam Muhammed Tapar’a, Horasan ile Maverâünnehir, kardeşleri Sencer’e; Irak saltanatı da sonradan Tapar’a verilmek üzere, Sultan Berkyaruk’a verilmesi kararlaştırıldı. Hastalıklı olan Sultan Berkyaruk öldükten sonra, Irak tahtı da sultan Tapar’a kaldı (Merçil, 2000: 237, Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye , 1943: 54).

Mengüçüklü, Saltuklu ve Sokmanlılar gibi sultan Mehmet Tapar’a bağlı bulunan Ani Şeddadlıları çıkan çatışmalardan uzak kalamamıştır. Sultan Tapar’a asi olan Bitlis, Siirt-Arzan Emiri Dilmaçlı Kızıl/Gzil(Kızıl Arslan) adlı bir Türkmen beyi, emri altındaki kalabalık akıncılar ile 1105 yılında Taşır Bagratlıları ülkesi, Gugark Eyaleti’ne girdi, merkezi Lore şehrini ve Borçalı Çayı boyundaki kutlu sayılan Sanahin ile Halbat Manastırlarını işgal edip, yağmaladı. Sonra Divin/Duin’e gelerek buradaki Ani Emiri Manuçenin kardeşi Ebunasri(Ebu –Nasr İskender) baskınla öldürdü. Halkını da yağmaladı. Manuçe(Manuçehr) İran Padişahından (Sultan Tapar) asker olarak Gzil/Kızıl üzerine yürüdü, onu, kardeşinin mezarı üzerinde öldürdü ve Düini(Divin) İranilere(Türkler) iade etti (Vardan, 1937: 190).

Bitlis – Arzan Emiri Dilmaçlı Şemsü’d - Devle Togan – Arslan, 1110 de Divin’e gelerek, savaştığı Manuçehr’dan Kızıl (Arslan)’ın öcünü alıp, onu öldürdü ve Divin’e

hâkim oldu. Böylece 1064 te Ani’de Emarete geçen Emir Ebu – Şuca Manuçehr, 46 yıllık hâkimiyeti boyunca Ani’ye hiçbir düşman sokmadan vefat ettikten sonra yerine oğlu Ebu’l – Usvar geçti (Kırzioğlu, 1982: 64).

Emir Manuçehr, emirliği süresince Selçuklu İmparatorluğu’na tam anlamıyla bağlı bir emir olarak görev yapmıştır. Onun zamanında basılmış paralarda Melikşah’ın adının anılmış olması bu bağlılığın bir kanıtıdır (Tuğlacı, 1984: 6, Balkan, 1982: 53).

1.3.3. II. Ebû’l – Usvar Şâvûr Dönemi (1110-1124)

Emir Manuçehr’in vefatından sonra, yerine geçen oğlu Emir Ebû’l-Usvar’ın, hâkimiyeti döneminde şehir halkının tepkisini çeken politikalar izlediğini görmekteyiz. VARDAN, Ebû’l – Usvar dönemini: “O günlerde Ani Emiri Manuçe vefat etmiş ve yerine oğlu Aplsuar geçmişti. Bu korkak ve kadın tabiatlı hükümdar, Ani’yi altmış bin dinara mukabil Garin(Erzurum Saltuklu) emirine satmak istedi. Katedral kubbesindeki eski hilalin yerine Hılattan getirmiş olduğu kıymetli ve büyük bir hilali koydu. Hıristiyanlar bundan çok müteessir olarak, Davidi(Apkaz Kartel Kralı Bagratlı) çağırdılar ve şehri ona teslim ettiler. Bu suretle günahlarımız yüzünden altmış seneden beri orada bulunan menfur silah, katedralin mukaddes tepesinden aşağı alındı ve yerine selametimizin güneşi, Hazreti İsa’nın tacı olan Haçı taktılar. Kral, Abuleti ve onun oğlu İvaneyi Anide bırakarak, kendisi Aplsuarı ve oğullarını beraber aldı ve memleketine avdet etti. Aplsuar ve oğulları orada ölümlerini bir daha avdet etmediler.” Şeklinde göstermektedir (Vardan, 1937: 195-196).

1089 yılında Gürcü tahtına çıkmış olan II. David/Davit(1089-1125), Melikşah’ın ölümü üzerine Selçuklu hanedanı arasında başlamış olan saltanat mücadeleleri esnasında, her yıl göndermekte olduğu vergiyi kesmişti. Davit, 1110, 1115, 1116 ve 1118 yıllarında olmak üzere Türklere karşı yaptığı hücumlarda başarılar elde etmiş ve birçok yerleri, bu arada Lore şehrini de ele geçirmişti. Fakat Davit asıl başarısını Tapar’ın ölümünden sonra kazanmaya başladı. Tapar’ın halefi Mahmud’un zayıf bir şahsiyet oluşu, çocuk yaşta bulunan kardeşi Erran meliki Tuğrul’un muktedir bir Atabeğe sahip bulunmaması, Davit’in başarılarında büyük bir rol oynamıştır (Sümer, 1998: 28). Ayrıca bu dönemde Türkiye Selçuklularının da Haçlı seferleri ile uğraşmaları bir diğer etken olarak gösterilebilir. Bu durumlar Kırzioğlu’nun belirttiği gibi batıda Bizans’ın; doğuda ise Apkaz-Kartel(İber) Bagratlı Krallığının işine yaramıştır (Kırzioğlu, 1982: 65).

Apkaz-Kartel Kralı II. Davit(1089-1125), babası gibi Kutayıs'ta oturuyordu. Tahta geçişinin 8 veya 10. senesinde Kafkaslar kuzeyine ve Azak denizi çevresine hâkim olan atlı göçebe ve Kam dinine inanan Kıpçak/Kuman Türklerinin hükümdarı Karakhan oğlu Atrak'ın güzelliği ile ünlü kızı Guran-Dukht/Guranduht hatun ile evlenmişti. O bu evliliği yaparken Kıpçak milletinin, ahalsinin çokluğunu, savaştaki üstün cesaretlerini, yürümedeki çabukluklarını, saldırmadaki amansızlıklarını, Selçuklu ülkelerini kolaylıkla zapt edip hâkim olabileceklerini, kendi idaresine tabi olmaya hazır bu milletin başına geçmenin kendisi için zor bir şey olmadığını biliyordu. Kral, bütün bu sebeplerden dolayı, Kıpçaklarla anlaşmak ve kaynatasını davet etmek üzere itimat ettiği adamlar gönderdi. Kıpçaklar yapılan teklifi memnuniyet ile kabul ettiler (Gürcistan Tarihi, 2003: 319).

Bizans İmparatoru I. Aleksiyo Komninos, Apkaz-Kartel Kralı II. Davit ile deniz yoluyla irtibat kurarak ittifak yapmıştı. Apkaz-Kartel Kralı II. Davit, 1116 yılında kızı Kata'yı, imparatorun oğlu ile evlendirmek için¹ Bizans memleketine yolladı. O, daha önce, büyük kızı Tamara'yı, Şirvan kraliçesi olmaya yollamıştı (Gürcistan Tarihi, 2003: 317).

Apkaz-Kartel Kralı II. Davit'in daveti üzerine 1118 yılında Atrak Han maiyetinde getirdiği kalabalık bir Kuman/Kıpçak kitesinden 40.000 kişilik mükemmel bir daimi orduyu, Irak-Selçuklularıyla savaşın diye, damadı Davit'e bırakmıştır (Togan, II, 1993: 102, Minorsky, XII, 1993a: 267). Gürcistan Tarihi'ndeki ifadelerle bakılırsa, Kral onları karıları ile beraber iyi yerlere yerleştirdiği, seferlerine bu askerlerin iştirak ettiği, Kral'ın da onları at ve silahlar ile donattığı ifade edilmektedir. Kral'ın bunlardan başka 500 seçkin ve yorgunluğa karşı alıştırmış esirleri de vardı. Kıpçaklar her gün sayıca artmakla birlikte günden güne de Hıristiyanlığı kabul etmekteydiler (Gürcistan Tarihi, 2003: 320).

II. Davit, 1120 ve 1121 yıllarında Kür boylarında kışlayan Türkmenleri ağır yenilgilere uğrattı. Bunun üzerine Türkmenler karalar giyerek aralarında eskiden beri büyük bir itibar sahibi olan Artuklu ailesinin başı Mardin-Meyyâfârikîn hükümdarı İlğazi'den ve

¹ Nikephoros Briyennios ve Anna Komnenos'un oğlu Aleksios ile evlendirmek üzere İstanbul'a gönderildi.

Gence'de oturan Tapar'ın oğullarından Melik Tuğrul'dan yardım istediler (Sümer, 1998: 28).

II. Davit, kaynatası Atrak sayesinde ülkesine getirttiği Kıpçaklar ile birlikte savaş hazırlıkları görüyordu. Davit, 1121 de müstahkem Tiflis şehrini kuşatmışken, Gence'de Sultan'ın kardeşi Melik I. Toğrul ve Bitlis-Arzan Emiri Dilmaçlı Togan-Arslan'ın onar bin kişilik orduları ile buluşmadan, Tiflis'i kurtarmaya gelen Mardin Artuklu Emiri El-Gazi/İlgazi'nin on binlik ordusu Kıpçaklı öncülerden ağır bir mağlubiyet alırlar(18 Ağustos 1121) (Merçil, 2000: 246, Minorsky, XII, 1993a: 267, Gümüş, IV, 2002: 717). El-Gazi ve yakınları güçlkle kurtulurken 4.000 esir bırakırlar. Bunu duyan Melik I. Toğrul ve Bitlis-Arzan Emiri Dilmaçlı Togan-Arslan, Tiflis'e varmadan yoldan geri döndüler. Ertesi yıl, hiçbir yardım alamadan kuşatılma yüzünden çok bunalan büyük İslam şehri ve ticaret merkezi Tiflis'in koruyucuları 14 Ağustos 1122 tarihinde; İslam biçiminde para kestirilmesi ve İslam müesseselerine dokunulmaması koşuluyla şehri II. Davit'e teslim ettiler. İncil'e el basarak yemin eden Kral, sözünde durmayarak şehri yağmalar ve 500 İslam koruyucusunu kazığa vurdurduktan sonra şehri yaktırdı (Mateos, 2000: 270). 1068 de Türk hâkimiyetine giren Tiflis Kıpçaklar sayesinde Apkaz-Kartel Bagratlıları'nın eline geçti (Kırzıoğlu, 1982: 68-69).

1124 yılı mart ayında, ordusu ile Kartli'ye gelen Davit, Dmanıs, şehrini aldı. Nisanda Şaburan'ı Darbend Emiri'nden aldı ve ona itaat eden Lezgi, Kürt ve Kıpçakları kılıçtan geçirtti. Borçalı-Çayı boylarını aldıktan sonra, Haziran'da Cavahet(Akhılkelek-Çıldır-Ardahan), Kola(Göle), Karnifola'yı(Tortum Çayı boyu), Pasin'i İspir'e kadar fethetti. Oralarda bulunan bütün Türkmenler kılıçtan geçirildi veya esir edildi. Kral, oradan Buyartu Kur'a gelerek Oltu'yu yaktı ve bu icraatından sonra Trialet'e döndü (Gürcistan Tarihi, 2003: 326).

Manuçehr'in oğlu Emir Ebû'l-Usvar'ın Ani'yi altmış bin dinara mukabil Garin(Erzurum Saltuklu) emirine satmak istemesi üzerine (Turan, 1980: 7, Solmaz, 2000: 141), 20 Ağustos 1124 tarihinde Davit, Bojano(Arpaçayı başları) mevkiinde iken, Ani ileri gelenlerinin nazırları bu yerin kendisine teslimini arz etmeye geldiler. Kral derhal her tarafa davetnameler gönderdi ve üç gün sonra yanında 60,000 atlı hazır bulundu. Kral harekete geçerek üçüncü günü Ani'ye ulaştı, şehir ve kalelerini, buraya bağlı toprakları köyleriyle beraber zor kullanmadan aldı. Ebu'l-Esvar'ı, 8 oğlu, uşakları

ve kadınları ile beraber getirterek Aphazya'ya gönderdi. Kral büyük Ani şehrini Mesh aznavurlarına teslim ederek kendisi Kartili'ye avdet etti (Gürcistan Tarihi, 2003: 326).

Ani'ye hâkim olan Kral Davit, Ani'deki camiye kiliseye çevirdi, kubbeye konulmuş olan hilalin yerine haç diktirdi. Böylece Sultan Alparslan'ın1064'te aldığı Ani, altmış yıl sonra Hıristiyanların eline geçmiş oldu (Özaydın, 8, 1992: 158-159).

Vardan gibi aynı tarihi işaret eden, MATEOS, Ani şehrinin Gürcü Kralı Davit tarafından işgal edildiğini ve Davit'in, Manuçe'nin çocuklarını oradan çıkartarak Tiflis'e götürdüğünü yazar (Mateos, 2000: 279).

Selçuklu sultanı Mahmud'un, ordusu ile 1123 yılında Şirvan seferinden dönerken, Şeddadlı varisi Ebû'l-Usvar'ın büyük oğlu Fadlun, bütün Ani ordusu ile onun yardımına gitti. Veliahd Fadlun, kendi askerleriyle Sultan'ın maiyetinde Isfana'a varmış oradan da Sultan Sancar'ın hizmetine, Horasan'a gitmişti. Bunu gören Ani şehri Grigoryen Ermeni ileri gelenleri, Ortodoks Davit'in işgal niyetini anlayınca onu Ani şehrinin işgal etmesi dileği ile vekiller gönderdiği anlaşılıyor. Şehirde ve kalelerdeki az sayıdaki Müslüman askerleri, güçlü Kıpçak birlikleri karşısında fazla direnemedi teslim oldular (Kırzıoğlu, 1982: 71).

1124 yılında Ani şehrinin bu ilk işgali ile birlikte Kırzıoğlu'nun belirttiğine göre: "Manuçeher Camii'nin sekiz köşeli olan minaresinin yıktırılmış olduğu, bugünkü minarenin, camiye göre daha açık taşlardan yapılmış olmasından anlaşılıyor. Bugünkü minaresi herhalde 1125 teki il kurtuluşunun akabinde Emir Fadlun tarafından, Manuçeher Camiinin koyu kıızıla kaçan taşlarından daha açık renkli taşlardan yapıldığı ve uğurla ebedi olsun diye kuzeydeki iki yüzüne çok iri aktaşlardan gömme güzel bir "BİSMİLLAH" yazılmış olduğu görülüyor." (Kırzıoğlu, 1982: 71)

1.3.4. Ani Şehrinin I. Gürcü-Kıpçak İşgalinden Kurtarılması Ve Emir Fadlun Dönemi (1125-1131)

Emir Fadlun, Ani şehrinin düşüşü ve babasının başına gelen felaket haberini horasanda iken almıştı. Horasan'dan Sultan Sencer'den izin alan Fadlun, Ani'ye komşu Türk Beyliklerinden yardımcı kuvvetler topladıktan sonra 1125 yılında Ani'yi kuşattı. Osman

Turan bu gelişmeyi 1126 yılında olduğunu ve Sultan Sancar'ın Emir Fadlun'a mühim bir kuvvet vererek Ani'yi kurtardığını yazar (Turan, 1980: 7).

Bu arada 1125 yılında kudretli Gürcü Kralı II. David, Gürcü Kroniği'nde faziletleri, başarıları, dini bütün oluşu ve kendisine düzenlenen komplolar hakkında geniş bilgiler verildikten sonra, 34 yıllık saltanat süren karalın 53 yaşında öldüğü ve yerine oğlu Dimitri'nin geçtiği belirtilir (Gürcistan Tarihi, 2003: 326-339). Dimitri babası kadar dirayetli ve savaşçı bir Kral değildi (Sümer, 1971: 410). Faruk Sümer'in bu ifadesinin aksine Urfalı MATEOS, Demetre(Dimitri) için şu ifadeleri kullanmaktadır: "Gürcistan'ın aziz ve dindar Kralı Davit öldü. Ona halef olarak oğlu Demetre tahta çıkarıldı. Bu, cesur ve dindar bir prens olup yaptığı iyiliklerle babasının bir eşi oldu. O, Manuçe'nin oğullarını, sadakat yemini ettirdikten sonra Ani'ye iade etti. Demetre, II. Davit'in ölümünden sonra İran askerleri tarafından çok ıztıraplara maruz kalmış olan Ani şehrini onlara verdi. Gürcü Kralı Demetre esasen birçok harp eyaletlerinin idaresi işleriyle yüklü bulunuyordu. O, bir Ermeni kadınından doğmuştu. Manuçe'nin oğulları, Ani Katedralını Ermenilere bırakacaklarına ve oraya hiçbir Müslüman girmeyeceğine dair alenen yemin ettiler." (Mateos, 2000: 285)

Emir Fadlun'un kuşatması altındaki Ani şehri Valisi Orbeli Abû'l-Leyth'e Kral Dimitri'den ve Kıpçaklardan yardım gelmeyişi ve bir yıl süren kuşatma sonucu şehirdeki açlık ve perişanlığın baş göstermesi üzerine, Apulet(Abû'l-Leys)'in oğlu İvane, Kral Dimitri'den gelen muvafakat üzerine, şehri Emir Fadlun'a teslim etti (Kırzioğlu, 1982: 73).

VARDAN, Emir Fadlun'un Ani'yi almasını şöyle anlatır: "O zaman, Aplsuarın(Ebû'l-Usvar) Horasan'da bulunan bir oğlu, babasının ve kardeşlerinin başına gelenleri ve David'in vefatını işiterek, babasından intikal eden şehri almaya geldi. Şehrin kendisine verilmesini Apuletten ve şehir ricalinden istirham eyledi. Şehir, Türklerin tehdidi altında bulunduğundan, Apulet, Hıristiyanları ve daha ziyade oğlu İvane'yi kurtarmak ve şehri harplar esnasında harabiyetten korumak için, Ani'yi ona verdi ve kendisi de memleketine gitti." (Vardan, 1937: 197)

VARDAN, Ani şehrinin geri alınışını bu şekilde verdikten sonra Emir Fadlun hakkında da kıymete değer bilgiler vermektedir: "Aplsuarın oğlu Fadlu ise şehri ve bütün hudutları dâhilindeki memleketi çok iyi idare etti. Ahaliyi sulh içinde yaşattı. Duini ve

Gaçağı(Divin ve Gence) aldı ve nam kazandı. Fakat mukaddes Katedrala el sürmek istediği için, üç sene sonra kilisenin hizmetçisi olan S. Grigor'dan istirdat ettiği anahtardan çıkan ateş şeklinde insanlar onun vücudunda korkunç yaralar açtılar. Altmış senelik mateminden henüz çıkmış olan kilisenin süs ve ziynetini gasp etmek istediği için, Fadlu, bu rüyadan o kadar korktu ki Grigor'u hapisten çıkartarak ona dua etmesini rica etti. Grigor birkaç gün için Virap'a¹ gidip Duin(Divin)'e avdetinde Türk ordusunun büyük kalabalığını görerek, Ani'de her gün yaptığı gibi, yüksek sesle Hz. İsa'ya şükran okudu. Grigor'la beraber dua eden arkadaşı onunla alay etmek için, orasının dua edilecek bir yer olduğunu kulağına söylemişti. Bu vaka üzere, Grigor'u bağlayarak Fadlu'ya götürdüler ve hapse attılar ." (Vardan, 1937: 197-198)

Emir Fadlun, Ani'yi geri aldıktan sonra, Togan Aslan'ın elinde bulunan Divin'i de zapt etmişti. Fakat 1130 yılında Togan Arslan'ın oğlu Kurtu/Kurtı, Fadlun'u Ağır bir şekilde yenerek şehri geri aldı (Sümer, 1971: 410). Kurtu'nin, burada büyük katliamlar yaptığı hatta Gürcü kafataslarından bir minare yaptığı kaynaklarda yazar (Merçil, 2000: 264; Turan, 1980: 8). Emir Fadlun buna engel olmak isterken yaralandı. VARDAN, Emir Fadlun'un ölümünü şöyle anlatır: "1130 tarihinde, Oğuz'un oğlu Hurt(Kurtu) Duine(Divin)'e gelerek onu zapt etti. Fadlu, muharebede mecruh oldu ve bazı hilekârlar onu gizlice boğdular ve ölümüne sebep olarak yarasını gösterdiler, hâlbuki yarası öldürücü değildi. Fadlun'un yerine küçük kardeşi Huşşer(Hoşşahr) emir oldu. Az zaman sonra da büyük kardeşi Mahmut ona halef oldu ve Ani tekrar sefalet içine düştü." (Vardan, 1937: 199)

Şeddadlı Emir Mahmud'dan sonra, sırasıyla şu üç oğlu tahta geçmiştir: Fahreddin Şeddad, II. Fadlun ve Şahanşah (Kırzioğlu, 1982: 73).

1.3.5. Emir Fahreddin Şeddad Dönemi(1131-1155)

Ani Emiri Fahreddin Şeddad hakkında, Erzurum Emiri İzzeddin Saltuk'un kızı ile evlenme isteği dolayısıyla haberdar olmaktadır. Fahrettin Kırzioğlu'nun ve Faruk Sümer'in İbnü'l-Ezrak'tan verdikleri habere göre, 1154 yılında Ani hâkimi Fahreddin Şeddad'ın Erzenü'r-Rum(Erzurum) Emiri İzzeddin Saltuk'un kızı ile evlenmek istemiş, ancak Saltuklu Beyi İzzeddin, kızını, Bitlis-Erzen Emiri Toğan Arslan'lı Fahreddin

¹ S. Grigor'un Hapis olduğu yer

Devletşah'a vermiştir. Bu duruma içerleyen Ani Emiri Fahreddin Şeddad, İzzeddin Saltuk'a haber göndererek, Ani'yi Gürcülere karşı koruyamayacağını söyleyerek gelip şehri satın almasını ve kendisinin de hizmetinde bulunacağını bildirmişti (Merçil, 2000: 280; Özaydın, 8, 1992: 160; Sümer, 1998: 30). Bu sırada Ani'ye bir gün veya daha fazla mesafedeki Apkaz ve Gürcü Meliki Dimitri'ye de gizlice İzzeddin Saltuk'un geleceği haberini gönderdi. Bunun üzerine, Gürcü ordusu Ani'ye gelerek geceyi orada geçirdi. Durumdan habersiz olan İzzeddin Saltuk, şehri teslim almak üzere Ani önlerine geldiğinde Gürcü kuvvetleri ile karşılaştı. Yapılan savaşta ağır bir mağlubiyet alan İzzeddin Saltuk, İbnü'l-Esir'in (1153 yılı) de belirttiği üzere, Gürcülere esir düştü (İbnü'l-Esir, 9, 2008: 239, Merçil, 2000: 280). Böylece sayısız Müslüman tuzağa düşürülerek yakalandı. Bu savaş Müslümanlara çok ağır geldi. Bunu haber alan Güney-Doğu Anadolu ve Suriye hükümdarları teşebbüse geçerek 100.000 altın karşılığında Saltuk'un serbest bırakılmasını temin ettiler. Ülkesine dönen Saltuk para toplayarak maiyet ve askerlerinden tutsak alınmış olanları kurtardı. Bu yüzden çok maddi zarara uğradı (Kırzioğlu, 1982: 74, Sümer, 1971: 412, Turan, 1980: 10, Kürkçüoğlu, 2007: 82).

İzzeddin Saltuk'un başına gelen bu olayı, İbnü'l-Esir 1153, Anili Samuel 1152, İbnü'l-Ezrak ise 1154 olarak göstermektedirler. İbnü'l-Ezrak 1153 yılında Gürcü Kralı Dimitri'nin yanına giderken uğradığı Ani'de gördüğü Şeddadlı Emiri Fahreddin Şeddad'ın, kendisine çok ihsanda bulunduğunu belirtir (Gürcistan Tarihi, 2003: 340, Kırzioğlu, 1982: 74, İbnü'l-Esir, 9, 2008: 239).

Fahreddin Şeddad'ın, Emir Saltuk'tan intikam almak amacıyla giriştiği bu macera sonucunda, 1155 tarihinde Ani şehrinde ayaklanan Rahibler, şehrin idaresini ondan alarak kardeşi (II.)Fadlun'a verdiler. Bu ülkeden çıkan Fahreddin Şeddad, Şam'a giderek akrabalık bağı dolayısıyla, Eseddin Şirkûh'un yanına varıp ona sığındı. Çünkü Şirkûh'un babası Şadi, Şeddadiler hanedanına tabi bulunuyordu (Turan, 1980: 11). Aynı bilgiyi İbnü'l-Esir'de de görmekteyiz: "Bu sene Ani Şehri'ndeki Ermeni papazları hücumu geçip şehri Emir Şeddad'ın elinden aldılar ve kardeşi Fadlun'a teslim ettiler (İbnü'l-Esir, 9, 2008: 248).

1.3.6. II. Fadlun Dönemi (1155-1161)

Altı yıl Emirlik yapan II. Fadlun döneminde, 1161 yılında Ani yine Gürcüler tarafından işgal edildi (Patrik Mihail, 1944: 186). Bu Ani'nin Gürcüler tarafından ikinci işgali oluyordu. Birinci işgal 1124 yılında gerçekleşmişti. Gürcülerin tahriki neticesinde buradaki Papazlar Şans-Dadian adlı birisinin önderliğinde isyan ederek şehirde karışıklık çıkarmış ve Gürcü Kralı Georgi şehre gelerek birçok hücumdan sonra şehri almıştır (Turan, 1980: 11).

Apkaz-Kartel Kralı Dimitri öldükten sonra yerine III. Georg/Giorgi (1156-1184), geçmişti. VARDAN ise, Georgi'den önce David isminden bahseder: “Gürcistan Kralı Demedre otuz iki sene saltanat sürdükten sonra vefat etti. Yerine gayet zeki ve hayırperver olan oğlu David geçti. Kendisi babasından bir ay sonra vefat etti. Davide halef olarak, 1156 tarihinde Georgi geldi.” (Vardan, 1937: 204)

Gürcü Kroniği'nde Kral Georgi'nin kişilik ve karakteri hakkında tafsilatlı bilgi verildikten sonra, Kralın İslam hudutlarına olan hareketi anlatılır: “Kral Giorgi, krallık tacını giyince, Hıristiyanlığın düşmanları olan Hacer ve İsmail oğullarını, Muhammed'in müritlerini ortadan kaldırmak için silaha sarıldı. Önce kendine bağlı başkumandan ve kumandanlara lütuflarda bulunduktan sonra, ordusunun hazırlanmasını emretti. Kral, Azerbaycan ve Ermenistan hududunda Ağrı Dağı eteğinde bulunan büyük ve meşhur şehre karşı yürüdü.¹ Kral şehri zapt etti ve o kadar çok esir ve ganimet elde etti ki, dağ ve ova onlarla kaplandı. Kral bundan sonra, Bizans İmparatorlarının eski şehri olup bugüne kadar bin bir kilisesi bulunan ve Bizanslıların çekilişi ve çeşitli olayların neticesinde, isyan etmiş olan büyük Ani şehrine karşı bir sefere çıkmaya karar verdi. O tarafa giden Kral, üç gün süren birçok savaş ve süvari hücumları yaptı ve nihayet, söz ve hareket kuvvetiyle bir şimşek gibi her şeyi devirdi. Kral şehri kendi kanunlarına tâbi kıldı ve işleri sıraya koyduktan ve orasının daimi tasarrufunu temin ettikten ve İvane Orbelian'ı, başkumandan Sargis Mhargrdzelidze ile memleketin diğer ileri gelenleri yardımcılarını oldukları halde orada bıraktıktan sonra ayrıldı.” (Gürcistan Tarihi, 2003: 345)

¹ Bu seferi 1162 olarak belirten Osman Turan'a göre, bu şehir Divin'dir. (Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1980, Nakışlar Yayınevi, s. 94)

Fahrettin Kırzioğlu'nun İbnü'l-Ezrak'tan verdiği bilgilere göre, 1161 yılında Ani'de Keşişler, buranın sahibi Fadlun'a karşı ayaklandılar. Fadlun yenilerek, Surmari'ye komşu Bekran Kalesi'ne gitti. Keşişler şehri Abkhaz Meliki Georgi'ye teslim ettiler. Onun askerleri gelerek şehre hâkim oldu. Şehri büyük ölçüde yağmaladılar ve bütün Şeddadlı ailesini alıp götürdüler. 28 Nisan-27 Mayıs 1161 tarihinde Abkhaz Meliki, Veziri Sa'dun'u Ani'ye Vali tayin etti ve Tiflis'e geri döndü (Kırzioğlu, 1982: 76).

Ani şehrinin 1161 yılı, yaz mevsiminde bir pazartesi günü gerçekleşen kuşatma ve bir gün süren savaş sonucunda Gürcülerin hâkimiyetine geçtiğini belirten Urfalı MATEOS, Gürcü Meliki'nin çok sayıda Müslüman ve Hıristiyan'ı katlettikten sonra, şehre 2000 seçme asker bırakarak, zafer sevinci içerisinde kendi ülkesine döndüğünü belirtir (Mateos, 2000 331).

M. Fuad Köprülü'nün, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları I" makalesinde ele aldığı, Ani'li Kadı Burhaneddin Abû Naşr b. Mesûd'un Anîs al-Kulûb adlı büyük eserinden verdiği bilgiler bize bu 1161 Ani şehrinin ikinci düşüşü hakkında bilgiler sunmaktadır. Kadı Burhaneddin, bir zamanlar Ermeni Krallığı'nın, bin bir kilisesiyle meşhur merkezi olup Bizans hâkimiyeti altında iken Alparslan tarafından fethedilen Ani şehrinde doğmuştur. Babası ve dedesi Türk, babasının annesi de Kürt olan müellifin dedeleri, şehrin alınmasından sonra gelip Ani'ye yerleşmişlerdi. Kadı Burhaneddin, dedelerinin ve babasının önemli vazifelerde bulduklarını belirtir. Babası Mes'ud'un sırasıyla beş kızı olduğunu, altmışından sonra ise kendisinin dünyaya geldiğini ve ihtiyar babasının bundan çok mutlu olduğunu belirtiyor müellif. Annesi, Kadı Burhaneddin'e hamile iken, çok zahmet çektiğini ve nihayet hekimin tavsiyesi ile hamama giderek çocuğu orada doğurmuştur(1143). Kadı Burhaneddin'in ifadesine göre, zekâsı vaktinden çok evvel inkişaf göstermiş, daha beş yaşını bitirmeden şiir söylemeye başlamıştır (Köprülü, 1943: 464).

Kadı Burhaneddin, ilk çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği Ani ve civarı, İslam hâkimiyeti altında, çoğunluğu Ermeni olmakla beraber, muhtelif diller konuşan muhtelif din ve mezheplere mensup muhtelif unsurlarla(Türkler, Kürtler, Farslar, Gürcüler, Abhazlar vs.) meskûn, eski kültür an'anelerine malik bir sahadır. Bilmediklerini öğrenmede çok büyük bir ihtiras besleyen Kadı Burhaneddin, bütün zamanını çalışmaya adadı. Yalnız fars dilini ve edebiyatını öğrenmekle kalmadı, muhtelif dilleri ve onların

alfabelerini de öğrendi. Tevrat ve İncil okudu. Tıp ve Nücûm ilimlerine de az çok vakıftı. Kadı Burhaneddin, 18 yaşına geldiğinde, dini kültür dışında, oldukça geniş malumat edinmiş, Gürcü ve Ermeni alfabeleriyle dillerini ve hatta Hıristiyan teolojisini Ani'deki Ermeni rahiplerden öğrenmiştir (Köprülü, 1943: 465).

Kadı Burhaneddin, on sekiz yaşına bastığı sırada (1161), Ani'nin birdenbire Abhazlar'ın hücumuna uğradığını, şehrin kâfirler eline geçerek birçok kimselerin şehit düştüğünü, genç, ihtiyar, kadın, erkek bir yığın halkın esir edildiğini ifade eder. Kadı Burhaneddin, kendisinin de aile üyeleriyle beraber Gürcü Yuan'ın eline esir düştüğünü, ancak kâfirlerin dillerini ve Hıristiyan teolojisi bilmesi sayesinde bu büyük felaketten kurtularak Rum diyarına geldiğini belirtir (Köprülü, 1943: 466).

Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadelesi neticesinde yaşanan iç karışıklık Gürcistan Kralı III. Georgi'ye fetih imkânları sunmuştur. Gürcüler tarafından Ani şehrinin 1161 yılında ikinci kez işgale uğraması, komşu Türk emirliklerini üzdü ve harekete geçmelerine vesile oldu. Bu olay üzerine Saltuklu Beyi İzzeddin Saltuk, Ahlatşahi II. Sökmen, Erzen hâkimi Fahreddin Devletşah, Mardin Artuklu Emiri Necmeddin Alpi ve daha bazı Türk beyleriyle birlikte temmuz ayında Gürcülere karşı Ani'yi kurtarmak için yeni bir sefere çıktılar (Özaydın, 8, 1992: 161, Yınanç, II, 1993c: 662). Fakat Ani'nin kuşatılması esnasında, İzzeddin Saltuk daha evvel Gürcü Kralına tutsaklığı esnasında "Gürcülerle savaşmayacağı ve düzenlenecek seferlere askeri yardımda bulunmayacağına" dair verdiği söz gereği ordudan ayrıldı. Necmeddin Alpi'da henüz yolda olup yetişemediğinden dolayı geriye kalan Türk kuvvetleri Gürcüler karşısında ağır bir mağlubiyet almıştır. Necmeddin Alpi, bu yenilgi haberini alınca memleketine döndü (Alptekin, 8, 1992: 170). Ağustos 1161 tarihinde yapılan savaşta, Gürcüler, pek çok tutsak almakla beraber, çok sayıda Türk askerini de öldürdüler, 9.000 kadar asker esir düştü (Yınanç, I, 1993b: 612, Özaydın, 8, 1992: 198, Sevim, 1993: 183). Bu seferin neticesi II. Sökmen için tam bir hezimet oldu (Merçil, 2000: 240).

İbnü'l-Esir, Gürcülerin Şaban ayında krallarının emrinde toplanarak Ani'ye yürüdüklerini ve şehri ele geçirdiklerini yazar. Devamında da Ahlat Hakimi Şahi Erman'ın hemen asker toplayarak onların yardımına gittiğini, çok sayıda gönüllü mücahidin de ona katıldığını ancak Gürcülerle yapılan savaşta Müslümanların kaybettiğini belirtir. Müslümanların birçoğu ölmüş büyük bir kısmı da esir alınmıştı.

Şah-i Erman'ın askerleri arasında 400 süvariden başka Onunla geri dönen olmadı (İbnü'l-Esir,9, 2008: 305).

İbnü'l-Esir, bir sonraki sayfada ise farklı bir bilgi verir. Bu savaşı yalnız Erzurum hâkimi Melik Saltuk ile Gürcü hükümdarı arasında gerçekleşmiş gibi anlatır. Ayrıca, savaşta Saltuk'un esir düştüğünü, Saltuk'un kız kardeşi Şah Banuer'in, Gürcü Kralına kıymetli hediyeler göndererek kurtardığını belirtir (İbnü'l-Esir,9, 2008: 306). İbnü'l-Esir'in tutsak alındığını sandığı Saltuk, Faruk Sümer'e göre, Şah Banuvan'ın ana bir kardeşi Bedreddin olmalıdır (Sümer, 1971: 413).

1161 tarihinde, Gürcistan Kralı Georgi'nin Ani'yi Emir Fadludan aldığını belirten VARDAN, bunun üzerine elli gün sonra, Şahiarmen(Ahlât Emiri II. Sökmen), birçok çetelerle onlar tarafından taarruz ve tazyike uğramış olan şehir üzerine geldiğini, Gürcü Kralı Georgi'nin bunu haber alınca geri dönüp onları kılıçtan geçirdiğini yazmaktadır. VARDAN, savaş neticesinde ölümlerin tespit edilemediğini, fakat esir tutulanların 20.000 kişi olduğunu belirtir. Kral Georgi, prens Sadunu Ani'de bıraktıktan sonra, prensin Ani şehrinin kalelerini tamire başlaması üzerine bu durum kendisine bildirilince Gürcü Kralı, prens Sadunun bu faaliyetini bir isyan hazırlığı olarak değerlendirip, onu azletti. Prens Sadunun yerine Ani'de prens Sarkis Zakaryan tayin olundu (Vardan, 1937: 205).

Urfalı MATEOS da 1161 tarihinde meydana gelen savaşta Saltuklu Beyi İzzeddin Saltuk'un geri çekilmesinden bahsetmez ancak gelişmeleri eserinde ayrıntılarıyla aktarır: "Ahlât Emiri olan Şahi-Armen, 80,000 askerle beraber gelip Ani'yi muhasara etti. Bunu haber alan Gürcü kralı onlara karşı yürüyüp onları yendi ve hepsini firara mecbur kıldı. Bu günde Müslümanlardan 7,000 kişi telef oldu, 6 kumandanla 150 emir dâhil oldukları halde 2,000 kişi de esir edildi. Gürcü kralı aynı zamanda onların elinden büyük sayıda at, katır, deve, çadır, zırh ile diğer silahlar ve koyun sürüleri almıştır. Ani şehri ganimetle doldu." (Mateos, 2000: 331)

Gürcü Kroniğinde ayrıntılı ve ihtişamlı bir zafer olarak ifade edilen bu galibiyetin neticesinde, çok sayıda hükümdarların, Asilzadelerin ve kölelerin esir düştüğü belirtilir. Eserde, Kral Georgi'nin, Ani kapıları önünde üç gün kaldıktan, şehrin ihtiyaçlarını temin ettikten ve orada askerle beraber bir emir yerleştirdikten sonra karargâhını kaldırarak büyük sevinçle gittiği belirtilir (Gürcistan Tarihi, 2003: 349).

Apkaz-İber(Gürcü) Kralı George, bu zaferiyle birlikte Arapların da içinde bulunduğu çok sayıda esiri alarak kendisi ile beraber geri götürmüştü. Bu dönemde çok merhametli ve sadaka veren bir zat olan Musul Emiri Cemaleddin, Arap esirlerini kurtarmak amacıyla Mafrian İgnatus'u, Kral Georgi'ye elçi olarak gönderdi. Elçi, Gerogi tarafından izzet-ü ikram ile karşılanmış ve esirlerin birçoğu bedelsiz verilmiştir. Kral Georgi, elçi ile Musul emirine hediyeler göndermiş ayrıca elçiye bir de yol arkadaşı vermiş. Bunlar Musul'a yaklaştıkları vakit Emir bunları karşılamak üzere yola çıktı. Mafrian ile Gürcüler, uçlarında haç bulunan mızraklar taşıyarak Musul'a girdiler. Esirlerin kurtarılmış olmaları Hıristiyanlara da Araplara da teselli verdi (Abü'l Farac, II, 1999: 399).

Ani önlerinde kazandığı bu zaferden cesaret alan Gürcistan kralı Georgi, ertesi yıl, (Vardan'ın ifadesine göre Kafkaslardan da) asker toplayarak, bütün ordusuyla 646'dan beri Müslümanların elinde bulunan Divin üzerine yürüdü (Özaydın, 8, 1992: 198). Ağustos 1162 tarihinde, ticaret ve ilim merkezi, bu ünlü şehir kanlı bir savaş sonucu Gürcülerin hâkimiyetine girdi. Erzen Beyi Togan Arslan'ın oğlu Kurti'nin orada Gürcü kafalarından yaptığı rivayet olunan kuleyi yıktılar (Patrik Mihail, 1944: 191, Turan, 1980: 13). Buradan 60,000 tutsağın götürüldüğü ve şehrin bir daha kendini toparlayamadığı belirtilir (Bedirhan, 2000: 180). Vardan, Kralın Divin'i aldıktan sonra, şehri yaktığını, Hıristiyanlardan maada orada bulunan bütün ahaliyi kılıçtan geçirdiğini ayrıca, Kral'ın, minare tepesinde bulunan hilali indirerek onu sırmalarla süsledikten sonra bir tabutun içine koyarak, yalınayak mollaların omzunda kendi başkenti Tiflis şehrine götürtüğünü belirtir. Vardan bu olayı 1163 yılı olarak gösterir (Vardan, 1937: 205).

İbnü'l- Esir, Gürcülerin Divin'i Şaban ayında(Temmuz-Ağustos 1162) 30,000 kişilik bir ordu ile zapt ve yağma ettiğini belirtir. Gürcülerin yaptığı katliamı İbnü'l- Esir şöyle resmeder: "Gürcüler, Divin ve köylerinde 10,000 kişiyi öldürdüler, kadınları ve pek çok kişiyi esir aldılar. Kadınları soyup çıplak ve yalınayak vaziyette götürdüler, bu arada cami ve mescitleri yaktılar. Gürcüler kendi ülkelerine gidince Gürcü kadınları dahi Müslüman kadınlara yapılanları yadırgadılar: "Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmağa mecbur ettiniz." dediler ve Müslüman kadınları giydirdiler." (İbnü'l-Esir,9, 2008: 310)

Ani ve Divin şehirlerindeki Müslümanların uğradığı bu acı ve utanç verici felaket bölgenin Türk hükümdarlarına çok ağır geldi ve derhal hazırlıklara giriştiler (Turan, 1980: 94, Merçil, 8, 1992: 85).

1.3.7. Ani Şehri'nin II. Gürcü-Kıpçak işgalinden Kurtuluşu ve Emir Şahnaşah Dönemi(1164-1200)

1161 Ani Şehri'nin işgali ve 1162 Divin şehrinin acımasız bir şekilde yakıldığı dönemlerde, Irak'taki hâkimiyet mücadelesini kazanan Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah ve Azerbaycan Atabeği Eldengiz/İl-Deniz, Gürcüler üzerine sefer hazırlığına başladılar. Sultan Arslanşah ile Atabek İldeniz, Erzen Beyi Devletşah, Ahlatşahı II. Sökmen ve diğer Türk beyleriyle birlikte 1163 senesinde birleşerek gürcülere karşı harekete geçtiler. Birleşik İslam gücü, Nahçıvan yolu ile Gence'ye varıp orada ordularını topladılar (Turan, 1980: 94, Merçil, 8, 1992: 85).

Birleşik Türk-İslam gücünün kendisi için büyük bir tehlike oluşturacağını farkına varan ve Ani, Divin ve Gence çevresinde büyük kıyımlar yapan Apkaz-Kartel Kralı Georgi, Atabeg İl-Deniz'e mektup yazarak göndermiştir. Bu gelişmeler detaylı bir şekilde Selçuklu kaynağı Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukkiye'de verilmiştir. "Mektubunda: "Gence ve Beylekandan bizim haracımız vardı, her sene gelir melikin hazinesine vasıl olurdu, senelerden beri bu gelmiyor, bunun gönderilmesini senden rica ederiz" diyen Gürcü Kralına: "Beni Irak'ı terk edip bu memleketlere gelmedeki amacım, asker toplamak ve Tiflis'i muhasara ile zapt etmektir. Bunu almadan yapamam, eğer kuvvetiniz varsa meydana koyun, ben sizin memleketinizi zapt edeceğim. Ben öyle bir ordu ile geldim ki sizin ondan kılıç ve mızrakla harp etmekten başka bir şey kurtaramaz" dedi. Sultan Arslanşah bin Tuğrul Hemedan'da idi. Atabeg İl-Deniz, Gürcülerin gönderdiği mektup hakkında kendisine malumat verdi ve buna nasıl cevap verdiğini anlattı. Bunun üzerine Sultan Arslanşah Irak'dan öyle bir ordu ile hareket etti ki gözleri kamaştırır ve kalplere heybet verirdi... Sultan, bu ordu ile yürüyerek nihayet Nahçıvan'da Atabeg İl-Deniz'e mülaki oldu. Gürcü Meliki, Sultanın geldiğini ve muharebe etmek istediğini haber alınca bir elçi göndererek ricada bulundu: "Ben senden istediğim şeylerden vazgeçtim, bir daha senin hoşuna gitmeyecek bir harekette bulunmam, bana istediğini yap, ben senin her dileğini yerine getirmeğe hazırım" dedi. Şah-i Ermen Sokman bin İbrahim de Sultanın hizmetiyle müşerref olmak ve ubudiyet

arz etmek için birçok askerle gelmişti. O da Sultanın izaz ve ikramıyla müşerref oldu. Sultan kendisine İci(Ağabey) diye hitap ederdi.” (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye, 1943: 111, Ahmed Bin Mahmud, II, 1977: 112)

Gürcülerin yapmış olduğu fenalıklar karşısında bölgedeki Türk hükümdarların barış teklifine sıcak bakmıyorlardı. “Gürcü elçisi, Atabeg İl-Deniz’e geldiği vakit İl-Deniz mektubu Sultana arz etti. Sultan bütün emirleri topladı, Ermen Şahı çağırdı. Atabeg İl-Deniz olduğu halde bir meşveret meclisi kuruldu. Bunların cümlesi sözü Atabeg İl-Deniz’e bıraktılar. Atabeg İl-Deniz’in musalaha yapmak fikrinde olduğunu anlayan Irak emirleri kalkarak Sultana ubudiyet arz ettikten sonra: “Biz askerlerimiz ve emirlerimiz için bu kadar para sarf ettik ve bununla yeryüzüne sığmayacak kadar çok kuvvetli bir ordu topladık. Şimdi İslam’ın düşmanlarına karşı burunlarını kıracak, temâ ve ümitlerini kesecek, intikam hissimizi teskin edecek bir muharebe yapmadan nasıl döneriz” dediler. Şah-i Ermen de bu fikre katıldı (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye, 1943: 112, Ahmed Bin Mahmud, II, 1977: 113)

Emirler arasındaki bu konuşma neticesinde savaşın gerekliliği üzerinde mutabık kalındı. “Atabeg İl-Deniz, Gürcü Melikini elçisini mülayim bir sözle savdıktan sonra yola çıktılar... Hep beraber Gürcü beldeleri üzerine yürüdüler. Gürcü Meliki bunların gelmekte olduğunu haberini alınca çarpışmaya hazırlandı.” Selçuklu kaynağında savaş safları detaylı bir şekilde tasvir edilir. 13 Temmuz 1163 tarihinde Gürcü ordusu ağır bir mağlubiyet alır. “Düşmanların bahadırlarından, cengâverlerinden on bine yakın adam kestiler. Düşmanın ileri gelenlerinden bir cemaat, esaret zincirleri altında Sultanın ve Atabeg İl-Deniz’in bulunduğu yere getirildi. Gürcü Meliki kaçarak canını kurtardı. Müslümanlar o kadar ganimet elde ettiler ki şimdiye kadar ne bir Müslüman ne de bir Müslüman askeri bu kadar ganimet eline geçirememişti. Güzel atlardan ve mallardan, güzel çadırlardan ve inci gibi kölelerden alınan ganimetler haddinden fazla idi. Bunların arasında atlara su verilen altın ve gümüşten kovalar ve yine altından yemek kablaları, tabaklar, sahanlar vardı. Hazinece cevherler, altınlar Cenab-ı Hakk’ın Kur’anda Ehli Cennet’e vadettiği inciler, mercanlar mevcuttu.” (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye, 1943: 113-114)

Müslümanlar ile Gürcüler arasındaki bu savaşın Ocak-Şubat 1163 tarihinde gerçekleştiğini kaydeden İbnü'l- Esir, Müslümanların muzaffer, Gürcülerin ise mağlup

olduğunu, çok sayıda Gürcünün öldürüldüğünü ve bir o kadarının da esir alındığını belirtir (İbnü'l-Esir, 9, 2008: 310).

Türkler, kazanılan bu büyük zaferden sonra Somhet(Ahıska) bölgesini, Gag ve Miren kalelerini yıkarak Ani kapılarına geldiler ve bu şehri de Gürcülerden kurtardılar (Kayhan, 4, 2002: 873). Türkler kazandıkları ganimetleri yüklenip memleketlerine döndüler. Zafer müjdesi Ahlat'a ve Bitlis'e varınca bu şehirlerde büyük şenlikler yapıldı. Sökmen, ordusu ile Ahlat'a girerken muhteşem bir merasimle karşılandı. Şehirde 300 sığır kesilerek fakirlere dağıtıldı (Merçil, 2000: 240, Turan, 1980: 94-95).

Ahlat Şahı'nın getirdiği ganimetlerden bir yükü altın ve gümüş kaplar, diğerini de Kral'a ait altın, gümüş ve türlü mücevherler ile yapılmış haçlar, altın ve saire ile işlenmiş çadır kilise, üçüncü yükü de Kral'ın hazinesine ait ganimetler teşkil ediyordu. Diğer hükümdarların payına düşen ganimetler de düşünülünce zaferin büyüklüğü ve semeresi daha iyi anlaşılmış olur (Turan, 1980: 16).

Atabek İl-Deniz'e Yeldguz diyen VARDAN, Selçuklu kaynağının aksine, Gürcistan Kralının bu mağlubiyetine pek bir ehemmiyet vermeyip Ani şehrinin geri alınmasını şöyle ifade eder: "Gürcistan Kralının Divin'i aldıktan sonra, şehri yaktığı haberini alan Yeldguz, yanmış ve harab edilmiş olan Duin/Dovin/Divin şehrine geldi. O kadar müteessir oldu ki Miren¹ şehrine gelerek, kalesi ve içindeki 4000 Hıristiyan'la beraber yaktı. Sonra Gag ovasına giderek, oradaki meşhur haçın yakılmasını emretmiş. Yaldguz, Mahmud'un oğlu Boynu Eğri Aslanı(Arslanşah) tahrik ederek, onu Ani üzerine getirdi ve şehri dört sene tazyik altında sakladı.² Nihayet Gürcistan Kralı Georgi, Müslümanların çokluğundan şehri muhafaza edemeyeceğini anlayarak Sultan'ı yanına çağırdı ve şehri ona teslim etti (Vardan, 1937: 206).

Gürcü Kroniği ise Kral Georgi'nin bu mağlubiyetine geniş yer vermektedir. "Suriye, Mezopotamya, Ermenistan ve Erzurum ordularının mağlubiyet haberi Irak Sultanı(Arslanşah) ve İran Atabegi Varazg(İldeniz) işitince bütün İslam âlemini birleşmeye çağırdılar. Onlar, Ran memleketinde birleşerek Somhet'e(Ahıska) indiler Gag kalesini kuşatarak zapt ve bütün civar yerleri tahrip ettiler." Gürcü Kralı'nın geliş

¹ Miren, Ani şehrinin batısında, şimdi Kozluca diye anılan köyün kuzeyinde Karabağ denilen yerde idi.

² Belki Buradaki dört sene tabiri Şeddadlıların 1161 den itibaren Ani üzerine yaptıkları çete savaşları olarak yorumlanabilir. (F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi, I. cilt*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 400)

haberi dolayısıyla, İslam ordularının çekildiğini belirtilen Gürcü Kroniğinde, Kralın bundan sonra av ve eğlence ile vakit geçirdiğini, Ani önlerine gelen İslam ordularının şehri kuşattığı esnada Gürcü Kralının yanında bulunan Sultanın elçisinin durumu Sultana gizlice bildirdiği ve bunun akabinde Gürcü Kralına karşı gerçekleştirilen taarruz neticesinde Kralın yenilerek kaçtığı ifade edilir. Eserde Kralın Ani'yi sahibine iade ettiğini ve Bundan sonra İldeniz'in, Sultan ile Gürcüler arasında aracı olarak sulh sağladığını görmekteyiz (Gürcistan Tarihi, 2003: 349-351).

27 Mart-25 Nisan 1164 tarihlerinde sağlanan anlaşma doğrultusunda Gürcüler Ani'yi boşaltarak Türklere teslim ettiler. Atabek İldeniz, şehrin imar işlerini başlatmak için günlerce Ani'de kaldı. Şehirden ayrılanların çoğu geri gelerek şehrin imarına başladılar. İldeniz bu işleri düzene koyduktan sonra Ani'de ayrıldı. Atabek İldeniz, bu yılın sonunda Ani'yi Manuçehr evladından Emir Şeddad ile II. Fadlun'un kardeşi olan Emir Şahaşah'a(1164-1200) teslim etti (Kırzioğlu, 1982: 80).

1161 Haziranındaki düşüşünden 1164 Mayısındaki kurtuluşuna değin üç yıl Kıpçak-Gürcü işgalinde kalarak çok bozulup yıkılmış olan Ani şehrinin son Şeddadlı Emiri Şahaşah, 35 yıllık hâkimiyeti döneminde başkenti Ani'yi şenlendirip, yeni yapılarla süslemiş, Ebû'l Ma'merân (imarıcı atası) unvanını almıştır. Dedesi Ebu-Şuca Manuçehr gibi, sekiz köşeli bir minareli cami yaptırdığı, kitabesinden anlaşılan Şahaşah'ın, Anililerin Hıdır-Ellez Kapısı diye andığı Satranç biçiminde renkli taşlarla süslü kapıyı ve kendi adıyla anılan Sultan Sarayı'nı yaptırdığı anlaşılıyor (Kırzioğlu, I, 1953: 402).

1.3.8. Ani Şehrinin III. Kez Kıpçak-Gürcü İstilasına Uğraması (1174)

Ani şehrinin ilki 1124, ikincisi 1161 de Kıpçak-Gürcü ordularının istilasına uğramasından sonra üçüncü defa Gürcistan Bagratlıları'nın istilasına uğraması 1174 Ekim ayında olmuştur. Bu dönemde Selçuklular içindeki hâkimiyet mücadelesinden¹ faydalanan Bagratlı III. Georgi, Ani hükümdarı olmak için entrikalar çeviren ordu

¹ 1162 de Atabek İldeniz ile barışmış ve Arslanşah'a itaat etmiş gözüken Rey bölgesi hakimi İnanç Beğ, isyan ederek Hazar Denizi'nin doğusuna çekilerek Harzemşahlar'dan il-Arslan'a sığınmış, o da 1167 de Selçukluların Nişabur ülkesine hücum ederek ele geçirmiş, Harezmi'den yardımcı alan İnanç da Rey vilayetini zapt etmiş, üzerine varan Arslanşah'ın ordularını yenmişti. Doğudaki bu kardeş savaşları, batıya da tesir etmişti. Atabek İldeniz, 1169 da Rey bölgesinde Emir Yinanç'ı yeniden ağır bozguna uğrattı. Bu sıralarda Huzistan Afşar Türkmenleri Emiri ile Maraga ve Tebriz hâkimi Arslan-Aba, Sultan Arslanşah'a asi olmuştu. Bunları yola getirmek ve ayaklanmalarını yatıştırmak için de Atabek İldeniz, oğullarından Pehlevan ile Kızıl-Arslan'ı ordu ile görevlendirmişti. (*Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye*, s. 114-117)

başbuğu Orbelli İvane'nin teşviki üzerine, Kıpçak-Gürcü ordularıyla hücumla geçerek, Ani şehrini zapt etmiş, emir Şahaşah'ı beraberinde Tiflis'e götürerek Ani'ye dönmesine mani olmuştu (Patrik Mihail, 1944: 236, Vardan, 1937: 208).

Ani'nin 1174 yılında Gürcü istilasına uğraması üzerine Atabek İldeniz, Aran(Gence, Karabağ, Nahçıvan) ülkesine gelmiş, yaptığı bir savaşta mağlup olmuş ve Nahçıvan'a dönmüştü (Yinanç, I, 1993b: 614).

VARDAN, Ani şehrinin Gürcü İstilasına uğraması üzerine, Türklerin şehri kurtarmak için harekete geçtiğini belirtir. "Türkistan'dakiler bu vakaları işiterek hep toplandılar ve sultan tesmiye olunan Alp Aslan'ı beraber alarak, Ani'ye geldiler ve Şirak'ı(Süregel) harap ettiler. İvane şehri Türklere vermek istedi fakat muvaffak olamadı, çünkü şehir ahali bundan haberdar olarak ona göre tedbir aldılar. Bunun üzerine sultan geri döndü ve kalbinden vurulmuş olan Atabeyle beraber aynı senede vefat etti (vardan, 1937: 208).

VARDAN'ın Ani'ye Geldiğini sandığı Sultan Alp Aslan değil, büyük Atabek İldeniz olmalıdır. ÇAMÇIYAN'dan nakleden F. Kırzioğlu, bu gelişmeleri şöyle yazar: "1174 te, önceleri İranlılara teslim etmiş olduğu Ani şehri üzerine yürüyüp burayı zapt eden Gürcistan Kralı Georgi, Başkumandan Orbelyan İvane'yi kendi ricası üzerine oraya vali tayin edip, şehrin Müslüman hâkimi Amir-Şah'ı yakalayıp Gürcistan'a götürdü. İranlı büyük başbuğ Yeldegiz, bunu duyunca Ani üzerine geldi ve şehri muhasara etti. Çok sıkışık bir vaziyete düşen İvane, şehri teslim etmeyi düşündüyse de, şehrin Ermeni halkı buna razı olmadı. Yeldegiz de mahcup olarak geri döndü (Kırzioğlu, I, 1953: 404).

Ermeni Kaynakları ve Gürcü kroniğinin sessiz geçtiği Selçuklu Atabekli ordusunun 1175 yazında Kıpçak-Gürcü ordusunu uğrattığı yenilgiyi İslam kaynakları bildirmektedir. Gürcüler, 30 Eylül- 29 Ekim 1174 tarihinde Ani şehrini günlerce kuşattılar ve burayı Şeddad'ın kardeşi Şahaşah'dan alarak, yağmaladılar. Ani'yi gürcü ülkesine katarak Vali tayin ettiler. 1174 kışına doğru Ani'den Nahçıvan'a dönmüş bulunan Atabek İldeniz, yeniden ordu toplama hazırlığına başladı. Başta Ahlat Meliki olmak üzere, Irak Selçuklularına tabi olan Doğu-Anadolu ve Azerbaycan'daki Emirlere, çerileriyle birlikte yardıma gelmelerini buyurdu. Ahlat meliki Şah-i Erman II. Sokman ile Diyarbekir Artuklularından bazı beyler 1175 Temmuzunda askerleriyle beraber gelip Atabek'in emrine girdiler. Selçuklu Sultanı Arslanşah da, İldeniz'in oğullarından anabir kardeşleri olan saray nazırı Pehlevan Muhammed ve ordu başbuğlar Emiri Kızıl-Arslan

Osman Müzaferüddin ile bütün İran-İraki ve Azerbaycan Emirleriyle birlikte Nahçıvan'a geldi. Yolda hastalanan Sultan, dinlenmek için Divin'e gelip kaldı. Maiyetindeki beyler ordularıyla birlikte İldeniz'e tabi oldular. Atabek bu güç ile önce Lore ovasını vurdu, sonra Domanis'ten Ak-Şehir-Akhal-Kalak ve Thiryaeth sahasına değin vardılar. Gürcü Meliki korkusundan bu ordunun karşısına çıkamadı, Melik Georgi, sık ormanlara savuştu. Türkler de uğradıkları her yere akınlar yaparak yağma ve tutsaklar alıp, geri döndü. 29 Eylül 1175 de Divin'den çıkarak Nahçıvan'a gitmiş bulunan hasta sultan Arslanşah'ın yanına akından dönerek gelen emirler, burada kendisini ziyaret ettiler. Sokmanlılar ile Artuklular yerlerine gitmek üzere izin alıp, Ahlat'a vardılar. Sultan Hemedan'a gidince, büyük Atabek İldeniz'in ölüm¹ haberini duydu. Yerine onun oğlu ve kendisinin anabir kardeşi olan Muhammed Pehlevan büyük Atabek olarak Azerbaycan ve Aran hükümetine geçti. Böylece bu zaferler ile Ani 1175 yazında Orbelli İvane'nin elinden çıkarak yeniden Şeddadlılar'a geçti (Kırzioğlu, I, 1953: 404).

Selçukluların Kıpçak-Gürcü ordusunu yenilgiye uğratarak Ani şehrini geri alması Bagratlı krallığı içerisinde bir hükümet darbesine yol açtı. I. Dimitri oğlu III. Davit, ölürken tahtını kardeşi III. Georgi'ye(1154-1184) bırakmıştı. III. Davit, çocuk yaşta bulunan oğlu Demne/Demna'yı da Veliahd göstererek, reşid olunca tahta geçireceklerine dair, başta III. Georgi olmak üzere, ileri gelen Beylere yemin ettirdi. Oğlunu da ordu başbuğu Orbelli Liparit'e emanet etti. Sonradan Liparit ölünce bu sorumluluğu Liparit'in oğlu İvane aldı. 1177 yılında Demne reşit çağa gelince, ülkenin ileri gelen, yemin etmiş beyleri Orbelli İvane'ye atasından kalan vazifeyi hatırlatarak, III. Georgi'yi devirip Demne'yi tahta geçirmesi gerektiğini söylediler. İvane, yanına ileri gelen Beyleri de alarak, Sahada(Borçalı)'da bulunan III. Georgi'ye tuzak kurarak yakalayıp zindana atmayı planlandı. Bu planı duyan Kral, Tiflis'e kaçarak buradaki kaleye kapandı ve Kıpçaklı beylerinden Kubasar Bey'e sığınıp kendisini kurtarmasını ve plan kurucuları yok etmesini diledi. Güçlü Kıpçak/Kuman atlılarına dayanan Kubasar, ordusunun

¹ İbnü'l- Esir, Atabeg İldeniz'in 1172-1173 yılları arasında Hemedan'da öldüğünü yazar. Yerine oğlu Pehlevan'ın geçti. 1186 da Pehlevan'ın ölümünden sonra da yerine Pehlevan'ın kardeşi Kızıl Arslan geçmişti. Atabeg olan Kızıl Arslan Sultan III. Tuğrul'u bir kalede hapsedmişti. Ağustos-Eylül 1191 de Kızıl Arslan öldürüldü. Yatağında yatarken biri içeri girip öldürmüştü. Kimin öldürdüğü tespit edilememiş, adamları hacibinden şüphelenip yakaladılar. Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Sultan Tuğrul hapisten çıktı.(İbnü'l- Esir, *İslam Tarihi, El Kamil Fi't- Tarih*, Cilt, 9, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s.388, 491, 573, 586)

başına geçerek Orbelli İvane'nin üzerine yürüdü. İvane ve Demne Lore¹ kalesine gelip kapandı ve kardeşi Liparit Bey ile onun oğullarını, yardım almak üzere Azerbaycan Atabek'i Muhammed Pehlevan'ın yanına gönderdi. Atabeklerden yardım gelmeyince, uzun süren kuşatmadan bıkan Lore şehri halkı ile bütün yanındakilerin kendisini terk edip III. Georgi'ye döndüklerini gören İvane, sonunda düşmanlarının eline düştü. Kral, Demne ile İvane'nin gözlerini çıkarttırıp ayrıca hadım ettirdi. Sonra da yeni ordu başbuğu Kıpçaklı Kubasar'ın tavsiyesi üzerine tüm Orbelli soyunu katliama uğrattı. Bu katliamdan Liparit ile oğulları İran'da buldukları için kurtulmuşlardı. Atabek Pehlevan, Liparit ve oğullarına Erencak(Alıncak) kalesini ihsan etmiştir (Kırzıoğlu, I, 1953: 405-406, Gürcistan Tarihi, 2003: 354-356).

Gürcü prensler arasındaki bu hâkimiyet mücadelesinin 1177 de gerçekleştiğini ifade eden Vardan, gelişmeleri şöyle nakleder: “O zamanda, İvane, beslemekte olduğu fena fikirleri meydana çıkardı. Kralın yeğeni Demne'yi ve birçok asilzadeleri kandırarak kendi tarafına çevirdi ve Sahada'da(Borçalı) bulunan Kralı öldürmek istedi. Kral bunu birisi vasıtasıyla haber aldı ve Tiflis'e kaçtı, çünkü yanında kâfi miktarda askeri yoktu. Tiflis'te birçokları fena düşüncelerini terk ederek, Krala iltica ettiler. Kral, kuvvetini büyütünce, Sahada'da bulunan asilerin üzerine yürümek istedi, fakat onlar kendi kalelerine kaçtılar ve sonra da Lore'ye girdiler. Asilerden yalnız Liparit onlardan ayrılarak, iki oğlu ile beraber İran tarafına geçti. Bunun üzerine Kral, Orbelyanların bütün hazinesine vaziyet etti. Bütün asiler, yeğeni ve hatta İvane bile, Kral'ın ayaklarına düştüler. Kral, İvane'nin gözlerini çıkarttı ve onun küçük oğlu Kavtar'ı ve Liparit'in oğlu İvane'yi katletti. Bu suretle, fena fikirlerden hiçbirisi icra edilemedi.” (Vardan, 1937: 209)

Orbelli soyunun etkinliğinin ortadan kaldırılmasından sonra Gürcü Krallığı'nın ordu başbuğu Kıpçaklı Kubasar oldu. III. Georgi'nin son yedi yılında bu vazifede kalan Kubasar, Kral'ın oğul bırakmadan ölmesi(1184)(Vardan, 1937: 211) üzerine kızı Tamara'nın(1184-1213) tahta geçmesini sağladı. Gürcistan'da ilk kadın hükümdar olan Tamara Kıpçaklı anadan doğma olup güzelliği ile ün salmıştı. Tamara'nın dayıları olan Kıpçaklar, bunun 28 yıllık saltanatı zamanında Gürcistan'ın altın çağını yaşatarak; Trabzon'dan Erdebil ve Hazar Denizi'ne, Kafkaslardan Tebriz ve Ahlat'a değin uzayan

¹ Loru/Lore/Lori, Ani'nin kuzeydoğusunda, takriben 30 km mesafede yer almaktadır.(Ernst Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, (Tercüme eden, Fikret Işıltan) İstanbul 1970, s. 172

yerlere akın ederek Müslümanları zor durularda bırakmışlardı. Tamara döneminde Ordu başbuğu olan Kubasar'dan sonra en yetkili kişi, zırhlı Kıpçakların başbuğu ve maliyenin başı olan Kutlug Arslan Bey'de Lore şehrinde hâkimiyet kurmuştu (Kırzıoğlu, I, 1953: 407).

Kraliçe Tamara devri, bu hanedanın en parlak devri sayılmakla beraber, gayr-i milli bir görüntüsü vermiştir. Bu yüzden içte ve dışta emniyeti şüpheli bir manzara ortaya çıkıyordu. Devletin kaderine, ordu, maliye ve ekonomiyi ellerinde tutan Kıpçaklar hâkim bulunuyordu. Devletin maliyesini idare eden Türk Kutlu Arslan 1184-1185 yıllarında kraliçe Tamara'nın hâkimiyetini tehdit ve bir nevi meşruti idare tesis etmek suretiyle, devletin mukadderatına hükmedebilecek kadar kuvvet ve nüfuz sahibi olduğunu ispat etmiştir (Bala, IV, 1993: 840).

1.3.9. Ani Şehri'nin IV. Kıpçak-Gürcü İstilasası ve Şeddadiler'in Sonu (1200)

Irak Selçuklu Sultanlığının 1194'te sona ermesi (Alptekin, 7, 1992: 335), Aran ile Azerbaycan Atabeyleri arasındaki savaşlar, Kafkaslardaki Selçuklu etkisini sona erdirdi. Bundan sonra Kraliçe Tamara döneminde Azerbaycan Atabeyi Nusratü'd-Din Ebubekir(1191-1210) ile küçük kardeşi, Hazar Denizi'nden Gökçe Göl çevresine değin uzayan Arran'ın Emiri olan Emiran Ömer arasındaki kıyasıya savaşlar, Gürcistan'a büyük fırsatlar vermiştir (Bedirhan, 2000: 182).

Bu arada 1191 yılında Kıpçaklı başkumandan Kubasar'ın hastalanması¹ üzerine Apkaz-Kartel Melikesi Tamara zor duruma düşürmüştü. Kıpçaklardan çekinmeye başlayan Kraliçe Tamara, özellikle Kutlu-Arslan'ın Gürcü Kroniğindeki ifadesine göre: “Biz orada bağımsız, serbestçe alıp vermek, birine karşı sert, başkasına karşı iyi davranmak, Kraliçemiz Tamara'ya her şeye ait isteklerimizi bildirmek ve işleri istediğimiz gibi idare etmek isteriz.” (Gürcistan Tarihi, 2003: 363) demesi üzerine Kubasar'dan sonra ona verilen ordu başbuğluğu görevini ondan alarak, onu tutuklatmış ise de Kıpçaklar'ın isyanları neticesinde serbest bırakmıştı. Atabek unvanı ile Başbuğluk görevini Sargis'in

¹ Krallar tarafından yetiştirilmiş başkumandan ve mandatorlar şefi Kubasar, sadakati, cesareti ve yaptığı kahramanca işlerine rağmen, felc denilen bir hastalıktan dolayı dilini, ellerini ve ayaklarını kullanabilmekten mahrum kalmıştı. Kraliçeye, ondan bütün varlığını geri alması teklif edildi ise de bu hususta yapılan bütün teşebbüsler, Tamara'nın iyiliği ve merhameti sayesinde neticesiz kaldı. Kraliçe ondan memuriyetini ve Lore şehrini geri almakla yetindi ve onu ölünceye kadar ilgi ve ihtimamdan mahrum etmedi. (Gürcistan Tarihi, Ankara 2003, s. 363)

oğlu Zakare'ye verdi. Lore Şehri Zakare'ye tımar olarak verildi, kardeşi İvene'de ona yardımcı kıldı (Kırzioğlu, 1982: 84).

Gürcistan'ın KraliÇe Tamara döneminde altın ھاđını yaşamasında, Kafkasların ötesinden yeni gelen ھا kalabalık Kıpھاaklar birinci derecede etkili olmuştur. Kafkasların ötesindeki Ortodoks-Hıristiyan Kıpھاaklar padiŐahının kardeşi SevinÇ/Savalt Bey'in idaresinde 1195 yılında ھا kalabalık Kıpھاak kolları, güneye geÇip Gürcistan'a gelerek Tiflis ile KaraađaŐ arasındaki Kür, Alget, Ktzia(Kırım ھاayı) ve Kurd- VaŐar(BorÇalı ھاayı aŐađısı) ھاaylara yerleştiler. II. Davit(1089-1125) döneminde gelen Kıpھاaklara Eski Kıpھاaklar; Tamara ھاđında gelen Kıpھاaklara ise Yeni Kıpھاaklar adı verilerek birbirlerinden ayırt ediliyor. Yeni Kıpھاaklar'ın geri dönüp gitmemeleri ve Türkmenlere karşı Gürcistan'ı korumaları için, en iyi yerlerde iskân ettiriliyorlardı (Kırzioğlu, I, 1953: 407-408).

Kıpھاak askerleri ile güçlenen Gürcülerin aksine Büyük SelÇuklu Devleti ve Azerbaycan Atabeyliği gittikÇe zayıflıyordu. Azerbaycan Atabeyi Kızıl Arslan'ın(1191) ve Ahlat hakimi Begtimur'un öldürölmesi(1193) (İbnü'l-esir, 9, 2008: 573, 593) ile yalnız kalan Saltuklular, Gürcülerin yükseliŐini engelleyemiyorlardı. Gürcüler, 1195 yılında Kars, Sürmeli, İspir üzerinden Erzurum önlerine geldiler. Şehri savunan İzzeddin Saltuk'un oğlu Nasreddin Muhammed ile iki oğlu yaya ve süvari askerleri ile surlardan dışarı ھاıkarak Gürcülerle savaştılar (Cahen, 2008: 48). Şafak sökerken başlayan, akŐamın geÇ saatlerine kadar süren savaşta, kadın ve ھاocukların esir edildiğini, at sürülerin götürölüğünü gören Erzurum halkı pür hiddet iÇerisinde diŐlerini gıcırdatarak sakallarını yoldular. Erzurum halkı ağlayarak: "Topraklarımızda Hıristiyan ırkını görmemiş olan bizlere bu felaket nereden geldi" diyorlardı. Sabah olunca Erzurum halkı topyekün bir savunma örneği göstermiş ve Gürcü Kralı Tamara'nın kocası David, Şehri alamayacağını anlayınca buradan ayrılmıştır (Turan, 1980: 19, Gürcistan Tarihi, 2003: 384, Konyalı, 1960: 27, KürkŐüođlu, 2007: 84).

Azerbaycan Atabeyi Nusratü'd-Din Ebubekir ile kardeşi Arran'ın Emiri olan Emiran Ömer arasındaki savaşlarda Emiran Ömer yenilip Gürcü Melikesine gitti ve Tamara ile ittifak gerŐekleŐtirdi. Tamara, Emir Ömer'e iltifat edip güzel bir Şekilde ağırladıktan sonra gerekli yardımı yapmak için söz vermiştir. Tamara'nın desteklediği Emir Emiran Ömer ile Emir Nusratü'd-Din Ebubekir arasındaki 1195 yazında Kür kıyısında

Şankor/Şemkür mevkiinde yapılan savaşı Nusratü'd-Din Ebubekir kaybetti ve bir hizmetçi ile Nahçıvan'a kaçabildi. Gürcü ordusu büyük oranda ganimet topladı, Gürcü kaynağı bunu tafsilatıyla vermektedir (Merçil, 8, 1992: 101, Gürcistan Tarihi, 2003: 390-395).

Emir Ömer de Gence şehrine yerleşerek tahta oturdu.¹ Ancak 22 gün sonra ölmesi üzerine Gence halkı Emir Ebubekir'i şehre davet ettiler. Bunu haber alan Gürcüler şehre saldırdı ise de yenildiler. Gürcüler Nahçıvan'a yönelince Emir Ebubekir, kaçarak Tebriz' gitti. Bundan sonra Gürcülerin karşısında kimsenin kalmadığı ve önlerine gelen kale ve şehirleri işgal ettiğini görmekteyiz. Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukkiye'de Gürcülerin yaptıkları acı bir şekilde resmedilir: "Gürcüler, bütün vilayetlere hücum ettiler. Birbiri peşine kaleleri ve şehirleri zapt ve yağma ederek birçok kaleleri istila ettikleri gibi Nahçıvan ve Beylekan'ı haraca kestiler. Divin ve kaleleri zapt ettikten sonra Merend'e hücum ile orasını da aldılar ve erkekleri kılıçtan geçirdiler, kadınları esir ettiler. Gürcüler kendilerine engel olan kimse olmadığını görünce rast geldikleri memleketlere saldırıyorlar, kaleleri zapt ediyorlardı. Ve böylece nihayet Erran memleketlerini tamamıyla istila ettiler." (Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukkiye, 1943: 130-133)

Kraliçe Tamara tarafından ordu başbuğu yapılan Zakare ve kardeşi İvane, Vardan'ın verdiği bilgilere göre gündün güne yükselerek, büyük mevkiiler işgal etmişlerdir. Bu iki prensin Kürt milletinden olduğunu belirten Vardan, Kraliçe Tamara'nın Lore'yi onlara verdiğini yazar. İki prens, cesaretleri sayesinde, az zamanda Türklerden birçok kaleleri ve kazaları zapt ettiler. 1191 tarihinde Şirak eyaletini aldılar, 1196 da Anperti, 1199 da Ani'yi, 1203 de Divin'i, 1206 da payitaht olan Kars'ı ve sonra da Katabaki ve Çareki zapt ettiler.² Bu suretle, iki prensin şöhreti her memlekete yayıldı. Vardan, İvane'nin

¹ Emir Emiran Ömer, yanındaki Gürcü ve Müslüman askerleriyle Gence'ye geldi ve şehrin teslimini istedi. Halk da: "Eğer sen yalnız gelseydin sana şehri teslim ederdik. Fakat sen bu kafir askerleriyle beraber geldin; bunun için biz sana şehri teslim etmeyiz; eğer teslim edersek bu kafirlerin sana hıyanet ve memleketimizi istila etmelerinden korkarız, o zaman bizim kadın ve kızlarımızı esir ederler, erkeklerimizi de öldürürler..." dediler ve şehri teslim etmediler. Emir Emiran ve beraberindekiler, şehri zorla alamayacaklarını anladılar. Nihayet iki taraf arasında yapılan antlaşmayla Gence, Ömer'e teslim edildi. Ancak Gürcü askerleri şehre girememiş, çekilip gitmişlerdir. Emir Emiran Gencede Ancak 22 gün hüküm sürebilmiştir. Emir Emiran kısa süre içinde ölünce halk Ebu Bekr'e bir elçi göndererek şehri ona teslim ettiler (Merçil, 8, 1992: 101).

² M. Fahrettin Kırzıoğlu bu tarihlerin yanlış olduğunu bir yıl eklemeli olarak vermiştir. (Mehmet Fahrettin Kırzıoğlu, *Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, San Matbaası, Ankara 1982, s. 85)

dininden döndüğünü, Zakare'nin ise dinine sadık kaldığını yazar (Vardan, 1937: 217-218).

Gürcülerin doğudaki bu gelişme ve genişlemesiyle birlikte Müslüman şehirlerinin uğradığı yıkımlara üzülen Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleymanşah(1196-1204), Doğu Anadolu'da birtakım Türk beyliklerini ortadan kaldırdıktan sonra Erzurum'a vardı ve 1202¹ yılında Nasreddin Muhammed'i tahtından ederek Saltuklu hâkimiyetine son verdi. Buraya kendi kardeşini Mugisüddin Tuğrulşah'ı yerleştirdi (İbn Bibi, I, 1996: 14). Bundan sonra Sultan Rükneddin Süleymanşah, Tamara'ya evlilik bahsinden de kalan hesaplar nedeniyle ağır bir mektup² gönderip Gürcistan seferine çıkar. Micingerd civarında yapılan savaşı Gürcüler kazanır ve büyük ganimetler ile ülkelerine dönerler(1203)(Gürcistan Tarihi, 2003: 408-410).

Kafkaslardaki hâkimiyet alanı iyice genişleyen Kraliçe Tamara, hayli zamandan beri taarruz ettikleri halde alamadıkları Kars şehrine yöneldi. Kışın ve soğuğun şiddeti muhasaranın devamına mani oluyor ve donmuş çaylar hücumlara engel oluyordu. Bütün kale ve topraklar zapt edildiği halde, yalnız Kars, Türker'in elinde kalmıştı. Tamara'nın gelmesiyle şehir ona teslim edilir. Ani ve Divin de Kraliçe Tamara'ya barış ve teminat mukabilinde verildi(1207-1208)(Gürcistan Tarihi, 2003: 413-414).

1209 senesinde Erdebil sultanı harekete geçerek, Aras'ın yukarı taraflarına çıktı. Yolu üzerinde hiçbir fenalık yapmadan ansızın Ani civarına geldi. Şafak vaktinde çan çalındığı ve kapıların açıldığı sırada atlılarını ileri sürerek kapıların kapatılmasına vakit bırakmadan içeri girdi. Halkın büyük bir kesimi kilisede bulunuyordu. Birkaç kişi kubbenin içinde, bazıları da Kardun denilen meskenlere kaçarak orada kendilerini müdafaa ettiler. Fakat üç tarafta birçok mağaralı bir kayalık uçurum bulunduğu halde, ne kale ne de Kardunlar düşmanın aramasından uzak kalmadı. Şehir bu suretle

¹ İbrahim Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi adlı eserinde Saltukoğulları Beyliği'nin 1201'de sona erdiğini belirtir.(İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, Erzurum Tarihini Araştırma Ve Tanıtma Yayınları, Ercan Matbaası, İstanbul 1960. s. 27

² “Göklerin altında yükselmiş sultanların en yükseği, meleklerle benzeyen ve büyük Muhammed'i göndermiş olan Allah'ın yardımcısı ben, Rükned-Din, Gürcüler'in hükümdarı olan sana, Tamara'ya bildiririm ki: Her kadın akılca zayıftır. Sen, Gürcülere, Allah'ın sevgilileri olan İslam halkını katletmek için kılıç kaldırmalarını, bundan başka da, hür bir milleti kölelik vergisine tabi tutmalarını emretmişsin. İşte ben İranlılar(Türkler) hanedanının adaletini icra etmeye ve sana ve halkına, Allah'ın sırf bizim elimize verdiği kılıcı Çekmemizi sana ve halkına anlatmaya geliyorum. Ben gelmeden önce, önüme diz çökerek, Muhammed'in resullüğünü kabul ettiğini beyan eden ve kendi dinini inkâr edip boş yere ümit bağladığımı haçı huzurumda kıracak olanların hayatlarını bağışlamaya razı olacağım. Şimdilik, İran'a iade edeceğim vekilimi bekle”.(Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), Ankara 2003, s. 406)

bütünüyle zapt edildi. Erdebil sultanı muazzam bir ganimetle yüklü olarak memleketine döndü (Gürcistan Tarihi, 2003: 415).

Ani şehrinin bu yeni felaketi haberi Tamara'ya bildirilince başkumandan Zakare ve İvane buna çok kederlendiler. Kraliçeden izan alarak bir ordu tertip ederek Ani'de toplandılar. Erdebil Sultanına karşı harekete geçtiler. Dolunay gecesinde şehri kuşatarak zapt ettiler. Sayısız ganimet elde ettiler. Sultanı, karısı ve çocuklarını esir aldılar. 12000 ileri gelen devlet adamı camilerde yok edildikten sonra Gürcüler, Ani'ye gelerek halkı teselli ettiler (Gürcistan Tarihi, 2003: 416).

1226 yılında Ani Harzemşah Celaleddin tarafından kuşatılmış ise de alınamamıştır. Kars ve Ani çevresi, 1239-1358 yılları arasında Moğolların eline geçmiştir. Cengiz İmparatorluğunun İran valisi Çarmağan-Noyan idaresindeki ordu buranın fethi esnasında halka ve buradaki yapılara çok zarar vermişlerdir (Solmaz, 200: 143-144).

Ani Şehri, 1319 yılında meydana gelen şiddetli depremle bir kez daha harap olmuştur (Tuncel, 1992: 199). Bölgeye 1358-1380 arasında İlhanlılar/Celayirliler, 1380-1386 yılları arasında Karakoyunlular hâkim olmuştur. Bölge, 1386 yılında Timur tarafından zapt edilmiştir (Kırzıoğlu, VI, 1993: 362). Timur'un seferlerini anlatan Zafername adlı eserde Ani'den bahsedilmez. Ancak Sürmari Hisarı alındıktan sonra Timur ve askerleri bunu müteakip oradan göç ederek "Kars Kale ve Hisarına gelip bunun da etraf ve civarını ele geçirdiler" ibaresi buraya yakın olan Ani'nin de Timur hâkimiyetine geçtiğinin işaretidir (Solmaz, 2000: 146).

Timur'a direnmesi sonucunda harap hale gelen Kars'ın aksine Ani itaat ettiğinden Timur devrinde bölgenin vilayet merkezi olmuştur (Kırzıoğlu, 22, 1964: 148). Bölge, 1406-1467 yılları arasında Karakoyunluların, 1467-1534 yılları arasında Akkoyunluların yönetimine geçmiştir. Akkoyunlular Döneminde savaş alanına dönen bölgede, pek çok şehir gibi Kars ve Ani de harap olmuştur. Bölge, 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılmıştır (Kırzıoğlu, VI, 1993: 362, Solmaz, 2000: 148).

Osmanlı padişahı III. Murad zamanında(1574-1579), Kars ve Ani'de bazı imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (Kırzıoğlu, 1976: 437). Ani, 1605 yılında meydana gelen şiddetli deprem, Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İran ile giriştiği savaşlarda bölgenin

muharebe alanının ortasında kalması, salgın hastalıklar vb. sebeplerden dolayı artık oturulamayacak hâle gelmiş ve tamamen terk edilmiştir (Tuncel, 1992: 199, Kuzucu, 2006: 275).

İstanbul'daki Ermeni patriği III. Hogopos Serobyen 1848 yılında Babiâli'ye bir arıza sunarak, şehirlerin imarı projesi kapsamında, Ani'nin canlandırılması için şehrin yeni baştan imar edilmesini istemişti. Bu isteğe kayıtsız kalmayan, Tanzimat Fermanını ilan eden Sultan Abdülmecid, Sasani, Ermeni ve Türk uygarlıklarının izlerini taşıyan bu antik şehrin yeniden iskâna açılması, içerisindeki tarihi eserlerin restorasyonu ve korunmasına yönelik bir dizi tedbirler almak amacıyla çalışmalar yapmıştır. Bu amaçla Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Erzurum Valisi Mehmed Hamdi Paşa'ya bir tahrirat göndererek Ani'nin durumu hakkında araştırma yapmasını istedi. Ancak 93 harbi'nin çıkması vb. nedenlerden dolayı sonuç alınmamıştır (Kuzucu, 2006: 275-276).

1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonuçlanmış, 3 Mart 1878 yılında Ruslarla Ayastefanos Antlaşması imzalanarak Kars, Batum ve Ardahan onlara bırakılmıştır. Böylece Ani'de Rusların eline geçti (Tuğlacı, 1984: 41).

1917 yılında Çarlık Rusyası dağılınca 3 Mart 1918 yılında Ruslarla imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum tekrar Osmanlı topraklarına katılmıştır. Ancak 1918 yılında Osmanlı topraklarının İtilaf Devletleri tarafından istilâsı sırasında, Kars, Ardahan ve Batum'u, 1921 yılına kadar Ermeniler ve Gürcüler kontrolleri altında tutmuşlardır. Ruslarla 16 Mart 1921'de Moskova'da, 13 Ekim 1921'de Kars'ta yapılan antlaşmalarla, Türkiye-Rusya sınırı çizilmiş, Kars ve çevresi Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katılmıştır (Kırzioğlu, I, 1953: 551-559).

Her şehrin, mabedin, kalenin vb. hikâyesi olduğu gibi Ani'nin de yıkılışı efsanelere konu olmuştur. Hikâyeye göre vaktiyle Ani'de Kral olan asıl adı Ohannes olan Kılıcı Orhan, çıkardığı yasa ile evlenecek her gelinin ilk gece hakkının kendinde olduğunu buyurmuş ve bunu uygulamaya başlamış. Bu uygulamadan rahatsız olup şehir dışına çıkanları da yakalatarak idam edip sergiliyormuş. Bir gün Ani'de yaşayan Türk ailelerinden birinin başı olan Odabaşoğlu oğlunu gizlice evlendirmeye kalkar ancak Kralın bundan haberi olur. Gelin ve damat darağacına gönderilir. Ani'nin ortasına kurulan darağacına çıkarılan Odabaşoğlu, ey bin yıllık Ani, ey Nüşirevan'a payitaht

olmuş, adaletine mazhar olmuş koca şehir! Ey yer, ey gökler, ey dağlar, taşlar! bu adalesizliğe nasıl dayanıyorsunuz demiş. O halde yıkıl Ani demiş. İskemleye tekme atmış, tam o anda bir deprem olmuş, sanki gök çökmüş, yer yarılmış, dağlar düzlenmiş, ovalar dağ olmuş, her şey altüst olup Ani yıkılırken, Allah Ani Kralını ejderhaya çevirerek şimşek kılıçlı meleklerin ellerine teslim edip bilinmeze yollamış. Odabaşoğlu'nun gelini ve oğlu buldukları evle birlikte, onlara hiçbirşey olmadan zamanda kaybolmuşlar. O anda onlar için zaman durmuş ve Ani bir daha şenlenememiş. Hikâyenin devamında Sultan IV. Murat'ın Kaptan-ı Deryası Murat Reis'in seyir esnasında Ani Kralının işkenceler içindeki hali ve Odabaşoğlu'nun gelini ve oğlunun durumu anlatılır (Şıklı, 2007: 398-400).

BÖLÜM 2: MİMARİ YAPILAR VE SANAT

2.1. Ani'deki Mimari Yapılar

Kars'ın 45 km. güneydoğusunda yer alan 1460 m. yükseklikte ve 78 hektarlık bir alan üzerine kurulu olan Ani'de yerleşim iki bölümden oluşmaktadır: Savunma duvarlarıyla çevrili mimari yapılar ile yeraltındaki mağaralar. Toprak altında bulunan mağaralar, insanlar tarafından başarılı bir şekilde değerlendirilerek konut ve özellikle depo olarak kullanılmıştır (Belli, 2007: 77-78).

İ. Kılıç Kökten'in 1944 yılı araştırmalarında Ani köyünün harmanlık ve harmanlık yukarısındaki mezarlıkta yaptığı kazılar neticesinde fazla miktarda Bakırçağı malzemesi toplanmış olması Ani'nin milattan önce de bir yerleşim alanı olduğu ve o dönemden kalma eserleri de üzerinde taşıdığı anlaşılmaktadır. Kökten devamında bu parçaların çoğunun içi, dışı siyah boyalı ve dışı perdahlı olduğunu, mat kırmızı ve siyah renkte olanların da bulunduğunu, çok temiz bir çamurla yapılmış olan bu kapların aynı zamanda çok iyi de pişirildiğini belirtir (Kökten, 1944: 671).

Erken Demir Çağı'na ait kalıntıların da yer aldığı Ani, özellikle 10. yüzyılda Bagratlılar'ın başkenti olmasıyla birlikte, gittikçe büyüyerek gelişmiş ve çok önemli bir ticaret merkezine dönüşmüştür. 1064 yılında Alparslan tarafından fethedilen şehir, Emir Manuçehr'e verilmiş ve bu tarihten sonra da Türk-İslam mimari yapılar Ani'de inşa edilmiştir. Erken Demir Çağı, Urartu, Ermeni, Sasani, Gürcü, Arap ve Türklere ait çok sayıda mimari yapının bulunduğu Ani şehri, Ortaçağda Güney Kafkasya'nın uluslar arası bir kültür ve sanat merkezi durumuna gelmişti (Ekinci, 2006: 54). Ayrıca askeri, sivil ve dinsel mimariye ait çok sayıdaki yapının Ani'de bulunması buranın Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya uygarlıklarının en önemli kültür sentezini yansıtmaya vesile olmuştur.

Ani'deki mevcut mimari eserlerin çoğunda Roma ve Bizans tarzı mimarisinin anahtarları, bazı kiliselerin cephelerinde Selçuklu motifleri ve künbet şekillerinin Konya, Sivas, Erzurum ve Ahlat kümbetlerine benzemektedirler. Bütün tarih boyunca, gerek doğudan gerekse batıdan gelen insan dalgaları hep burada karşılaşmıştır. Burada Arap, İran, Roma, Bizans, Gürcü, Moğol, Selçuklu, Osmanlı, Ermeni ve çeşitli milletlerin izlerini tespit etmek mümkündür (Kökten, 1943: 611).

Ani şehrinin bir kısmının da yeraltında olduğu ifade edilmektedir. Yapılan araştırmalarda yer altı barınaklarına giden giriş yolları bulunmuştur. Bu geçitlerden birinin Arpaçay ırmağının altından geçip karşı kıyıya uzandığı ifade edilir. 1876 yılında bazı turistlerin dört saat süreyle bu yer altı şehrini dolaştıkları belirtilir. Bu durum insanı tüm şehrin altının boş olduğunu ve orada ev ve dükkânların bulunduğu kanısına götürür (Tuğlacı, 1984: 2).

Ortaçağ'ın bu önemli şehrinde 19. yüzyıl sonunda başlayan ve 20. yüzyılda da devam eden kazılar ve araştırmalar neticesinde kiliseler, mezarlar, türbeler, kümbetler, camiler, hanlar, hamamlar, saray ve yazıtlar meydana çıkarıldı. Ani'deki ilk düzenli kazı çalışmaları, St. Petersburg Çarlık Üniversitesi Profesörlerinden ünlü arkeolog Nikolai Marr'ın başkanlığında başladı(1892-1893). Kazılar sonucunda elde edilen eşyaların korunması sorun olunca kazılara ara verilir. 1904 yılında emniyetin sağlanmasından sonra kazılar yeniden başlandı. Her yıl aralıksız yapılan ve 16 yıl süren Ani kazıları 1917 yılında son buldu. Kazılar sırasında şehrin ana caddesinin bir bölümü, Krikor Lusavoriç kilisesi, İç Kale saray yapıları, Havariler Kilisesi, şehrin sokakları açıldı. 1910 yılında Sımbat tarafından yapılan Surlar incelenir. 1914-1917 arasında mağaralar, konutlar ve başka anıtlar keşfedildi (Barthold, I, 1993a: 437, Tuğlacı, 1984: 4).

1944 yılında Prof. Dr. Kılıç KÖKTEN iç kale ve sur dışında sondaj çalışmaları yapmıştır (Kökten, 1944: 669-671). 1965 yılında Kemal BALKAN, Büyük ve Küçük Hamam kazılarını gerçekleştirmiştir (Balkan-Sümer, 1967: 103-118). 1989-2005 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI başkanlığında, yerli ve yabancı bilim adamlarından oluşan bir ekip tarafından kazı ve restorasyon çalışmaları sürdürülmüştür. Bu dönemde surun kuzeyindeki Aslanlı Kapı, Selçuklu Sarayı, Küçük Hamam, Büyük Hamam, Ebu'l Manucehr'den Aslanlı Kapı'ya uzanan antik yol, kervan yolu, çarşı, kuş evleri, Büyük Hamam'ın doğusunda yer alan I Nolu Konut ile Ebu'l Manucehr Camii'nin güneyinde, caminin önünden geçen yolun batısında bulunan II Nolu Konut, Ani Katedrali'nin kuzey kısmı, şehrin çeşitli yerlerine dağılmış durumdaki 17 adet beziryağı işliğinde kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

2006 yılından itibaren ise çalışmalar, Kars Müzesi Müdürlüğü başkanlığında, Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU'nun bilimsel danışmanlığında

sürdürülmektedir. Bu iki yıllık süreçte, II. Nolu Konut ile antik yolun doğu yanındaki dükkânlarda çalışmalara devam edilmiştir.

2.1.1. Ani Kaleleri

2.1.1.1. Ani İç Kalesi

Ani'nin üçgen biçimindeki sur içi yerleşiminin en güney ucunda yer alan İç Kale 4. Yüzyılda Kamsarakan yöneticisi Trdat tarafından Ani'nin en yüksek kısmına yapılmıştır (Karamağaralı, 1997: 103). Kale çevrenin doğal yapısından da faydalanılarak sur duvarları ile çevrilmiştir (Resim-5).

Milattan önce I. Binlerden itibaren buraların aktif yerleşime geçtiği anlaşılmaktadır. Bir dönem bölgeye hâkim olan Urartuların burada birtakım inşai faaliyette bulunduğu dış sur duvarlarındaki inşa tekniğinden anlaşılmaktadır. MÖ 7 ve 6. Yüzyıllarda köken itibariyle Orta Asyalı halkların oluşturduğu düşünce, inanç ve yaşam biçimi bakımından Sakalar, Partlar, Kıpçaklar ve Perslerle paralellik arz eden sosyal yaşantıya sahip Kamsarakanlar, İç Kale ve çevresinde ilk ciddi yapılaşmayı meydana getirmişlerdir. Kamsarakanların burada kendilerine ait mabet-Ateşgede inşa ettikleri ve bunun da sonraki yüzyıllarda kiliseye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır (Barthold, I, 1993a: 435).

Ani İç Kale'sinde yapılan hafriyat esnasında, Kamsarakanlar döneminde yapılan hisarların temellerinin kayalar üzerine harçsız taşlar ile oturtulduğu ortaya çıkarılmış, burasının çok eskiden tahkim edildiği etrafını çevreleyen surların altındaki kaba taş örgülerinden ve duvarların altında elde edilen kaba çanak çömleklerden anlaşılmıştır. Kamsarakanlar döneminden kalan ve şehrin çekirdeğini teşkil eden yukarı Ani'nin yani İç Kale'nin güney yüzü çok sarp bir uçurum olduğundan kalenin güneyinde sur ve duvar yoktu (Solmaz, 2000: 131-134, Kökten, 1944: 670-671).

St. Petersburg Bilimler Akademisi öğretim üyelerinden arkeolog ve oryantalist Nikolai Marr, 93 harbinden sonra(1877-1878) Kars, Ardahan, Gümrü ile birlikte Ani'nin de Rusya'ya bırakılması üzerine 1892-1893 yıllarında Ani'de ilk kazı çalışmalarını yapmış bunun sonucunda Ani İç Kalesi'nin etrafını çevreleyen ilk sur duvarlarını ortaya çıkarmıştı. Nikolai Marr'ın 1904-1917 yılları arasında kazıların ikinci döneminde ortaya çıkardığı İç Kale yerleşimine ait surlar, saray, yer altı deposu(su sarnıcı), hamam,

kiliseler ve çocuk prenslerin mezarları, burada daha sonraki asırlarda da ilave ve onarımların yapıldığını göstermektedir (Gündoğdu, 2006a: 53).

İç Kaledeki sarayın iç duvarları altın fresklerle kaplıydı. Sarayın 50 m. uzunluğundaki uzun koridorunun batı ucunda açılmış olan ana girişle saray, kuzey ve güney olmak üzere iki kanada ayrılmıştı. Güney kanadına Kamsarakanlarca inşa edilmiş olan bazilika, saray kompleksinin tamamlayıcı bölümünü oluşturuyordu. Sarayın kuzey kanadının bazı parçaları iki katlıydı. İkinci katta tören salonları yer almıştı. Kuzeydoğu salonunda yer yer av manzaralı su mermeri dekorasyonları yer almıştı. Sarayın salonlarından yalnız kuzeybatıda olanı, temiz yontulmuş tüf taşıyla yapılmıştı. Kuzey kanadında yer alan 7 bölmelik hamam, soğuk ve sıcak su havuzları ve kurnalarla donatılmış olup, soğutma ve ısıtma sistemi uygulamıştır (Tuğlacı, 1984: 42).

2.1.1.2. İç Kaledeki Kiliseler

1. Kilise: Sarayın avlusunda yer almaktadır. Bu saray adamlarınca kullanılan üzeri beşik tonozla örtülü, tek nefli bir mabet imiş. Bu kilisenin dışa düz duvar şeklinde yansıyan doğu duvarında içten yarım yuvarlak bir apsis bulunmakta, kuzeydoğu duvara bitleştirilmiş 13. Yüzyıla ait iki katlı, küçük bir de şapel yer almaktadır. İçinde bulunan 622 tarihli bir kitabe,¹ bunun 7. Yüzyıl yapısı olduğunu göstermektedir. Daha sonra 10. Yüzyılda bir onarım geçirerek içerisi fresklerle süslenmiş, yıldızlı, rozetli ve hayvan kabartmalı sütun başlıkları ve kolonlarla zengin bir görünüme kavuşturulmuştur (Gündoğdu, 2006b: 235).
2. Kilise: İç Kale'deki saray kalıntılarının güneydoğusunda ve daha aşağıda dikdörtgen planlı, ortası kubbe ile örtülü bir kilise kalıntısı bulunmaktadır. Nikolai Marr'ın 11. yüzyıl başında inşa edildiğini savunduğu bu kilise 1966 depreminde çökmüştür. Düz arşitravlı ve kilise kütesine göre büyük tutulmuş kapı çevreleri, akantus yapraklarıyla süslüdür (Gündoğdu, 2006b: 235).
3. Kilise: İç Kale'yi çevreleyen sur duvarlarının güneydeki en uç noktasında bulunmaktadır. Şeklinden dolayı altıgen kilise olarak adlandırılan bu yapı, dıştan

¹ "Ben, Abisoğom, bu kiliseyi 622'de yaptırđım." İ. Şimşek, Ani Şehri /Ermeni Mimarisi, Virtual ANI 2001.com.(son güncelleme 20 Ekim 2000)

araları üçgen nişlerle teşkilatlandırılmış on kenarlı bir düzenlemeye sahiptir. İçten yarım yuvarlak altı adet derin nişle biçimlenen kilisenin, doğuya bakan esas apsisinin iki yanındaki apsislerin de derinleştirilmesiyle birer pastaphorian hücrelerine dönüştürüldüğü orta alanın üzerinin, yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Gündoğdu, 2006b: 235).

2.1.1.3. Kız Kalesi

Ani'nin en güney ucunda yer almaktadır. Kalenin bulunduğu arazi, hemen hemen Arpaçay ile çevrilmiş bir burunla daralır ve neredeyse dimdik uçurumlarla korunur. Bu burnun düz tepesi bir zamanlar ayrı bir takviyeli duvarla çevrili imiş. Burası, Ani'nin terk edilen son yerlerinden biri olabilir. Buradaki evlerin temelleri, şehrin diğer kısımlarınınkinden daha iyi muhafaza edilmiştir (Resim-6).

İç Kale'nin de güneyinde, şehir yerleşiminden aşağıda kalan bir tepelik üzerine Kız Kalesi denilen yapılar topluluğu ve kilise inşa edilmiştir. Yapıların bulunduğu burnun etrafı, ayrıca takviyeli sur duvarları ile çevrili imiş (Gündoğdu, 2006b: 267).

Sarp uçurumun kenarında, muhtemelen 13. yüzyılın ilk 15 yılı içerisinde inşa edilmiş bir kilisenin harabesi vardır.

Bir manastıra bağlı kilise olduğu tahmin edilir. Kilisenin dış planı dikdörtgen, içi haç şeklindedir, geçişinin üzerinde de kubbesi varmış. Küçük haç planının uygulandığı iç mekânın dört köşesinin her birinde iki katlı küçük hücrenin yer aldığı anlaşılır. Yapının kimi kısımlarında, yeniden kullanılmış malzeme görülür. Bu malzeme, belki de aynı yerdeki daha eski bir kiliseden alınmadır.

Kilisenin, Ani'nin diğer yapıları gibi kahve renkte tüften, düzgün kesme taşlarla, aradaki moloz taşlı harç dolgu üzerine kaplama yapılarak inşa edilmiştir.

Kilisenin kubbesi ile güneybatı köşesinin tamamı 1960'lara doğru yıkılmıştır. Bundan başka ağır hasar da 1989 depreminde vuku bulmuştur. Günümüzde Ani'nin, en uzak ve zorlu yollardan yürünerek ulaşıldığı için ziyaretçiler az uğramaktadırlar (Gündoğdu, 2006b: 267).

2.1.2. Ani Surları

Surlar, Ani'nin görsel yönden en etkileyici parçasıdır ve harabelere özgün bir nitelik kazandırır (Resim 8-10).

Ani, askeri, siyasi, sosyal ve dini yönleriyle dikkat çektiği kadar, topografik yönden de önemli bir yerleşim alanıdır. Şehrin ilk kurulduğu yer, Arpaçay ile bostanlar deresinin birleştiği güney uçtaki dil biçiminde konumlandırılmış yüksek kısımdı. Burası savunmaya elverişli, askeri bir garnizon olarak Milattan önceki asırlarda kurulmuştu. Ortaçağ sur duvarlarının hemen kuzeyinde yer alan savunma duvarları Erken Demir Çağı yapılarıdır. Bu anıtsal sur duvarları, kentin savunma yönünden açık olan ve bu yüzden en zayıf kısmını oluşturan kuzey kesimini kapatmak amacıyla yapılmıştır. Kentin doğusu, batısı ve güneyi dere sularının açtığı derin vadiler ile korunduğu için, bu kesimlere herhangi bir savunma duvarı yapılmamıştır. Bu eski sur duvarları ortaçağ surlarından 11,512 m. kuzeyinde bulunmaktadır. Ortaçağ'da tahrip edilen bu sur duvar taşlarının büyük bir kısmı ortaçağ'a ait sur duvarlarında kullanılmıştır (Belli, 2007: 77-80).

Bugün esas giriş kapısı olan Aslanlı Kapı'dan girdikten sonra direkt olarak İç Kale'ye uzanan şehrin en eski caddesi üzerinde ve Manuçehr Camii önünde, iki yanı burçlarla takviye edilmiş sur duvarları ile karşılaşılır. İki yanda Arpaçay ve Bostanlar Deresi'ne doğru uzanan bu surların, Kamsarakanlar döneminde MS. 10. Yüzyıla kadar, mevcut şehri koruyan eski kuzey sur duvarları olduğu anlaşılmıştır (Gündoğdu, 2006b: 236).

Doğu, batı ve güney uçta, dik uçurumlarla korunan üçgenimsi bir plato üzerine kurulmuş olan Ani şehri, Kral III. Aşot'un 961 yılında burada taç giymesi ve başkenti Kars'tan Ani'ye taşınması ile önem kazanmaya başlamıştır. Ani öyle hızlı gelişmiştir ki, kısa süre içerisinde şehrin nüfusu hızla artmıştır ve daha uzun dış surlara ihtiyaç duyulmuştur. Ani'ye toplanan halkı yerleştirmek için 964 de başlanıp 8-9 yılda biten surları, bugünkü şekliyle şehri genişletmek ihtiyacını duymuşlardır (Solmaz, 2000: 132-133).

Vardan'ın, "Kral III. Aşot'un 964 yılında Ani Şehri'nin küçük surunu yaptı ve her bir kaleyi de kiliseye tahvil ettirdi... Kırıl Sımbat II. Cihangir tesmiye edildi. Bu kırıl Ani'nin büyük surunu inşa etti ve Katedralin temelini attı." Şeklindeki İfadelerden Ani

surlarının önemli bir kesiminin bu iki kral zamanında inşa edildiğini öğrenmekteyiz (Vardan, 1937: 164).

Kral III. Aşot'un, 964 yılında yapmaya başladığı, kalenin kuzeyinde kalan ve ovaya bakan yere orta veya iç surlar diye adlandırılan küçük surları, 971-972 yıllarında tamamlandığı belirtilir (Tuğlacı, 1984: 8).

Aşot'un oğlu Kral Sımbat II. Döneminde(977-989) kentin kuzey ve doğusunda büyük veya dış surlar yapılmıştır. Şehrin korunması en zayıf olan kuzey tarafını tahkim etmek amacıyla yapılan bu surlar da şehri tamamen kuşatmaktadır. Kral Sımbat II. Tarafından şehrin çevresinde yaptırılan surların 2500 metreden fazla boyu, en az 8-10 metre yüksekliği ve 1 metre kalınlığı vardı. Surlar, iki yanlı cilalı kireçle karışmış, yapışkan volkanik kumtaşlarından yapılmıştı (Tuğlacı, 1984: 8).

Jean-Pierre Mahe, III. Aşot ve II. Sımbat döneminde inşa edildiği ifade edilen surların I. Aşot zamanında inşa edildiğini III. Aşot ve II. Sımbat'ın ise bu surları büyütüp ve güçlendirdiklerini belirtir. Mahe bu savını surlardaki 16 ve 20. Kulelerde bulunan yazıtlara dayandırmaktadır. Yazıda "Bu Prensler Prensi Aşot'a aittir" ifadesi yazılıdır (Mahe, 2000b: 433).

İç Kale'nin bulunduğu noktadan başlayarak kuzeye doğru genişleyen şehrin büyümesine paralel olarak, sur duvarlarının da genişletilmiş olduğu dikkati çeker. Süryani müellif Gregory Abû'l-Farac, Alparslan'ın Ani'yi fethi sırasında şehirde 700 bin hane ve bin kilise bulunduğunu bildiriyor (Abü'l Farac, I, 1999: 316).

Bagratlı kralı II. Sımbat(977-989) tarafından kuzeyden şehri çevirerek derin hendekle ve yüksek burçlarla yaptırılıp 989 da bitirilen muhteşem surlar, kuzeyde Yavşan Düzü tarafını kapatıyordu. Öteki yanları doğu ile güneyde Mığmığ deresi ve Arpaçay, batıda ise Çiçek deresi(Bostanlar deresi) gibi dik ve sarp yanlı derin vadilerle çevrildiğinden şehir, kuşatılması ve fethedilmesi zor bir kale olarak tanımlanmıştır (Kırzioğlu, I, 1953: 337).

1045 yılından itibaren Ani Bizans hâkimiyetine girmiş ve valiler tarafından idare edilir hale gelmişti. Bizans'ın Ani kumandanı ve Valisi Magistros unvanlı Aron'un, Ani Katedrali'nin batı duvarının dışına kazılan 7 satırlık Ermenice kitabede(1045-1054

yıllarında): Ani Kale'sinin bozulan surlarını ve kulelerini onartarak yükselttiğini ve Kale'ye su getirdiğini belirtir. (Kırzıoğlu, 1982: 41).

Şeddadiler döneminde Emir Manuçehr, Selçuklular'ın Ani'yi fethi esnasında surlarda meydana gelen bozulmaları onartmış, surları takviye etmiş ve bunlara birkaç burç ilave ederek şehri eski halinden farksız bir konuma getirmiştir (Barthold, I, 1993a: 436, Vardan, 1937: 179).

Ani surlarını tamir ederek güçlendiren Emiri Manuçehr "Arslanlı Kapı" da denilen Orta Kapı'yı yeniden yaparken buraya kendi künyesini tanıtan bir kitabe koydurmuştur (Akçay, 22, 1964: 156).

Emir Manuçehr, ayrıca Arslanlı Kapı'nın doğusunda ki Ejderha Burcu diye bilinen iki ejderhanın kuşak gibi sardığı ve başları arasında bir "Boğa Başı" kabartması bulunan burçla yanlarındaki duvarları yaptırdı. II. Sımbat zamanında yapılan temeller üzerinden aynı şekilde yeni burçlarla eskisinden daha güzel ve gösterişli olarak yapıldı (Kırzıoğlu, I, 1953: 362).

Topografik özelliklerinden yararlanılarak bir kısmı Arpaçay kenarına, bir kısmı da Bostanlar deresi ile yarılmış kayalıklar üzerine yerleştirilmiş olan şehir surlarının uzunluğu 5 km'yi bulmaktadır. Ancak bu surların kuzeyde, düz arazide inşa edilenleri, önlerinde bir su hendeğinden sonra çift hatlı olarak devam ediyor ve doğudan batıya, sonra da kuzeybatıya yönelerek Arpaçay ile Bostanlar deresini birleştiriyordu.

Ani surlarının nispeten zayıf olan kesimlerinin çevresindeki hendekler 10-12 metre derinliğinde ve 500 metre uzunluğunda kazılmıştı. Bunlar tehlike zamanında özel suyolları aracılığıyla, Arpaçay'dan gelen su ile doldurulurdu. Su kale duvarlarının dibine kadar gelirdi (Tuğlacı, 1984: 8).

Birbirine paralel iç ve dış surların aralarında kısa bir mesafe bulunmaktadır. Bunlardan dış surlar daha alçak, iç surlar ise yüksektir. İç surların bazen yuvarlak bazen de dikdörtgen taban alanları üzerinde, silindirik ve kübik şekilde yükseldikleri görülür. İçlerinde iki üç katlı düzenlemelerin bulunduğu yüksek beden duvarlı iç surlar bazalttan, düzenli kesme taşların birbirleri ile tutturulmuş az kabartmalı killi harç malzeme ile sağlam şekilde inşa edilmişlerdir. Siyah, bej, kırmızı renkteki taş malzeme ile surlar

üzerinde silmeler, panolar, satranç biçiminde ya da haç şeklinde desenler oluşturulmuştur.

Sur duvarlarının çift hatlı olması nedeniyle içeri geçit veren kapılar, aynı ekseninde değildir. Bunun geçmişte, savaş sırasında kapı önünde toplanan ve kapıları koçbaşı denilen gereçlerle parçalamaya ve kırmaya çalışanların güç yoğunluğunu dağıtmak için bir tedbir olduğu, aynıının Erzurum başta olmak üzere birçok şehri çevreleyen sur kapılarında uygulandığı da bilinmektedir (Gündoğdu, 2006b: 237).

Emir Manuçehr ve Ebu'l Muammeran zamanlarında Onarım ve takviyeler ile güçlendirilen surlar, 1200 yılında Ani'yi Şeddadilerden alan Atabek Babırlı-Zakare döneminde, doğuda Mığmığ Deresi boyundaki sur kısımları yeniden tamir edilerek Ermenice kitabe konmuştur (Kırzıoğlu, I, 1953: 416).

2.1.3. Ani Şehrinin Kapıları

Kapılar, sade ve basit bir giriş olmayıp, üzerlerinde mensup oldukları halka ait düşünce, inanç ve kültürler, çok boyutlu şekilde yansıtılmıştır. Bu kapılar, sanatkârane biçimlere dönüştürülerek bir takım şekiller, kompozisyonlar ve kabartmalardan ibaret süs unsurları haline getirilerek sembolik anlamda sunulmuşlardır. Surlar ve kapılar üzerindeki aslan, ejder, boğa başı, haç vb. işaretler, renkli taşlarla satranç tahtası biçiminde ve estetik bir amaçla ortaya konulmuştur. Birer askeri savunma yapısı olmasına rağmen sur duvarlarındaki bu şekil ve kompozisyonlar halka özgü yanları ağır basan, tarihi, kültürel ve dini sembollerle daha da yumuşatılmıştır. Hemen hepsini üslubunda tarihi sembolizmin etkileri hissedilmektedir (Gündoğdu, 2006a: 54).

Ani şehrini çevreleyen surlar, Bostanlar Deresi(batı, güneybatı) ile Arpaçay Nehri'nin(doğu ve güneydoğu) arasındaki üçgen alanın kuzeyinde giderek genişleyen alanı birleştiren sur duvarlarından ibarettir. Günümüzde esas bağlantıları sağlayan kapılar, kuzeyde ikili sur dizisi aralarında yer alır.

Şehir Kapıları: Arpaçay üzerindeki İpek Yolu köprüsünü takiben Divin Kapısı, Şirli Kilise yakınındaki Bağsekisi Kapısı, bunun batısında Mığmığ Deresi Kapısı, Acemağlı Kapısı, Satrançlı(Hıdrellez)Kapı, esas giriş olan daha batıda Aslanlı Kapı, bunun batısında Kars Kapısı ve Oğrun(Gizli) Kapı adları ile anılmaktadırlar.

2.1.3.1. Divin Kapısı

Şehrin doğu sınırını çizen Arpaçay üzerinde bulunan Tek Gözlü Köprü'nün eski İpek Yolu'nun şehre giriş yaptığı yerde bulunduğu belirtilir. 17. yüzyıla kadar işlek olan köprü, günümüzde harap durumdadır. Ancak ayak kalıntıları ile aradaki kemer açıklığı belli olmaktadır. Köprüyü takiben bugünkü surların şehre açılan ilk kapısı başlar. Divin Kapısı adını alan bu sur kapısının aynı zamanda önemli bir ortaçağ şehri olan ve 12. yüzyılda Selçuklu tahtı için çekişen, Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında vuku bulan Divin Savaşı'nda burasıyla bağlantı sağlayan kapı olduğu bilinmektedir. Muhammed Tapar abisiyle yaptığı savaşı kaybederek Ani şehrine sığınmıştır (Kırzioğlu, 1964: 148).

2.1.3.2. Bağsekisi Kapısı

Şirli Kilise yakınında yer alan Bağsekisi Kapısı, Arpaçay ile Bostanlar Deresi'ni birbirine bağlayan sur duvarları üzerinde bulunan, günümüzde ise oldukça harap bir kapıdır.

2.1.3.3. Mığmığ Deresi Kapısı

Esas giriş kapısının hemen doğusundan başlayan dış suru dışarıdan takip eden çukurluğa Mığmığ Deresi denilmektedir. Bu kapı Bağsekisi Kapısı'nın batısında yer alır ve harap şekilde durmaktadır.

2.1.3.4. Acemağlı Kapısı

Satrançlı Kapı'dan sonra Ani surları güneydoğuya yönelir. Bu yönde Şirli Kilise yakınında olduğu varsayılan bu kapı, tek sıra sur duvarları ile örülü olduğu için tahrip olduğu düşünülmektedir.

2.1.3.5. Satrançlı Kapı(Hıdırellez Kapısı)

Aslanlı Kapı'nın doğusundaki Ejderha Burcu'ndan sonra gelen Satrançlı Kapı ise girişinin üzerini bezeyen, kırmızı ve siyah renkli eşkenar dörtgen biçimli taşların, satranç tahtasını andırması nedeniyle bu isimle tanınmaktadır(Resim-15).

Ani'nin 1161 yılında Gürcü-Kıpçak işgaline uğradığı dönemde şehir çok bozulmuş ve harap olmuştu. Ani, 1164 yılında tekrar Selçukluların da desteği ile Şeddadilere geçince

Şeddadlı Emiri Şahanşah 35 yıllık hükümeti zamanında başkentini şenlendirip yeni yapılarla süslemeye çalışmıştı. Bu süreçte Gürcü-Kıpçakların yıktığı Kuzeydeki kale kapılarından satranç şeklindeki renkli taşlarla süslü kapıyı yaptırdığı belirtilmektedir (Kırzioğlu, I, 1953: 402).

Duvarların üzerinde ayrıca çok sayıda haç, gamalı haç motifleri ve seramik parçaların kakılması ile oluşturulmuş bezemeler bulunmaktadır. Bu kapının çevresini açma çalışmaları, Jean-Pierre Mahe başkanlığında bir Fransız kazı ekibi tarafından 2004 tarihinde gerçekleştirilmiştir (Gündoğdu, 2006b: 238).

2.1.3.6. Arslanlı Kapı

Muhtemelen eskiden de şehrin ana girişi olan Arslanlı Kapı, Ani surlarının batısında ve bugünkü yol güzergâhına göre Ani'yi ziyaret edenlerin kullandığı esas girişi niteliğindedir ve ismini içteki burçlar arasında, duvarın üst kısmındaki aslan kabartmasından almaktadır (Resim 11-13). Dış kapıdan girilince sağda Selçuklular zamanında takviye edilmiş yüksek, silindirik gövdeli burç ile onun doğusundaki ikinci burç arasında, sola doğru ilerler tarzda, 1.50 x 1m. ebadındaki aslan kabartmasının mimari çağı 11. yüzyıldır. Batıdaki surlar üzerinden gelen su kolundan bir boru (9 cm. çapında) bu arslanın ağzına açılır. Eskiden bu su, kabartmanın altında bulunan bir havuza akarmış. Koşar vaziyetteki arslanın başı kısmen kırıktır, yelesizdir (Öney, 1971: 18).

Aslanlı Kapı, görkemli burçlarla takviye edilmiş, çift hatlı silindirik gövdeleri ile bunları birleştiren, dışta daha kısa, içte daha yüksek ve kalın tutulmuş duvarlar arasındaki gösterişli kapı idi (Gündoğdu, 2006a: 54).

Selçuklu Sultanı Alparslan, Ani kuşatması esnasında kullandığı büyük mancınık ile atılan taşlar sonucunda Orta Kapı(Arslanlı Kapı) ve yanlarındaki surlarda tahribatlar meydana gelmişti (Solmaz, 2000: 137).

Aslan kabartmasının bulunduğu orta duvar, iki yanlarda çok iri ve yüksek, silindirik, iki burçla takviye edilmiştir. Bunlardan sağ burcun orta yüksekliğinde Selçuklu sülüsü ile yazılmış bir kitabe, bu burçların XII. yüzyılda yörede Selçuklu egemenliğini sürdüren Şeddadiler döneminde onartıldığını göstermektedir. Büyük Selçuklu sultanı Alp Aslan'ın Ani'yi fethinden sonra (1064) şehrin yönetimini Seddadoğulları'ndan Emir

Manuçehr'e devrettiği bilinmektedir. Emir Manuçehr(1064-1110) bu dönemi iyi değerlendirmiş, kuşatma sırasında surların zarar gören yerlerini yenilerken Aslanlı Kapı'nın da zarar gören yerlerini onartmış ve surun girişe bakan yönünde orta ykseklige bu kitabeyi koydurtmuştur (Krkuğlu, 2002: 28-30).

- Bismillahirrahmanirrahim
- Emere bi-bina'u Haze'l- burc El - Emir El – Ecel
- El –Mansur Şuca'ud –Devlet Eb
- Şuca Manuçehr bin Şavur

Emir Manuçehr döneminde, Alparslan ve Melikşah'ın girdikleri kapıya koydurulan bu kitabe, Anadolu'daki ilk Selçuklu kufi kitabesidir (Karamağaralı, 1991: 99).

2.1.3.7. Kars Kapısı

Aslanlı Kapı'nın batısındaki ilk kapı, Kars Kapısıdır. Günümüzde daha sağlam durumdaki bu kapıya demir parmaklık yerleştirelerek, içeri girecek araçlara tahsis edilmiştir (Resim -14). Kapı'nın iki yanındaki burç ve sur duvarları en yüksek ve eski olanlarıdır. Muhtemelen bu sur duvarı ve kapı 10. yüzyılda Sımbat'ın yaptırdığı orijinal durumda kalmış olup surların bir kısmı ise 1160 yılında Şeddadoğulları tarafından yenilendikleri sur duvarlarının iç kısmında yer alan kitabeden anlaşılmaktadır.

Burçların içinde kat sistemi ve odalar oluşturulmuştur. Girişin zerindeki kemerin savunma amaçlı olarak düz inşa edildiği dikkati çeker. Bu burç kırmızı ve siyah taşla alternatif dizilmesiyle süslenmiş, aralara ha motifleri yerleştirilmiştir (zkan, 2007: 184).

Kars Kapısı da Aslanlı Kapı gibi görkemli burçlarla takviye edilmiş, çift hatlı silindirik gövdeleri ile bunları birleştiren, dışta daha kısa, içte daha yüksek ve kalın tutulmuş duvarlar arasındaki gösterişli kapı idi (Gündoğdu, 2006a: 54). Çeşitli mekânlar ihtiva eden bu burçlar, surlardaki en eski ve en yüksek burlardır. Kars Kapısı'ndan birkaç sur aşağıda çok kuvvetli bir burçla, Bostanlar Deresi'ne ulaŐılır. Burada köŐeyi teşkil eden burç, çok kuvvetli ve sağlamdır.

2.1.3.8. Gizli(Oğrun-Uğurun) Kapı

Bostanlar Deresi'nin başladığı kuvvetli burcun yanında, esas giriş kapısı olan Arslanlı Kapı'nın batısında Kars Kapısı ve Gizli (Oğrun) Kapı bulunmaktadır. Günümüzde örülü olan bu kapıdan saraya kadar kayalıklar, doğal çizgiyi oluşturur (Gündoğdu, 2006b: 239).

Şeddadlı Manuçehr'in zamanında Orta Kapı veya Arslanlı Kapı, dışarıdan bakıldığı zaman asla görülmeyecek şekilde, kuzeyindeki hendek önünde ikinci ve yanları kuleli bir karakol kalesi ile kapatılmıştı. Bundan dolayı Ani(Ocaklı) köylüleri, eskiden dışarıdan hiç görülmeyip gizli kaldığı için bu kapıya Oğrun/Uğrun Kapı veya Gizli Kapı demektedirler (Solmaz, 2000: 141, Kırzioğlu, I, 1953: 362)

2.1.4. Dini Kurumlar

2.1.4.1. Ani'de Halkın İnanç Durumu

Ortaçağda büyük üne sahip olan Ani, 1001 kiliseli şehir olarak tanımlanmaktadır. Yapılan kazı ve araştırmalarda elde edilen bulgular neticesinde ortaya çıkarılan Ateşgede Ani'de bir dönem Sassaniler'in etkisinde kalınarak Zerdüşt inancının yaşandığını göstermektedir.

Ermeniler, dördüncü yüzyılın başında Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. 301 tarihinde Kirkor Lusavoriç denilen bir din adamının etkisi altında kalarak ve kralların bu dini kabul etmesi üzerine Hıristiyan oldular. Eskiden İranlılar gibi güneşe ve yıldızlara tapan Ermeniler, Hıristiyan olunca, Kirkoriye (Gregorien) kilisesini kurmuştur. Bunun üzerine Ermenilerin büyük bir kısmının mensubu olduğu mezhebe Gregoryen denilmiştir. Bu kilisenin ibadet usulleri ve dini inançları tamamen bağımsızdı. Katolik ve Ortodoks kiliselerinin ibadet usullerine pek benzemezdi (Metin, 1997: 20). Ortaçağ'da Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerden biri olan Ani'de halk Gregoryen mezhebine inanıyorlardı.

Ermeni Bagratlılar III. Aşot(961-977) döneminde Ani'nin başkent olması şehrin ehemmiyetini daha da arttırmıştır. Korunmaya elverişli ve ipek ticaret yolu üzerinde olan şehir hızlı bir yerleşime sahne olur ve nüfusu artar(Barthold, I, 1993a: 435), kaynaklarda nüfusunun yüz bini geçtiği ifade edilir (Solmaz, 2000: 132).

Bagratlılar döneminde çok sayıda kilise ve manastır inşa edilerek şehir adeta kutsal bir mekân haline gelir. Bugün Ani Harabeleri'ni gezdiğimizde ayakta kalan yapıların kilise, manastır ve cami olması bu ifadeyi kuvvetlendirmektedir. Ani başkent olduktan sonra da Gagik I. (990-1020) zamanında 993 ten itibaren Ermeni Katolikosluğunun merkezi olmuştur (Barthold, I, 1993a: 435).

Ermeni Bagratlılar hâkimiyeti döneminde Ani'de Hıristiyanlık kabul gören ve yaygın bir inançtı. Komşusu Gürcü ve Bizans'ın aksine Gregoryen mezhebi tercih eden Ani halkı bahsedilen bu iki devletin baskısına maruz kalmıştır. İstanbul patriği, kendi mezhebini kabul etmeyen Ermeni ve Süryanilerin kutsal değerlerine saldırdığını ifade edilmektedir. Suryani kiliselerinde bulunan kitapları, mukaddes şeyleri ve eşyasını yaktırıldığı, Ermenilerin de Hz. İsa'nın timsali olan mukaddes ekmeği, şarabı ve yağı yere döküp çiğnendiği belirtilir (Patrik Mihail, 1944: 23).

Bizans İmparatorluğu, Anadolu'da özellikle Ermenilere yoğun bir baskı uygulayarak, onları Ortodoks Hıristiyanlığa geçmeye zorluyordu. Ermeniler üzerindeki bu baskıya daha sonra Rumlar da katıldı ve Rumlar ile Ermeniler arasında etnik çatışmalar meydana geldi. Dolayısıyla Anadolu şehirlerinde Ermeni ve Rum kaynaşması olmadığı gibi Selçuklular'ın Anadolu'ya gelişi ile Müslüman Türkler ile Hıristiyan ahali arasında kuvvetli bir kaynaşma yaşandı (Demir-Turan, II, 2007: 191).

Türklerin Anadolu'ya ilk akınlarının başladığı dönemde Bizans tahtına çıkan IX. Konstantin Monomak(1042-1055), Bizans'ın mali kaynaklarını Ermenilerden karşılamaya başlamış ve bunun için de onlara ağır vergiler yüklemiştir. O, ayrıca, Ermeni ileri gelenlerini Anadolu içlerine sürmüş ve Ermenileri silahlarından arındırmış, Türklere karşı kullandıkları Ermeni gücünü küstürmüş ve yok etmiştir. Ayrıca Bizans ileri gelenleri ve Piskoposları, Ermeni Kilisesini ve Manastırlarını ele geçirip buralara yerleşmiş, dini kısımlara girişmişlerdir (Küçük, 2003: 85).

Anadolu'nun ön korunma kalesi olarak görülen Ani, Bizans hâkimiyeti döneminde, sıkı bir askeri idare altında düzene konup tahkim edilirken bir yandan da Ortodoks Rumlar tarafından baskıya maruz kalmışlardır. Halk merkezi hükümetin tatbik ettiği idari ve dini politikadan son derece şikâyetçi idi. Rum rahiplerinden haris bir zümre eski Ani Krallığı içindeki zengin piskoposhaneleri, manastırları ve iradlarını ellerine geçirdiler.

Ortodoks monophysitler sonsuz eziyetlere başladılar. Bunların bu uygulamaları Ermenilerde büyük tepkilere sebep olmuştur (Kırzioğlu, I, 1953: 320).

Bizans hâkimiyeti döneminde Ani halkı ağır vergilerden dolayı göç edecek kadar sıkıntıya düşmüştü. 1057-1063 arasında Ani'de vali olan Vikhekli Bagrat'ın, Katedral'in güney duvarına, Bizans imparatoru X. Konstantinos Dukas adına koydurduğu yedi satırlık bir yazıttan, bazı vergilerin kaldırılarak halkın üzerindeki yükün hafifletilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır (Karamağaralı, 1997: 102).

Ermenilerin yerlerinden çıkarılması, Ermeni topraklarının ilhakı ve Ermenilerin bunun sonucunda dağılmasının yarattığı dini problemler, kültürel ve milli gelişimleri dini gelişimleri ile sıkı bir bağlantı içerisinde olan Ermenilerin, Bizans'a karşı direniş göstermesine sebep olmuştur. Yunanlılar ve Ermeniler birbirlerinden nefret etmişlerdir. Bu nefret düşmanlığa sebep olmuştur. Bunu, Kayseri'deki Yunan papazı Markos tarafından alıkonulan Ani kralı Gagik'in yaptığı eylemlerden görebiliriz. Papaz Ermenilerden o derece nefret ediyordu ki köpeğini Armen-Ermen diye çağırıyordu. Kral Gagik papazın bu tahkirine dayanamayarak köpeği çuvalın içine koydu buna engel olmaya çalışan papazı da çuvala koydular ve ardından kralın adamları papazı, köpeğini, parçalara ayırana kadar dövmüştür. Fakat bu krizlerden daha da önemlisi, orduya duyulan düşmanlıktır. Asya bölgesinin kaderini belirleyen Malazgirt Savaşını Bizans kaybetmiştir çünkü Ermeni askeri birlikleri boşalmıştı. Sadakatleri pek azdı (Charanis, 3, 1961: 153, Sımbat, 1946: 43-44).

Yüzyıllardan beri dillerinin, adetlerinin, geleneklerinin ve bilhassa dini inançlarının farklı olması Rumların, Ermenilere karşı düşmanlığını arttırmıştır. Bu ayrılıklar iki toplum arasında sürüp giden büyük düşmanlıklara vesile olmuştur. Ermeni ve Süryani vakanüvisler, o devirde, Rumların Ermenileri yurtlarından çıkardıklarını, kendi mezheplerini kabul etmeyen Ermeniler ve Süryanilere zulmetmeye, onları ezmeye başladıklarını kaydetmişlerdir (Mateos, 2000: 98-99).

Bu dini baskı doğu Hıristiyanlarının İslam hâkimiyetini Avrupalıların hâkimiyetine tercih etmelerine sebep olmuştur. İslam hâkimiyeti, Hıristiyanlığın her mezhebini, her cemaatini akidelerinde tamamıyla serbest bırakıyor, hatta o inanç mensuplarının birbirleriyle olan hukuki münasebetlerinin tanzimini de yine onlara bırakıyordu. İslam

fetihlerinin Bizans topraklarında hızlı bir şekilde yayılmasının sebeplerinden biri de resmi Ortodoks kilisesinin şiddetli takibine uğrayan birtakım Hıristiyan mezheplerine mensup cemaatlerin kendilerini zulümden kurtaracak olan bu hâkimiyeti şiddetle arzu etmeleridir (Barthold-Köprülü, 2004: 115).

Bizans baskı ve zulmünden bıkan ve savunmasız kalan halk Selçuklular'ın Anadolu'ya gelişleri karşısında Bizans'ın durumuyla ilgilenmemiş, onların başlarından gitmesini ve Türklerin kendilerine hâkim olmasını istemişlerdir. Malazgirt Savaşında (1071), bir taraftan Bizanslıların Ermenilere baskı yapıp kendi dini anlayışlarını kabule zorlamış olmaları, diğer yandan yakın temas sonucunda Türklerin dini hoşgörüsünü görmüş bulunmaları Ermenileri, ancak Türk hâkimiyetinde rahatça yaşayabilecekleri kanaatine ulaştırmıştır. Bundan dolayı da Ermeniler Malazgirt Savaşı'nda Bizans'ın kazanmasından çok Türklerin kazanmasını arzulamış ve Bizans'a yardım etmemişlerdir (Patrik Mihail, 1944: 26, Şeker, 1985: 18, Küçük, 2003: 86, Demir-Turan, II, 2007: 192).

Türkleri bir kurtarıcı olarak karşılayan Ermeniler, zaman zaman Anadolu'da isyanlar çıkararak Bizans'ın çöküşünü hızlandırmışlardır. Greklerin kendilerine uygulamış olduğu baskıcı yönetime ve Bizans saray çevresi tarafından aldatılmış olmalarına rağmen (Ani'nin Bizans'a verilmesi örneğindeki gibi) yine de bazı Ermeni Prensleri, dini yakınlıkları dolayısıyla Greklere yönelmiştir. Diğer büyük bir kısmı, Selçuklu hâkimiyetini kabul etmiştir. Bir kısmı da buldukları yerleri terk etmemiş, kendi inanç ve geleneklerini muhafaza ederek yaşamışlardır. Alparslan'ın ölümünden sonra yer yer Ermeniler arasında da ayaklanmalar olmuş, isyan edenler itaat altına alınırken mallarına, canlarına dokunulmayıp vergiler arttırılarak cezalandırılmışlardır. Ani Ermeni Katolikosu Barseğ, bu vergilerin ağırlığını ve dörde çıkarılmış olan Ermeni Patrikliğinin durumunu görüşmek üzere İsfahan'a giderek Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkıp şikâyetini açıklamış. Sultan Melikşah da Barseğ'in heyetini iyi karşılayarak, Ermeni Katolikosluğu'nun tek bir makamla temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilerin vergi dışı tutulması hususlarını içeren bir ferman Barseğ'e vermiştir (Mateos, 2000: 176, Sevim, 1983: 19-20). Melikşah bu durumun takibi için Melik Kutbüd-Din İsmail'e emir vermiştir. Kutbüd-Din İsmail, vergileri kaldırmış, bölgede imar faaliyetlerine girişmiş, Ermeni kilise ve manastırlarını Selçuklu Devleti'nin

himayesine almıştır (Ersan, 33, 2001: 604). Sultan Melikşah'ın bu çok müsamahakâr hareketi imparatorluk dâhilindeki Hıristiyanların kendisine karşı meclûbiyet ve devlete karşı sadakatini arttırmıştır (Kafesoğlu, 1953: 117). İlk Selçuklu hükümdarları özellikle Alparslan ve Melikşah yaşantıları ve uygulamaları ile takdir edilmişlerdir (Barthold, 1990: 326).

Selçuklu hâkimiyeti döneminde ve Şeddadiler yönetimindeki Ani'de halk barış içerisinde, dini mekânlarına ve yaşantılarına dokunulmadan yaşamışlardır. Ani Selçuklu hâkimiyeti altına girdikten sonra burada yaşayan Müslüman halkın ibadet etmeleri için cami ve mescitler inşa edilmiştir. İlk inşa edilen cami ise Manuçehr camisidir. Bunun dışında Alparslan tarafında camiye çevrilen katedral ve boz minareli camii de sayabiliriz. Bugün Ani'de gezdiğimiz zaman karşımıza çoğunlukla cami, kilise ve manastır yapılar çıkmaktadır. Bu da Ani'de yaşayan halkın inançlarında özgür oldukları ve barış içerisinde yaşadıklarının göstergesidir.

Kırzioğlu, Kars Tarihi I. cildinde Türk fethi sırasında Ani halkının şehirden topluca göç etmediğini, buranın eski yerli ahalisinin adil Müslümanlar idaresinde olduğu gibi kalarak Ortodoks-Rumların baskısından kurtulup rahatça yaşadıklarını belirtir. Barthold da Şeddadilerin Ani'deki Hıristiyan tebaalarına karşı iyi muamelede bulduklarını, Bagratlılar ile akrabalık bağı kurmuş olduklarını, bundan dolayı da Ermeniler tarafından kendilerine yerli ve meşru bir hanedan nazarıyla bakıldığını belirtmektedir. (Kırzioğlu, I, 1953: 345, Barthold, 1993a: 436).

Vardan, Manuçehr'in Ani'nin kalelerini çoğalttığını, dışarıda kalmış bütün Ermeni prensleri şehre götürdüğünü, Apirat'ın torunu ve Vasak'ın oğlu olan Grigor'u büyük merasimle istikbal ettikten sonra şehre aldığını yazar. Grigor'un büyük bir orduya malik ve maiyetinde birçok asilzadenin var olduğunu belirten Vardan, Manuçehr'in emri ve bütün Ermenilerin rızasıyla Georg'dan sonra (Ani Başpiskoposu) Der Barseğ'in kardeşi Halbat/Hağbat'ta Katolikos takdis olunduğunu ve Ani şehri imar edilerek evvelki halinden hiç farkı kalmadığını yazar. Ermeni müverrihlerin bu ifadeleri Ani'de yaşayan halkın Selçuklu-Şeddadi yönetiminin memnun olduğunu göstermektedir (Vardan, 1937: 179).

Ani’de ve Anadolu’nun diğere şehirlerinde halk, Selçuklu idaresi altında inançlarını rahat bir şekilde yaşıyorlardı. Anadolu’daki Selçuklu idare sistemi asla teokratik bir mahiyette olmamıştır. Ortaçağda Anadolu şehirlerinde muhtelif dinlere mensup olanlar ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Şehir hayatı Müslümanlarla gayrimüslim unsurları kültür bakımından birbirlerine yaklaştırıyordu. Türkler ile Ermeni ve Rum halkı arasında birbirlerinin dilini ve dinini öğrenme (Ani’li Kadı Burhaneddin örneğinde olduğu gibi) de gerçekleşiyordu. Selçuklu idaresindeki şehirlerdeki Müslüman ve Hıristiyanlar arasında dini sebeplerden doğmuş husumet ve mücadele söz konusu olamamıştır (Köprülü, 2003: 85).

2.1.4.2. Camiler

2.1.4.2.1. Fethiye Camii (Ani Katedrali)

Şehrin güney kenarında, heybetli bir Katedral durur. Bu, Katedral, Ani'deki en büyük ve en önemli yapı olmasının yanı sıra, evrensel değere sahip bir eserdir. Eserin büyük bölümü ayakta olup üç giriş kapısı mevcuttur (Resim 20-23).

Çeşitli tarihi kaynak ve yazılara göre, Katedral’in inşaatı 989 yılında Kral II. Sımbat (977-989) döneminde başlamıştır ve bir duraklamadan sonra Sımbat’ın ardılı Kral Gagik Bagratid’in eşi Kraliçe Katranide'nin emri üzerine 1001 yılında tamamlanmıştır (Karamağaralı, 1997: 102).¹ Kraliçe Katedral’in yanına bir de Katolikoshane yaptırınca, Ermeni Katolikosluğu Ani’ye taşındı (Tuğlacı, 1984: 35).

Katedral, Ortaçağın ünlü mimarlarından Trdat’ın eseridir. Katedral, III. Aşot surları ile Kamsarakanlar dönemindeki alanı koruyan ilk surların arasında Arpaçay’a yakın yerde Ani’nin ortalarına yapılmıştır.1064 yılında Alp Aslan tarafından fetih sembolü olarak Fethiye Camii adını almıştır (Belli, 2006: 5).

¹ Katedralin güney cephesinde yapımla ilgili 21 satırlık kitabede şu ifadeler yer almaktadır. “Ermeni devrinin 450. Yılında(1001)... Tanrı ve Ermenilerin ruhani lideri Katolikler tarafından onurlandırılmış Sargis ve Ermeni ve Gürcüler Şahensahı Gagik’in şanlı hükümdarlığı zamanında ben, Suinik Kralı Vasak’ın kızı, Ermeniler Kraliçesi Katranide, kendini tanrının lutfuna emanet ederek eşim Gagik’in emri üzerine, ulu Sımbat’ın temelini attığı bu kutsal katedrali inşa ettirdim.” (Gündoğdu, Hamza, “Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları”, *Kars " Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Hazırlayan, Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 258)

Ani'de yaptırılan büyüklü küçüklü çok sayıda kilisenin mimarı Trdat bu döneme damgasını vurmuş, aynı zamanda bir deprem sonucu harap olan(989) İstanbul'daki Ayasofya Katedralini de onarıp kubbesini yerine oturtmuştur (Tuğlacı, 1984: 35).

Ani şehrini 1064 yılında fetheden Alparslan, oğlu Melikşah, veziri Nizamülmülk ve Selçuklu beyleriyle ilk Cuma namazını, 20 Ağustos 1064 günü burada kılmış ve Katedralin damındaki Haç kaldırılmıştır. Katedralin Son derece itinalı taş işçiliği vardır. Ani Ayasofya'sı olarak nitelendirilebilecek bu yapı hala ayaktadır (Akçay, 1964: 155).

1064 yılında Ani şehri Selçukluların hâkimiyetine geçtiği esnada bir Türk askeri, Katedral'in üzerine çıkararak kubbenin tepesindeki Gümüş Haç'ı güçlkle söküp yere attı. Sonra da kubbenin içine geçerek, vaktiyle Ani kralı II. Sımbat'ın burayı yaptırırken Hind'den getirtmiş olduğu büyük Billur Kandil'i kaza ile yere düşürüp kırdı. Alparslan bu kandilin kırılmasına çok üzüldü. Katedrali camiye çevirdi ve Gümüş Haç'ı da götürüp sonradan Nahçıvan'daki Camiin eşiğine koydurdu (Sımbat, 1946: 40).

Ani'de dünyaya gelen ve Köprülü'ye göre Anadolu'da yetişen ilk Türk tarihçisi olan Ani'li Kadı Burhaneddin, Anis al-Kulûb adlı eserinde Alparslan'ın Ani'ye gelerek burayı aldığını ve şehrin büyük kilisesini(Katedral) cami yaptığını bunu haber alan Bizans kralı Romen Diyojen'in de Selçuklular üzerine sefere çıktığını belirtir (Köprülü, 1943: 476).

Katedral, uzun süre cami (1064-1124) olarak kullanıldıktan sonra Gürcü kralı II. Davit 1124 yılında Ani'yi alınca Katedrali kiliseye çevirmiştir (Mateos, 2000: 280). Emir Ebû'l-Esvar'ın büyük oğlu Fadlun, 1125 yılında Ani'yi tekrar kuşatma altına almış bir yıllık kuşatmadan sonra, Katedral'in kilise olarak kalması ve tepesinden haçın indirilmemesi, ahaliden kimseye dokunulmaması koşuluyla barış yapılarak 1126 da Ani'ye girmiştir (Kırzioğlu, I, 1953: 383, Vardan, 1937: 197).

1231 yılında Katedral'in dış duvarların onarım geçirdiğini gösteren bir kitabe mevcuttur. 1960'larda ve 1988'deki Erivan depreminde, arkasından da Ermenilerin karşı taraftaki taşocaklarından dinamitlerle taş çıkarmaları sonucu hızla tahrip olmuştur. 2000 yılında tahrip olan kısımları güçlendirmek amacıyla katedral için hazırlanan projeler, 2006 yılında güncelleştirilerek onarımlar için faaliyetler başlamıştır. Anıtsal ölçülerdeki katedralin mimari tasarımı, oldukça ileri seviyededir Temelleri kayalık bir zemine

oturtulmuş olan kilisenin temellerinde, yukarıya doğru kademeli şekilde daralan bir teknik esas alınmıştır. Böylece ağırlık birçok büyük programlı yapıda olduğu gibi daha geniş bir alana yayılmaktadır (Gündoğdu, 2006b: 258).

Tamamı tüf taşına bazilika planlı olarak inşa edilen katedralin üç giriş kapısı mevcuttur günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır (Anonim, 1999: 174).

Bu kapılardan ilki Kral Kapısı, Arpaçay tarafına bakıyor. İkincisi Rahip Kapısı o da kralın karşı duvarında, üçüncüsü de Manuçehr Camisi tarafını gören Halk Kapısı. Çevreleri oldukça zengin süslemeli olan kapılardan güneydekinin iki yanında, yüksek kabartma ve oyma olarak işlenmiş kartal figürleri bulunur.

İçten apside dikey, üç nefli bir forma sahip katedralin, orta nefi üzerinde bulunan kubbe, aynı zamanda dört yanda yükseltilmiş serbest haç kollarının da ortasında yer alır. Yıkıldığı için dışarıdan pek fark edilmeyen kubbeyi taşıyan gotik tarzı hatırlatan dört adet paye, üzerleri sivri kemerlerle iç mekâna yüksek ve hareketli bir görünüm kazandırır. Hem kubbeli bazilika, hem de dört yanda dışa yansıyan kırma çatılarla haçvari düzenlemeye sahip olan yapının apsis kısmı yarım yuvarlak şekildedir. Haçın kolları ise beşik tonoz örtülere sahiptir. Apsisin içerisi, üzerini örten yarım kubbeye kadar düz olup, alt kısım yuvarlak on niş ile inşa edilmiştir (Gündoğdu, 2006b: 260).

Apsisteki ince-uzun ve etrafı süslü bir mazgal pencere, bema bölümünü aydınlatırsa da yapı içerisi loş ve karanlıktır. Apsisin iki yanında her biri küçük, tek nefli şapel büyüklüğündeki pastaphorion hücreleri, doğu yönden birer apside sahiptirler. Bunlar, alt ve üst kısımlarından birer mazgal pencere ile aydınlatılmışlar. Ana apsisin bulunduğu kısım zeminden yüksekçe bir platform ile ayrılmıştır. Ana giriş kapılarını üstten sınırlayan sivri kemerli iri silmelerin üst kısımlarında, çevreleri yüzeyden hayli taşkın profillerle kısıtlandırılmış birer yuvarlak pencere bulunur. Katedralin dış yüzeylerinde düzgün kesme taştan, gösterişli cepheler oluşturulmakla birlikte, cephe sadelikleri dikkat çeker. Ortadaki giriş kapılarını yanlardan ve üstten sınırlayan sivri kemerli iri silmeler, hareketi yukarı çeken dinamik bir form oluştururlar.

Sivri kemerler, karşılıklı yüzeylerde simetrik düzenlemeye sahiptirler. Kapıların iki yanındaki sivri kemerlerin içinde üçgen derinlikli nişler, güney ve kuzey cephenin plastik değerini artırır. Bu nişlere batı cephede yer verilmemiştir Kuzey ve güney

cephelerde giriş kapıları üzerinde biri büyük, ikisi küçük üç mazgal pencere ile yan kemerler, iç kısımda da birer mazgal pencere, iç mekânı aydınlatan unsurlardır. Ancak orijinal de bu açıklıklar aydınlanmada yetersiz kalmışlardır.

Taç kapının bulunduğu yan cephede, kapı üzerinde olanı büyük, yanlardaki üçer pencere ise daha küçük ve dar boşluklardır. Pencere çevreleri, geometrik kompozisyonlarla yüzeyden yükseltilerek süslenmiştir.

Üçgen alınlık biçiminde dışa yansıyan haçın kolları daha yüksek tutulurken, çatıya geçişte ileri taşkın taş kornişlerle taş kaplama dikkat çeker. 2005 kazı sezonunda katedralin batı kapısı ile kuzey ve güney cephelerin dibinden 5-6 m genişliğinde kazı ve açmalar yapılmış buralarda katedrale bağlı diğer birimlerin temelleri ortaya çıkarılmıştır.

Plan yönünden Ani yakınlarındaki 7. yüzyılda yapılmış olan Bagawan ve Mren kiliseleri ile benzeşen Ani Katedrali, proporsiyon bakımından onlardan ayrılır. Yapı içerisinde önceleri Hristiyan konularda yapılmış pek çok fresko bulunduğu anlaşılır. Ancak bunların üzeri sıvandığından zamanla dökülen sıvalar altından bazı kompozisyonlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan apsiste "*tahtta oturan Tanrı*" İsa konulu sahnenin, izleri seçilebilmektedir. Katedral çevresinde ilk kazıyı gerçekleştiren N. Marr, yapının 13.yüzyılda büyük bir onarım geçirdiğini ileri sürer. Kütlesel ve hacimli bir yapı olması nedeniyle katedral, yörede meydana gelen depremlerden çok etkilenmiştir, daha 13. yüzyılda ve daha sonraki depremlerde kubbesi yıkılarak acil müdahale gerektiren harap bir yapı durumdadır (Gündoğdu, 2006b: 261).

2.1.4.2.2. Manuçehr Camii (Ani Ulu Camii)

Arslanlı Kapıdan İç Kale'ye giden bugünkü yolun solunda, Arpaçay vadisinin dik yamacı üzerinde, bugün hala ayakta kalmış Ani'nin önemli yapılarından biridir (Resim 16-17).

Ani'nin fethini takip eden yıllarda yaptırılan ilk Selçuklu Camiidir. Fetihden hemen sonra Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan, burasının yönetimini Selçuklular adına sürdürmesi için Emir Manuçehr'e devretmiştir. Manuçehr Camii'nin 1071-1072'li yıllarda Emir Manuçehr'in döneminde yaptırılmış olduğu üzerindeki ilk Selçuklu küfi kitabesinden anlaşılmaktadır (Karamağaralı, 1991: 99, Arslan, 2007: 30).

Manuçehr Camiini bütün Selçuklu emir ve sultanlarının yaptırkları gibi, kendisinin Ani Emiri olduğunu İslam lemine duyurmak üzere diktirmiştir. Manuçehr ve Melikşah'ın isimlerini ihtiva eden bir sikkenin de Ani'de bulunmuş olması onun hâkimiyetinin diğer bir belgesi sayılmaktadır (Karamağaralı, 1991: 99, Balkan, 1982: 47-55).

Bahsedilen kitabeden bugüne kalan bazı parçalar Kemal Balkan tarafından Kars Müzesine teslim edilmiştir. Selçuklu Sultanı Alparslan'ın adı olduğu sanılan bir satırlık kitabenin sonuna doğru olan kısmı kırılmıştır. Kitabede Manuçehr'in bağlı olduğu Selçuklu sultanının şu unvanları sıralanmıştır: ...'al-sultan 'al-mu'azzam şahanşah 'al 'a... Manuçehr'i Ani emirliğine atayan Sultan Alparslan'dan kalmış paralarda onun **şahanşah 'al-'azam** unvanını taşıdığını bilinmektedir. Bu unvan Melikşah döneminden kalma paralarda görülmemektedir. Söz konusu cami kitabesinde adı kırılmış Selçuklu Sultanı'nın Alparslan olması büyük ihtimalle kabul edilmektedir. Çünkü Alparslan fethettiği şehirlerde mescitler ve camiler yaptırması, kiliseleri camilere çevirmesi bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Kırzıoğlu, çok güzel bir iekli-kfi ile camiin kuzey duvarında bir sıra taşları boydan boya kaplayan bu değerli kitabeyi Ermeni komitacıların yok ettiğini belirtir (Balkan, 1982: 50-51, Kırzıoğlu, 1971a: 135).

Karamağaralı'nın bu kitabe hakkında verdiği bilgiler yukarıdaki bilgilerden farklılıklar içermektedir. Karamağaralı, kaybolan kitabenin vaktiyle caminin batı duvarında bulunduğunu yazar. Minorsky tarafından neşredilen kitabe şu bilgileri vermektedir: "Emere bi bini haze'l-Mescid'el-Emiri el-Ecell şca'd-devle Ebu şca Manuçehr bin şvr fi devleti Mevlana es-Sultan el-muazzam şehinşah el-zam Celld'devle Eb'l-Feth Melikşah bin Alpaslan". Bu bilgiler Kemal Balkan'ın iddia ettiği gibi Alparslan zamanında değil, Manuçehr Camii'nin Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında tamamlandığını göstermektedir (Karamağaralı, 1991: 99, Kırzıoğlu, 1991: 105)

Caminin ilk genişletilen sur içinde yer alıyor olması, ilk yapının daha önceden başka bir amaçla yaptırılmış olabileceği, ancak Selçuklu fethinden sonra camiye dönüştürülerek minarenin eklenmiş olduğu şeklindeki değerlendirmelere neden olmuştur. Cami, Arpaçay'a bakan doğu yönde oldukça derin bir bodrum üzerine inşa edilmiştir (Arslan, 2007: 30).

Caminin önünde, sol tarafı (kuzeybatı) minare kütlesi ile kaynaşan bir son cemaat yeri bulunmaktadır. 19. yüzyılın sonlarına kadar sağlam durumda olan son cemaat yeri, batı ve güneye açılan sivri kemerleriyle batıda üç, güneyde bir kemerden ibaret idi. Günümüzde son cemaat yerine ait kemerlerin oturduğu sütun kaideleriyle kemerlerin bir bölümü ayaktadır. Sivri kemerlerin üzerine oturan kubbelerin, renkli taşlarla, geometrik şekillerle süslü tavanından çok az parçalar günümüze ulaşmıştır.

Camide, son cemaat yeri ve minarenin ekleme ve kaynaşım bakımından gösterdiği farklılık, fetihten hemen sonra yapılan ilk caminin 12. yüzyılda yenilenmiş olmasıyla izah edilebilir. Üzerinde taştan inşa edilmiş ve kûfi harflerle bazalt taşı üzerine yazılmış "Bismillah" ifadesinin işlendiği minareye, sonradan birleştirilen kısımların, malzeme ve derz farklılığı açıkça görülmektedir (Resim-18). 1124 yılında Ani'nin Gürcü işgaline uğraması sonucu Manuçehr Camii'nin sekiz köşeli minaresinin yıktırılmış olduğu ve bugünkü minaresinin 1125-1126 da ilk kurtuluşundan sonra Emir Fadlun tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir (Solmaz, 2000: 142).

Bu yapı yakındaki yerleşimciler tarafından ibadet amacıyla uzun süre cami olarak kullanılmıştır. 1907'den 1921'e kadar depo-müze işlevini sürdüren cami, bu tarihte, Kars Anlaşması'nın imzalanması ve Ani'nin Türklerde kalmasıyla buradan kaçan Ermeniler tarafından içindekilerle birlikte yağmalanmıştır (Gündoğdu, 2006b: 252, Balkan-Sümer, 1967: 104).

Konumu bakımından Manuçehr Camii, tam dengede değildir. Yapıda kibleye doğru 20 metrelik bir sapma olduğu tespit edilmiştir.

Arpaçay'a bakan doğu cephede yüksek duvarlı, derin, beşik tonozlu bodrum üzerine oturtulmuş camii katının doğuya (Arpaçay'a) bakan pencereleri, geniş ve seyirlik bir açıklık halindedir. Bodrum kısmı ile büyük açıklıkların üzerinde ortadakilere simetrik, kare, küçük ya da mazgal pencereler, üç sıra bir düzenlemeye sahiptir. Bu pencerelerin bir benzeri de kuzeyde yer almaktadır. Güneyde böyle bir açıklığa yer verilmemiştir. İçte doğuya bakan pencereler arasında payeler bulunmakta, geride yüksek kaideli üç sütunla taşınan tavan ise dört bölümlüdür. Her bölümün üzeri, köşegenleri ortada birleşen kare ve kesişme noktalarıyla her biri farklı, geometrik taş kakmalı tavan tipini oluşturur. Orta alanda, bugünkü giriş kapısının bulunduğu kısmın güneyi, içten kesme taşlarla kapatılarak Nikolai Marr tarafından depo-müze haline getirilmiştir (Arslan, 2007: 30).

Diğer iki bölüm, ortası kare ve dikdörtgen şeklinde tekne tonoz biçiminde bir tavana sahip olup, burada da iki renkli taş kullanımı, ahenkli bir düzenleme gösterir. Orta alanın solunda, içinde depo-müze olduğu döneme ait süslemeli taşların yer aldığı, çevresi kesme taşlarla örülü, bodruma ait bir hücre bulunmaktadır.

Son cemaat yerinin solundan bir kapı ile girilen minare, ortadaki babaya bağlı çok sayıda basamağın bulunduğu sekiz kenarlı, oldukça kalın tutulmuş ve düz şekilde yükselen bir elemandır. Gövdede açılmış mazgal pencerelerle, merdiven basamakları aydınlatılıyordu. Minarenin üzeri günümüzde de açık olup, şerefe korkulukları petek bölümü ve üzerindeki külah kısmının eski durumu hakkında bilgi edinmek mümkün değildir (Gündoğdu, 2006b: 252, Özkan, 2007: 197).

Minarenin sekizgen gövdesi, şerefeye kadar yükselir. Şerefe üstü zamanımıza kadar gelmemiştir. Çok itinalı taş işçiliği ile yapılmış, iki renkli taş dizimleriyle uzaktan dekoratif bir güzellik verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu özelliği XII. asır Anı İslam yapılarında genel olarak görürüz.

Minare'nin, şehirdeki taş binaların bolluğu ve yapı malzemesi olarak taşın kullanıldığı, minarenin aynı zamanda gözetleme kulesi olarak yapıldığı düşünüldüğünde minarenin taştan yapılmasının yerinde olduğu anlaşılır (Akçay, 22, 1964: 159).

2.1.4.2.3. Ebu'l Muammeran (Yıkık Minareli, Boz Minareli) Camii

Bu eser, Kars Kapısı ile Arslanlı Kapıdan başlayan ve İç Kale'ye uzanan Çarşı Yolu'nun üzerinde bulunmaktadır. Minaresinin yıkılmış olmasından dolayı buna Yıkık Minare ya da Bozminareli Camii'de denilmektedir (Arslan, 2007: 30).

Kral I. Aşot'un yaptırdığı surların dışında, Simbat'ın surlarının içinde, doğusunda Büyük Katedral, batısında 1.Gagik Kilisesi ile yakınında, Ateşgede yer alır. Merkezi bir konumda olduğu için doğudan, batıdan kuzeyden ve güneyden gelen tacirler burada hayvan ve çeşitli eşya alıp satıyorlardı. Bundan rahatsız olan halkın şikâyetiyle burada koyun ve deve alışverişini yasaklayan Farsça bir kitabe yazdırarak bazı hatırlatmalarda bulunmak zorunda kalan devrin yöneticisi Şeddadlı Manuçehr'in torunu, bu kitabeyi 1199 tarihinde, yıkılan minare kaidesine, herkesin görebileceği bir yere koydurmuştur.

Minarenin yıkılmasından önce okunmuş ve yayınlanmış olan dokuz satırlık bu kitabede;

- Ben ki Şeddadlı Manuçeher oğlu Şavur oğlu Mahmud'un oğlu Sultanım.
- Ata ve oğullarımın ruhları yükselsin diye buyurdum ki,
- Satılan malın kusurlu oluşunda,
- Fiyattan yapılan indirim,
- Koyun ve deve tacirleri alım satımlarını
- Ebu'l Muammeran Mescidi önünde yapmasınlar.
- Her kim buna uymaz ve aykırılık gösterirse yüce Tanrı'nın hışmına uğrasın.
- Beşyüzdoksanbeş (1199) yılı tarihinde. İbareler yer almaktadır (Karamağaralı, 2003: 234).

Farsça yazılan bu kitabe Caminin kapısı yanındaki duvara oyma olarak yazılmış ve burada, yakındaki hayvan pazarına gelip gidenlerin, mübarek camiye saygı göstermeleri gereğini bildirmektedir (Kırzioğlu, 1971a: 135).

Bu ifadelerden buranın gümrük meydanı olduğu, her türlü alışverişin yapıldığı anlaşılıyor. Beyhan Karamağaralı tarafından 2000-2001 yıllarında minare çevresinde yürütülen kazılarda, çeşitli seramik eşya yanında, farklı dönemlere ait sikkelerin bulunmuş olması da burada farklı yerlerden gelen insanların alışveriş yaptığını kanıtlar. Ebu'l Muammeran Camii'nin minaresi (Bozminare),Manuçeher Camii'nin minaresi ile benzerlik göstermekte idi (Gündoğdu, 2006b: 252).

1894 yılında bir Ermeni papazının minare görmeye tahammül edemediği için alt kısmını boşaltmak suretiyle minareyi dinamitle uçurmuştur (Arslan, 2007: 30). Minare, eski gravürlerden anlaşıldığı kadarıyla sekiz köşeli şekliyle oldukça yüksek, kesme taş ve harçtan inşa edilmiş sağlam bir mimariye sahipti. Üstünde yıkılmadan önce daha ince bir petek kısmının olduğu anlaşılmaktadır. Yerde tepe gibi yatan Bozminare'nin üç dört parçaya ayrılmış bulunan muhteşem gövdesi içinden, merdivenleri seçilmektedir (Resim-19).

Kaidenin alt kısmında minareye çıkışı sağlayan basamaklardan bir kaçı, yapının ne kadar sağlam olduğunu günümüzde de göstermektedir.

2001-2002 yılında kazısı yapılarak etrafı temizlenen cami, 1199 yılından daha önceki bir tarihte inşa edilmiştir. Kazı sırasında ortaya çıkarılan temel izlerinden yapının iki girişe sahip olduğu, bunların birinin yüksek minarenin dibinden, diğerinin ise kuzey

duvar ortasından açıldığı belirtilmiştir. Batı yönde bulunan düzgün olmayan daire planlı yapının da caminin bitişiğindeki bir türbe olabileceği ifade edilmektedir. Minarenin ve caminin doğusundan, Aslanlı Kapı'yı İç Kale'ye bağlayan Ticari Yol olarak kullanılan şehrin ana caddesi geçmekte idi. Bunlar son kazı esnasında (2003-2004) temizlenmiştir (Karamağaralı, 2003: 234).

2.1.4.3. Kilise ve Manastırlar

2.1.4.3.1. Vierges Hripsimiennes Manastırı (Bakireler, Kızlar Manastırı)

Türkiye- Ermenistan sınırı olan Arpaçay nehrinin aktığı vadi yamacında sarp bir kayalık üzerine, şehrin kurulduğu yerden daha aşağıda inşa edilen manastır, bazilika planlı olup Tuf taşından yapılmıştır (Anonim, 1999: 179).

Manastır, Azize Hripsime için bakireler topluluğu adına yaptırılmıştır ve bir rahibeler topluluğunu barındırmıştır. Etrafı bir avlu ile çevrili alanda, kutsal bakirelere adanmış olarak, önünde revak biçiminde jamatunlu bir kilise ve tek nefli bir şapelden meydana gelmiştir. Günümüze, bazı duvarlarla birlikte küçük bir kilise yapısı gelebilmiştir (Özkan, 2007: 195) (Resim-24).

T. Honents'in, Aziz Krikor Kilisesi'ne yazdırdığı kitabede kendisi tarafından yaptırılmış Bekhents adlı manastırdan bahsetmesi, bu yapının onun tarafından yaptırılmış olduğunu akla getirmektedir. Bu durum yapının bir 12.yüzyıl eseri olma ihtimalini güçlendirir. Günümüze ulaşan kilisenin önündeki jamatunun da Honents tarafından yaptırıldığı kabul edilirse, bunun 1215 dolaylarında buraya eklenmiş olması gerekir. Bu manastırla birlikte kilisenin de ne zaman terk edildiği bilinmemektedir ancak 19.Yüzyıl da olma ihtimali kuvvetlidir (Gündoğdu, 2006b: 264).

Mimari bakımdan Bakireler Kilisesi, içten ve dıştan altı adet yarım yuvarlak nişle hareketlendirilmiş, poligonal planlı bir yapıdır. Önüne bu yörede pek rastlanmayan, revak tarzında bir jamatun eklenmiştir. Beden duvarları olmayan jamatun, üç yana kemerlerle açılarak Türk-İslam yapılarındaki revak anlayışına benzer. Batıda üçü serbest, doğuda duvara bitişik iki sütunla, giriş eksenini önünde yer alır.

Günümüzde giriş kapısının sol tarafı onarım görmüş Batıdaki kapının ekseninde bulunan doğu apsis, esas apsisi olmalıdır. Bu apsisin üst kısmında mazgal şeklinde bir

aydınlık penceresine yer verilmiştir. Aynı özellikteki birer pencere de kapının sağ ve solundaki nişler içinde yer alır. Atnalı biçimindeki nişlerin ortaya doğru uzantıları üzerine de, kilisenin Kubbesi yerleştirilmiştir.

Beden duvarlarının üstünde, içeri çekilerek devam eden yüksek, silindirik taban üzerine oturan kolonlarla on iki yüzeye ayrılmış kubbe kasnağı ile beden duvarı arasında, yarı konikal geçiş unsurları kullanılmıştır. Kasnak kısmında gömme sütunlarla hareketlendirilen beden duvarı, yukarıda yırtma üçgenlerle aralarında üçgen biçiminde zikzak silmeden başlayan derin nişler oluşturan dik bir çatı ile son bulur. Yarı açık şemsiyeyi andıran bu çatı şekli ile daha sonraki Gürcü ve Ermeni yapılarında da karşılaşmaktayız. Süsleme unsuru olarak pencere çerçevelerinde ve üçgen yırtmaçlı alanlarda çift palmet ve damla motifleri yer alır (Gündoğdu, 2006b: 266).

Ayrıca çift hatlı zincir geçmeler dikkati çeker. Kapı alınlığı üstünde, sembolik bir tavus kuşu figürü ile boğa kabartmasına da yer verilmiştir. Malzeme bakımından Bakireler Kilisesi, 0,60 m kalınlığında dolgu duvar tekniğiyle örülmüş, içten ve dıştan, koyu kahve renkte tuf taşı ile kaplanmıştır. Düzgün kesme taşlar, kireç harçlı moloz taşlı iskeletle iyice kaynaştırılmıştır.

2.1.4.3.2. Çoban Kilisesi

Ani'nin eski sit alanı içerisinde yer alan çok harap bir yapıdır. İsmi Ani'deki kiliselerin ibadet için yeterince sessiz ve sakin olmadığından şikâyetçi olan bir çobanın karısından almış olduğu söylenir (Resim-25). Tarihi tam olarak anlaşılmasa da bu yapının, 10 yüzyılın sonları ile 11. yüzyılın başlarında yapıldığı öne sürülmektedir (Tuğlacı, 1984: 23).

1966 yılındaki depremde, kalan kısımlar da harap olduğu için günümüzde yapıyı tam olarak tanımlamak güçtür. Eldeki verilerden hareketle yapının ne amaçla yapıldığı anlaşılamamıştır. İki katlı bir düzenlemeye sahip olan yapının alt kısmı 7 metre çapında bir kaideye oturmakta, bunun üzerindeki üç kademedeki oluşan beden duvarları ve çatının yüksekliği 11metreyi bulmakta idi. Beden duvarları itibarıyla altta, dıştan 12 kollu bir yıldız, içte ise altı nişten ibaret poligonal bir yapı özelliği göstermektedir.

İçteki altı nişin birer demet gömme sütundan oluştuğu, her demetin üstünden çıkan yarım yuvarlak kemerlerin ikinci katın tabanını teşkil eden çatıyı hazırladığı düşünülmür.

Bunun üstünden yükselen ikinci katın içerisi yuvarlak, dışarısı altıgen düz yüzeylidir. Üzerinin de kemerlerle daralan orta alana oturtulmuş, silindirik gövdeli üst bölümün (üçüncü) altyapısının hazırladığı varsayılır. Silindirik gövdeli üçüncü bölüm, hem üst örtü, hem de beden duvarlarının üçüncü katını meydana getirmekte, bunun da üzeri içten kubbe, dıştan konikal çatı ile örtülü imiş. Birçok araştırmacı bu yapının 12. yüzyılda Şeddadlılar döneminde yapılmış bir türbe olabileceğini söyler. Ani'deki diğer yapılar gibi moloz taşla harcın, ana iskeleti meydana getirdiği yapı, içten ve dıştan, düzgün kesme taşlarla kaplama yapılarak inşa edilmiştir. Günümüze sadece yapının molozları kalmıştır (Gündoğdu, 2006b: 268).

2.1.4.3.3. Ebu'l Garip Aziz Krikor (Polatoğlu) Kilisesi

Ani'nin batı sınırını çizen Bostanlar Deresi'ne bakan yüksek nokta üzerine kurulmuş olan bu yapı, Ebu'l Muammeran Camii harabelerinin batısında yer almaktadır (Resim 26-27)

Dairevi planlı olarak inşa edilen Kilise, Pahlavuni ailesinden Prens Krikor Pahlavuni tarafından 10. Yüzyılda Pahlavuni ailesi adına inşa edilmiştir. Bu durum iç duvardaki kitabede belirtilmektedir (Karamağaralı, 1997: 103, Anonim, 1999: 176). Bu aile, Ani'nin bağımsızlığının son yıllarında önem kazanmış, aralarında en ünlüsü, Ani'nin Bizans İmparatorluğu'na dâhil edilmesine muhalif kesimin başı, Vahram Pahlavuni'dir. Bundan dolayı olsa gerek ki Vahram Pahlavuni adı sıkça kitabede geçmektedir (Tuğlacı, 1984: 25).

Vahram'dan, kapının üzerindeki yazıtta söz edilir ve adının kiliseye verildiği oğlu Abuğamir'in ruhuna düzenlenecek ayinler için para ayırdığı yazılmıştır. 1040 yılında Prens Ebu'l Garip tarafından bu kilisenin onarımı sırasında babası, erkek kardeşi ve kız kardeşi için iki odalı kabir yaptırdığını kitabede belirtmiştir. Bu temel izlerine günümüzde, kilisenin kuzeyinde rastlanmaktadır (Özkan, 2007: 191).

1998'de, bu temeller define avcıları tarafından kazılır. İçeride mezarların olduğu, define avcılarının geride bıraktığı döküntünün arasında saçılmış insan kemiklerinin varlığıyla kesinlik kazanmıştır. Her biri kalın beton tabakasıyla kapanmış en az üç ayrı mezar vardır. Sarp bir kayalık üzerinde inşa edilen sekizgen kubbesinin her köşesinde pencere

olan beş kemerli aralarında kenarları süslü sütunları ile bir aile kilisesi olan eser, Ani Ören yerinin en sempatik yapısıdır (Bortacina, 2005: 290).

Taş yontma sanatı ve uyum bakımından minyatür bir şaheser olan bu kilise, içten dairevi, altı apsisli ve yonca planlı bir yapıdır. İbadet mekânı üzerinde, yapıya göre oldukça yüksek tutulmuş kasnaklı konik bir çatı bulunmaktadır (Tuğlacı, 1984: 25).

Kilisenin dış cephesi düzgün olmayan on iki kenarlı şekilde dışa yansımış, içten de orta alanın çevresinde her biri eş büyüklük ve derinlikte 6 apsis nişi ile teşkilatlandırılmıştır. Girişi ise alışıldık doğu-batı eksenini üzerinde değil, güneybatı tarafındadır. Girişin üzerinde yuvarlak kemerli bir alınlık, onunda üst ortasında üzeri bütün yapıyı dolanan inişli çıkışlı yarım yuvarlak şekiller çizen profil silme altında, mazgal pencerelere yer verilmiştir. Köşelerin üçgen şeklinde derin nişlerle belirlendiği yüzeylerin uzunluğu, her kenarda eşit değildir. Ortadaki yuvarlak alanı, dıştan yüksek, yuvarlak kasnaklı, konikal çatı örter. Yuvarlak kasnağın halat şeklinde iri silmelerle on iki yüzeye ayrıldığı, üzerinin aynı irilikte, düz çift silmelerin oluşturduğu yuvarlak kemerler halinde biçimlendiği ve her yüzeyin alt bölümünde birer mazgal pencereye yer verildiği görülmektedir (Gündoğdu, 2006b: 245).

Sivri, konik çatının bu şeklini, onarımlar sırasında aldığı tahmin olunmaktadır. Yüzeyleri dıştan hareketlendirilen üçgen derinlikli nişler, her köşede aynı derinlikte değildir. Ancak bu nişler yapı cephesindeki hareketliliğe, ışık-gölge etkilerini arttırıcı unsurlardır. Kilise içten; merkezi bir düzenlemeye sahip, yüksek, ferah apsis biçiminde 6 nişle teşkilatlandırılmış olup, orta kısım kubbe ile örtülüdür. Nişler kubbe kasnağının başladığı kısımda sona erer. Burada köşe geçişlere pendentiflerle sağlanmıştır. Kubbe kasnağında açılmış 12 mazgal pencere, üst bölüme ferah ve aydınlık bir görünüm sağlar. Duvarlardaki fresklerin 13. yüzyılda yapıldıkları ifade edilmiştir (Gündoğdu, 2006b: 246).

2.1.4.3.4. Kral I. Gagik'in Aziz Krikor Kilisesi

M.S 990 ile 1020 yılları arasında Ani'de hüküm süren Bagratlı Kıralları I. Gagik, II. Sımbat'ın kardeşidir. I. Gagik zamanında Bagratlılar Krallığı en parlak devrini yaşamış ve Ani bu devirde büyük bir refaha ermiştir. Şehrin imar çalışmalarına büyük katkıları olan Kral Gagik'in ortaya koyduğu en önemli eser, Kars Kapısı ile saray arasında yer

alan yuvarlak planlı bu büyük kilisedir (Resim-28). I. Gagik tarafından 1001 tarihinde inşa ettirilmiş olan kilisenin harabesi, 1905 ve 1906 senelerinde meydana çıkarılmıştır (Barthold, I, 1993a: 435).

Kilise, 1906 yılında N. Marr tarafından yapılan kazılar sonrasında temel seviyesinde tespit edilmiş ve alt kat planı saptanmıştır. Buna göre yapının alt katı dışta rotond, içte etrafı dehlizle çevrelenmiş tetraconchos (dört yapraklı yonca) plana sahiptir (Bayram, 2007: 68).

Bulunan en ilginç buluntu ise ayakta duran I.Gagik'in elinde kilisenin maketini tuttuğu başında Müslüman sarığı olduğu 2.25 m yüksekliğindeki heykelidir (Barthold, I, 1993a: 435). Ayakta duran Gagik'in, iki eliyle kilisenin maketini tuttuğu anlaşılmaktadır. Ama günümüze ulaşmış bir parçası yoktur. 7. yüzyıldan itibaren Ani çevresi bölgedeki Araplar tarafından zaman zaman zapt edilmiş ve buradaki kültürler karşılıklı etkileşime girmişlerdir. Ayrıca kazılarda kilisenin planının yanı sıra, aralarında bir bronz şamdan ve bir avizenin de bulunduğu birçok dini objeler çıkarılmıştır (Özkan, 2007: 189). Dairevi planlı olarak yapılan Gagik Kilisesi'nden günümüze sadece ayakta üç sütun ve işlemeli sütun başları kalabilmiştir. Cephe duvarları ve kubbesi tamamen çökmüştür. Ortaçağ'da o dönem mimari yapılarının en önemlilerindendir (Anonim, 1999: 176).

Ani Katredrali'ni tasarlayan mimar Trdat tarafından, Vağarşapat'ta bulunan 642-662 yılları arasında yapılmış olan Zvartnots Katedrali örnek alınarak, ondan biraz daha küçük ölçülerde yine Trdat tarafından yapılmıştır.

Gagik Kilisesi, yuvarlak planlı kilise örneklerine göre planlanmış, ortada dört ağır paye tarafından taşınan bir mimari düzenlemeye sahipti. Üzerinin kubbe ile örtüldüğü tahmin edilen kilisenin doğu kısmı hafifçe yükseltilerek, duvara kadar olan kısmı da apsis haline getirilmişti. Dış çevre duvarı ile ortadaki dört taşıyıcının arasının üstten, eğimli bir çatı, içten de beşik tonozla örtülü bir koridor şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Gagik Kilisesi, yapılışından kısa bir süre sonra yıkıldığı için orijinal durumu konusunda Trdat'ın diğer mimari eserleri göz önünde bulundurularak tahminler ileri sürülmüştür (Gündoğdu, 2006b: 241).

Gagik Kilisesi'nin, içindeki dört ana taşıyıcı, içten bir haç planını oluşturacak şekilde ve yarım yuvarlak apsislerle dört yapraklı yonca biçiminde düzenlendiğinden ağır, kütleli

mimariyi taşımak üzere de daha yapımından 8-10 yıl sonra 1013 yılında paye ve kemer takviyesine gidilmiştir. Bu sağlamlaştırma çalışmaları başarısız olup, kilisenin kısa bir süre sonra 13. yüzyılda yıkılmıştır. 13. yüzyılda, yıkıntının etrafına ve üzerine, çöken kilisenin taşları kullanılarak evler inşa edilmiştir. Daha sonra, kilisenin mevki toprakla dolmuştur ve 19.yüzyıla doğru görünebilen sadece toprak yığınının üzerindeki birkaç duvardır Geriye sadece temeli kaldığı için harabe görünümündedir. Kilisenin yalnızca temel duvarları ve iç mekânda üç sütunu ayakta kalabilmiştir (Özkan, 2007: 189).

2.1.4.3.5. Gürcü Kilisesi

Bu kilise, Kral Gagik tarafından yaptırılan yuvarlak planlı kilise ile Aslanlı Kapı arasında bulunmaktadır ilk yapım tarihi tam olarak bilinmeyen ancak 13. yüzyıla tarihlenen kilisenin 1840 yılında güney duvarı çökmüştür. 1912'de kısmi bir onarım geçiren kilisenin güney duvarında 1288 tarihli Gürcü dilinde yazılmış bir kitabe varmış. Ancak zamanla bunlar ortadan kalkmıştır (Resim-29).

Uzun, dikdörtgen planlı yapı, tek bölümden ibaret imiş, doğu-batı doğrultusundaki binanın doğu, batı ve güney cepheleri yok olmuştur. Kuzey duvarın tehlike arz eden durumdadır. Dıştan kapalı bir dikdörtgen oluşturan yapının cepheleri düz olup, batı yönden, sade bir kapı ile içeri girilmekte imiş. İçerisi karşılıklı kemerler ve plastrlarla üç bölüme ayrılmış, bunların üzerleri beşik tonozla örtülü imiş (Gündoğdu, 2006b: 262).

Yarım yuvarlak planlı apsisin dışa taşıntısı yoktur. İçerde çift gömme sütunlarla desteklenen duvar payeleri, hareketliliği artırır. Altta oldukça sade, ince-uzun beşik tonozla örtülü bir bodrum (cenazelik, mahzen) üzerinde yükselen ibadet katının üst örtüsü, tamamen yıkıktır. Dıştan bu alanın iki yana meyilli bir çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşan sadece bir yüzeyidir. Bu kısımda çökmek üzeredir.

İç mekânı bölümleyen duvar payeleri ve çifte sütunların üzerinde, çatıya geçişte, yatay iki silme, beden duvarları ile üst örtüye geçişi birbirinden ayırır. Apsisi beden duvarlarından ayıran iki kemerde Hz. Meryem'in hayatından iki ayrı sahne kabartma olarak işlenmiştir. Birinde, Cebrail'in tahtta oturan Hz. Meryem'e Hz. İsa'yı doğuracağını haber vermesi; diğerinde, Hz. Meryem'in kuzeni Elizabeth'e Hz. İsa'yı doğuracağını haber vermesini konu edinmektedir. Taş üzerine yapılan bu kabartmalar kabaca işlendiği için ayrıntıdan uzaktırlar (Gündoğdu, 2006b: 264).

Bu kilise, Kral Gagik tarafından yaptırılan yuvarlak planlı kilise ile Aslanlı Kapı arasında bulunmaktadır ilk yapım tarihi tam olarak bilinmeyen ancak 13. yüzyıla tarihlenen kilisenin 1840 yılında güney duvarı çökmüştür. 1912'de kısmi bir onarım geçiren kilisenin güney duvarında 1288 tarihli Gürcü dilinde yazılmış bir kitabe varmış. Ancak zamanla bunlar ortadan kalkmıştır.

Uzun, dikdörtgen planlı yapı, tek bölümden ibaret imiş, doğu-batı doğrultusundaki binanın doğu, batı ve güney cepheleri yok olmuştur. Kuzey duvarın tehlike arz eden durumdadır. Dıştan kapalı bir dikdörtgen oluşturan yapının cepheleri düz olup, batı yönden, sade bir kapı ile içeri girilmekte imiş. İçerisi karşılıklı kemerler ve plastrlarla üç bölüme ayrılmış, bunların üzerleri beşik tonozla örtülü imiş (Gündoğdu, 2006b: 262).

Yarım yuvarlak planlı apsisin dışa taşıntısı yoktur. İçerde çift gömme sütunlarla desteklenen duvar payeleri, hareketliliği artırır. Altta oldukça sade, ince-uzun beşik tonozla örtülü bir bodrum (cenazelik, mahzen) üzerinde yükselen ibadet katının üst örtüsü, tamamen yıkıktır. Dıştan bu alanın iki yana meyilli bir çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşan sadece bir yüzeydir. Bu kısımda çökmek üzeredir.

İç mekânı bölümleyen duvar payeleri ve çifte sütunların üzerinde, çatıya geçişte, yatay iki silme, beden duvarları ile üst örtüye geçişi birbirinden ayırır. Apsisi beden duvarlarından ayıran iki kemerde Hz. Meryem'in hayatından iki ayrı sahne kabartma olarak işlenmiştir. Birinde, Cebrail'in tahtta oturan Hz. Meryem'e Hz. İsa'yı doğuracağını haber vermesi; diğerinde, Hz. Meryem'in kuzeni Elizabeth'e Hz. İsa'yı doğuracağını haber vermesini konu edinmektedir. Taş üzerine yapılan bu kabartmalar kabaca işlendiği için ayrıntıdan uzaktırlar (Gündoğdu, 2006b: 264).

2.1.4.3.6. Halaskar Kilisesi (Surp Amenap'rkitch)

Ani Şehri'nin doğusunda, katedral ile şirli kilise arasında yer alır (Resim 30-31). Bu büyük kilise, 1035 yılı civarında tamamlanmıştır ve duvarları uzun ve zarifçe işlenmiş yazıtları, tarihi hakkında çok şey anlatır. "480 (M.S. 1035) yılında ben, Ebu'l Garip Marzpan (General), Rum İmparatoru Mikael'e, Konstantinopolis'te, Sımbat şahanshah (Krallar Kralı) adına bir tebliğde bulundum ve büyük gayret ve masraf sonunda Kutsal Çarmının bir parçasını alabildim ve döndüğümde, bu tapınağı inşa ettirdim..." İfadelerinden, yapının tarihçesi, yapılış amacı ve banisi anlaşılmaktadır. Bu kilisenin

ustası da yine o dönemin tanınmış mimarı olan, İstanbul'daki Ayasofya'yı da onaran Trdat olduğu ifade edilir (Gündoğdu, 2006b: 262).

Prens Ebu'l Garip Pahlavid'in bu kiliseyi, Gerçek Haçı barındırması için yaptırdığını kaydeder ve yazıtta, İsa'nın İkinci Gelişine dek kilisede gece ayinlerin düzenlenmesini emreder. Başka yazıtlar, hacıların konaklaması için ikiz jamatun (dış hol) eklenmesini teşkil eden 1193 restorasyonundan bahseder. Burası 1131 yılında meydana gelen deprem sonucu hasar görmüş, Manuçehr'in oğlu tarafından 1193'te onarılmış (Karamağaralı, 1997: 102).

1291'de de, yörenin İlhanlıların elinde bulunduğu dönemde, girişin önüne çan kulesi eklendiği yazılmıştır. Bu yapılar, cephenin bazı yerlerindeki beton izleri haricinde, tamamen yok olmuştur. Başka bir yazıt 1342'de, prens Vahram Zakarid'in, mimar Vasil tarafından yönetilen kubbe restorasyonunu emrettiğinden bahseder (Özkan, 2007: 190).

H.F.B. Lynch, Ani'yi 1894'te ziyaret ettikten sonra, "Bu bina, çökmesini önleyecek adımlar atılmadığı sürece, birkaç yıldan fazla dayanamayacaktır", diyerek binanın yıkılma tehlikesi içinde bulunduğunu belirtmiştir. 1912'de, Rus kazıcılar, doğu cephesinin taşının büyük kısmını restore etmiştir, ancak kilisenin doğu yarısı, 1957'de bir fırtına sırasında yıkılmıştır. Kimi kaynaklar, bu tarihi 1930'lar olarak bildirir, ancak 1950'li tarih, köylüler tarafından onaylanmıştır; belli ki, taşların düşmesinin sesi, surların hemen dışındaki köyden duyulmuştur. Kilisenin geri kalan kısmı, 1989 yılında Kars ve Akyaka'nın da zarar gördüğü depremde yapının ayaktaki kısımlarından kubbeden aşağıya kadar bazı kısımları da yıkılmıştır (Anonim, 1999: 177, Özkan, 2007: 191, Karamağaralı, 1997: 102).

Halaskar Kilisesi, neredeyse yuvarlaktır, dışı da 19 yüzlü bir çokgen duvar içinde sekiz nişle teşkilatlandırılmış, kubbeli bir yapı özelliğindedir. Çok yüksek (ve de çok geniş) alını, görülmedik biçimde, çokgene ayrılmamıştır, bir dairedir. İçten yarım daire kubbe ile kaplıdır. Kilisenin tamamı düzgün kesme tuf taşından yapılmıştır. Kilise kademeli iki kubbeden oluşmuştur. İç duvarları fresklerle kaplıdır (Anonim, 1999: 177).

Nişlerden güneyde olanı antik çerçeveyi hatırlatan kapı açıklığı halinde dışa yansırken, doğuda ve daha geniş olan yarım yuvarlak niş ise, apsis olarak inşa edilmiştir. Çifte sütunlar üzerinde, çift silmeli yuvarlak kemerlerle 19 yüzeyli bir altyapıya sahip olan

beden duvarı, yukarıda niş derinlikleri üzerinde daralarak hayli yüksek kasnağa geçişi sağlar. Yüksek kasnaklı üst kısım, alt kısmın alternatifi olarak, yine sütun görünümlü iri silmelerle ve onların üzerindeki kör niş görünümündeki yuvarlak kemerlerle korniş altına kadar yükselir. İçten kubbe olduğu anlaşılan örtünün, dıştan ortası hafifçe şişkin, konikal bir külahla sahip olduğu görülür.

Kilisenin beden duvarları 19 köşeli bir çokgen oluşturduğu için, yapı tamamıyla yuvarlak planlı gibi algılanır. Beden duvarlarının bitiminde iri bir silmeden sonra içe alınan tanbur kısmının da neredeyse beden duvarları yüksekliğinde olması, yapıya fazla yükseklik kazandırmıştır (Gündoğdu, 2006b: 262).

İçinin, altar apsisi diğerlerinden daha büyük olmak üzere, sekiz apsisi varmış. Altar apsisinin her iki tarafında, duvarın kalınlığına sıkıştırılmış küçücük şapel varmış. Yapıyı zayıflatan ve kilisenin yıkılmasına neden olan, bu iki şapel ve geniş tutulmuş apsisin o bölüme verdiği hasar olsa gerek. Ayakta kalan her apsisin duvarında ve yarım kubbesinde ve de bingilerde soluk freskler vardır. Yüksek kalitede ve daha ziyade Bizans stilindedirler, ressamının, Sarkis P'arçkans adında bir Ermeni usta olduğu ifade edilmektedir. Muhtemelen 13üncü yüzyılda, belki de 1291 restorasyonunda yapılmışlardır. Yıkılan altar apsisinin, İsa'yı tahtta gösteren bir resmi, diğerlerinin de İsa ile Dört Vaiz'in hayatını konu eden resimleri vardır (Özkan, 2007: 190-191).

Alın, kilisenin tabanından pek de küçük olmayan büyük çapı, kilisenin tasarımının en göze çarpıcı unsurudur. Alın bugünkü görünümü, kimilerine göre 1342 restorasyonunda bir genişletme çalışması sonucudur.

Halaskar Kilisesi, tamamen saf geometrik şekillerden, silindir ve küreden yapılmıştır. Teknik bakımından, Ani'deki en maceracı yapıdır. Ortaçağ kiliselerinin inşa yöntemi (kırılmış taş ile beton özden oluşmuş çekirdek ve bunun üstünü örten kesme taş), bütüncül bir yapı oluşturur. Bu kilise, bu bütüncül yapıların kalıtımındaki özellikleri yeni doruklara taşır. Duvarlar, çatılar, alın, kubbe, sütunlar, apsisler, hepsi tek, birleşik bir varlığa karışır. Bu yüzden, çökme başladığında, kilisenin yarısı yerle bir olmuştur. Yapı açısından, ya hep ya da hiçtir. Dış süsleme açısından, kilisede çifte sütunlarla bunların üstündeki yuvarlak kemerlerin biçimlendirdiği beden duvarları ve tanbur, mimari açıdan sade olup, kemerlerde ve üst kuşakta kullanılmış bitkisel ve Selçuklu tarzı geometrik geçmeli kuşaklar cephelerin süs değerini artırır. Ayrıca heraldik

duruştaki bir kartal figürü ve pencere alınlıklarındaki, plastik değeri yüksek süs unsurlarına rastlanmaktadır (Gündoğdu, 2006b: 262).

2.1.4.3.7. Havariler Kilisesi (Surp Arak'elots) Veya Kervansaray

Anı ören yerinin merkezinde Yıkık Minare(Ebu'l Muammeran Camii) ile Ateşgede arasında bulunan kervansaray birçok kaynakta 12.yüzyılda Selçuklular tarafından yapıldığı belirtilirse de (Karamağaralı, 1997: 102) ancak burada ele geçen Abugamir Pahlavuni'nin, 1031 tarihli bir kitabesinde kiliseye yaptığı toprak bağışından söz etmesi buranın daha önce bir kilise olduğunu göstermektedir. 1038 yılında tamamlanmış olan kilisenin temel kalıntılarından anlaşıldığına göre kilise dört yapraklı yonca planlıdır. N. Marr tarafından 1909'da yapılan kazılarda buranın bir kilise olduğu ve X. yüzyılda yapıldığı öne sürülmüştür (Tuğlacı, 1984: 24).

Plan açısından, içte dörtlü yonca yaprağı şemasının uygulandığı yapının dört yönünde, geniş kemerlerle derinleştirilmiş haçın kolları ile orta alanı örten yuvarlak kasnaklı bir kubbe bulunur. Haçın kolları arasına yerleştirilmiş dört köşede yer alan ve küçük birer şapel görüntüsü veren pastaphorian hücrelerinin bile, kendine özgü apsisleri ile diğer örneklerle göre büyük tutuldukları dikkati çekmektedir (Resim 32-34).

Haçın kolları arasındaki boşlukları dolduran küçük şapellerle birlikte yapı, dıştan kare forma sahiptir. Kuzey –güney ekseninde yer alan apsislerin ortasından açılan birer kapı ile kilise içerisine girilmektedir. Bu kapıların çevrelerinde Selçuklu geleneğinde geometrik geçmelerle süslemeler dikkati çeker. İçte köşe geçişlerinde kullanılan mukarnaslar, Türk sanatı çevrelerindeki yaygın örnekleri tekrarlar. Güney nartekse bitişik ve dikdörtgen planlı ve yarım daire şeklinde olarak eklenen yapının İslami dönemlerde kervansaray holü olarak kullanılması nedeniyle bu yapı kervansaray olarak adlandırılmıştır (Karamağaralı, 2004: 313). Ancak bu bölümün, güney girişin önüne narteks olarak, 13. yüzyılın başlarında eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu narteksin önemli bir kısmı yıkılmış olup doğu cephesi ayakta. Burada, en eskisi 1215'i işaret eden 13.ve 14.yüzyıla ait birçok kitabe bulunmaktadır. Kitabeler konuları bakımından günlük sosyal ve iktisada yönelik ifadeler taşır. Narteksin giriş kapısındaki sekizgen yıldızlar, halat örgülü sivri kemerli kapı silmesi ile iki yandaki üçgen nişler, kapı üzerindeki mukarnaslı kavsara, içerideki duvardan duvara atılmış çapraz kemerler ve tavadaki renkli taş süslemeler, tamamıyla Türk sanatına ve kültürüne ait

uygulamalardır. Bu uygulamalar burasının bir zamanlar Kervansaray olarak adlandırılmasında sebep teşkil etmiştir, taş oymacılığın en güzel örnekleridir bunlar (Gündoğdu, 2006b: 244, Öney, 2002: 812).

2.1.4.3.8. Mağara Kilise

Ani şehrinin kuzeybatısında Bostanlar Deresi'nin üzerindeki kayalık bir zeminde yapılan kilise, buradaki kalker kütlenin oyulması sonucu yapılmıştır (Anonim, 1999: 179).

Sarayın yakınında yer alan bu kilise, 1989 yılında meydana gelen depremde çökmüştür. Tamamen kaya içerisine oyulmuş olan yapının içten, duvar payelerini birleştiren çift merkezli yuvarlak kemerlere sahip olduğu anlaşılmaktadır (Gündoğdu, 2006b: 247).

2.1.4.3.9. Tigran Honents (Şirli, Resimli Kilise, St. Gregory İlluminator), Aziz Krikor Lusavoriç Kilisesi

Surlar içerisinde, şehrin doğu kesiminde yer alan bu yapı, Arpaçay'a kadar inen sarp kayalıkların eteğinde bulunmaktadır (Resim 35-38).

Buraya yamaçtaki basamaklardan inilmektedir. St. Gregory'e ithaf edilen bu kilise; Tigran Honents Manastırı ya da içindeki fresklerden dolayı yörede Şirli Kilise veya Gregory'den dolayı Aziz Krikor Kilisesi olarak da tanınmaktadır.

Ani'deki en sağlam eserlerden biri olan bu kilisenin güneydoğusundaki yapının kitabesinde o tarihte Gürcülerin himayesi altında bulunan Ani'de, 1215 yılında, zengin bir tüccar olan T. Honents tarafından Aziz Gregor'a ithafen yaptırıldığı belirtilmiştir. Haç planlı yapılan kilise tuf taşından inşa edilmiştir (Anonim, 1999: 177).

O dönemde Ani, Gürcü himayesi altındadır ve bu kilise, Gürcü Ortodoks Kilisesi'ne vakfedilmiştir. Kilisede ön cepheye eklenen jamatun ile bunun batısına ilave edilmiş olan tek nefli şapelin, ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Bazıları bunların, 1310 yılında Mathed adlı bir şahsın su kanallarını onarması sırasında yaptırmış olabileceğini aslında bu manastır kilisesi nispeten iyi durumda olmakla birlikte önüne eklenen üç kemerle batıya bakan jamatun, büyük ölçüde zarar görmüş, jamatuna bitişik şapelin de üst örtüsü ve batı duvarı yıkılmıştır. Şapelin altındaki kriptada 2003 yılı kazılarında B.

Karamağaralı tarafından dağınık insan kemikleri ahşap malzemeler, deri parçası ve cam bilezik ele geçirilmiştir (Karamağaralı, 2004: 313).

Yapıları çevreleyen duvar ve Arpaçay'a bakan yöndeki sur duvarları da tamamen tahrip olmuştur dıştan, kubbeli dikdörtgen tasarım, Katedral'i andırır, fakat daha küçük bir ölçütedir. İç planı farklıdır ve Ortaçağın geç döneminin diğer kiliselerinkine benzer. Kimi zaman kubbeli hol olarak adlanan tiptendir üç bölmeye ayrılmış tek sahnin, orta bölmenin üzerinde kubbe vardır (Özkan, 2007: 193).

Kilisenin, özellikle içinde ve kubbenin üzerindeki dikçe sivrilen konik çatıda görülen artırılmış dikey orantıları da bu döneme özgüdür. Kilisenin en önemli yanı, yapıyı dıştan belirli bir yüksekliğe kadar takip eden sarmaşık kabartmalarıyla süslenmiş kemerler ile kemer boşluklarında görülen bitki motifleri ve hayvan figürleridir (Tuğlacı, 1984: 22).

Kaynağı MÖ 7-6. yüzyıllara kadar inen Orta Asya'nın geniş bölgelerinde karşımıza çıkan Hun üslubundaki hayvan figürleri, ortak üslup özellikleriyle burada da karşılaşırız. Bu üslubun, aynı yüzyıllarda meydana gelen ve uzun yıllar boyunca batıya devam eden göç hareketleriyle bu yöreye geldiği anlaşılmaktadır.

Yörede uzun süre egemen olan figürlü anlatımın, Miladi ve sonraki yıllarda daha da batıya taşınarak Avrupa'yı da etkisi altına aldığı ve Avrasya hayvan üslubunun oldukça geniş bir alana yayılmış yansımaları olduğu görülmektedir. 11-12. yüzyıllarda Selçuklularla da batıya taşınan bu üslubun, Anadolu'da, camilerde, medreselerde, türbelerde, kervansaraylarda, köprülerde, kalelerde hatta mezar taşlarında görmek mümkündür. Orta Asya'daki Türk-Çin takvim hayvanlarını anımsatan, bazen yan yana, bazen de sırt sırta vermiş aslan, geyik, ayı ve kuş figürlerinin Anadolu'daki birçok Türk-İslam eserinde yankı bulması, toplumların Orta Asya'nın ortak kültürlerinden yararlanmış olmaları ile açıklanabilir (Öney, 1972: 157-165).

Kör kemer dizisi, kilisenin dört yanından dolanır. Sarmaşık bitkilerin arasından beliren gerçek veya hayali hayvanları betimleyen gösterişli oymalar sıra kemerlerin arasındaki kemer üstü dolgularını süsler. Bunlar, binanın tamamını saran bir süslü bant oluşturur. Benzeri kemer sırası ve bant, alının etrafında da vardır. Bandın üzerinde bir bant daha vardır, bu da geometrik kabartmalı-oymalı işlidir (ki bu da gene 13üncü yüzyıl

kiliselerine hastır).süsleme sanatının en güzel örnekleri bu kilisede yer almaktadır (Gündoğdu, 2006b: 256).

Kilisenin önünde, şimdi bayağı harap durumda, daha sonra ilave edilmiş bir bölüm bulunmaktadır. İki taraftan açılmış ve kuzey kenarında bir şapeli varmış. Bunun kemerli açıklıkları, keskince oyulmuş zikzak silmeyle vurgulanmıştır ve zamanının Türk-İslam yapılarınınkine benzer sütun başlıklarına oturtulmuştur. Bu narteksin içi (kilisenin yüzü dâhil olmak üzere), fresklerle kaplıdır (Özkan, 2007: 193).

Tigran Honents, genellikle ticaretle uğraşarak büyük servetler toplayan ve kendilerini *baron* ilan eden birçok varlıklı tüccar ailelerden birinin üyesiymiş. Varlıklı olmalarına rağmen, sonunda kendi konularını da Ani'ninkini de koruyabilecek yeterli siyasi ve hiçbir askeri güçleri olmamıştır.

İç mekânın tamamı, kiliseyle aynı yaşıt fresklerle kaplıdır. İki ana konu vardır Hazreti İsa'nın Hayatı ve kilisenin adandığı Krikor Lusavoriç'in Hayatı. Kubbe, altında Azize Meryem ile On İki Havarinin bulundurulduğu, dört melek tarafından taşınan İsa büstü ile İsa'nın Göğe Yükselişi'nin hasar görmüş tasvirini barındırır. Kilisenin doğu yarısı, aralarında Cebrail'in Hazreti Meryem'e Haber Verişi (*Annunciation*), İsa'nın Doğumu, İsa'nın Kudüs'e Girişi, Aziz Lazarus'un Dirilme Mucizesi, vb. sahnelerinin de bulunduğu, İsa'nın hayatından sahnelerle donatılmıştır. Apsisin yarım kubbesinde, İsa'nın figürü vardır. Bunun altında İsa ve Havariler, Aşai Rabbani (*Communion*) sahnesinde resmedilmiştir. Kilisenin batı odası, Krikor Lusavoriç'in hayatından 16 sahne sunar. Aziz Krikor'un Trdat tarafından yargılanması; zindan dâhil, ona çektirilen işkenceler, Hripsime'nin şehit edilmesi, Kral Trdat ve Gürcistan, Abhazya, ve Albanya krallarının vaftiz edilmesi; vs. de bunların arasında yer alır (Özkan, 2007: 194).

Apsisin güneyindeki apelin kapısının üzerinde, zamanının dokumacılığına fikir verecek bir desen olarak, madalyonlar içinde mahfuz dört ejderha gösteren sıra dışı bir aynalık vardır ve nartekste de freskler vardır.¹

Bunlar, artık tahribata maruz kaldıkları için görünmez haldedir, aşınmayla zarar görmüştür. Kilisenin duvarında, girişin üstünde ve sağında, İsa'nın çarmıha gerilişi resmedilmiştir. Azize Meryem'in yası öbür taraftadır. Narteksin kuzey duvarında artık

¹ İ. Şimşek, Ani Şehri /Ermeni Mimarisi, Virtual ANI 2001.com.(son güncelleme 20 Nisan 2010)

epey solmuş, İshak, Yakup ve İbrahim peygamberlin, Hazreti Meryem, Âdem ve Cennet Kapısı'nı bekleyen dört şekilli (tetramorph) yaratığın gösterildiği Cennet resmi vardır. Kemerlerin altlarında da aziz veya peygamber figürleri vardır. En sağlam kalan güney duvarında ise Hazreti İsa'nın eşek üzerinde Kudüs'e gidiş sahnesi işlenmiştir (Bortacina, 2005: 287).

2.1.4.4. Ateşgede

Kars Kapısını İç Kale'ye bağlayan ana yolun batısında, yol ile Kral Gagik Kilisesi arasında yer almaktadır. Bu olağandışı yapının temelleri Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce Nikolai Marr'ın 1909 yılı kazısı sırasında gün ışığına çıkartılmıştır. Bu kazılardan sonra, Ateşgede ihmal edilmişti. 1998 sezonunda Beyhan Karamağaralı tarafından çevresi yeniden temizlenerek ortaya çıkarılmıştır (Karamağaralı, 2000a: 431-438).

Ateşgede, yaklaşık 1.30 metre çapında, silindirik kaidelere oturan dört adet büyük sütunla taşınmaktadır. Sütunlar 1.80 metre aralıkla ve yaklaşık kare bir plan oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Sütunların üzerinde üç veya dört parçadan oluşan daire planlı başlıklar yer almaktadır (Resim-39).

Çevreye gelişigüzel dağılmış olan sütun başlıklarına ait olduğu anlaşılan parçalar toplanarak orijinal plan elde edilmeye çalışılmıştır. Yapının örtüsüne ait herhangi bir veri tespit edilememiş ancak sütunların küteselliği, kargir bir örtüye sahip olduğuna işaret etmektedir. Ele geçen mimari veriler yapının işlevi konusunda bazı fikirler ileri sürülmesini sağlamaktadır. Eksedralar ve apsisin yapıya sonradan eklendiğini gösteren izler, ikinci kullanımına ve işlev değişikliğine işaret etmektedir (Karamağaralı, 2000a: 431).

Beyhan Karamağaralı'nın bu çalışmalarının neticesinde, kullanımı sonradan değişen bu yapının MS 1-3. Yüzyıllar arasında İran'da yaygın olan Sassani dönemi Zerdüş inancına sahip insanların mabedi olan bir Ateşgede olduğu anlaşılmıştır. Bu yapının Ani Kalesinin kurucusu olan Kamsarakanlara ait bir yapı olduğu düşünülmektedir.

Öte yandan, bu yapının Hıristiyanlığın ilk dönemine ait bir eser, yani dördüncü veyahut beşinci yüzyıla ait bir açık-hava şehitliği (İng. martyrion) olması da olasıdır. Yapı hangi sebeple yapılmış olursa olsun her ne olursa olsun, büyük olasılıkla Ani'de süregelen en

eski yapıdır ve eğer bir Ateşgede ise, Ani'de Hıristiyanlık öncesine ait en az bir önemli yapının var olduğunu kanıtlar. Bu yapı, Hıristiyanlık döneminde, sütun araları dışı doğru yarım daire şeklinde dolgu duvar tekniği ile kapatılarak içten, dörtlü yonca yaprağı biçiminde eksedralar oluşturulmuş ve burası bir Hıristiyan mabedi(şapel) olarak kullanılmaya devam etmiştir. Doğudaki esas apsis şeklindeki yarım yuvarlak kısım daha büyükçe yapılmış, güneyde ise bir küçük girişe yer verilmiştir.

Ateşgede'nin şapele dönüştürülmesinden sonra doğu yöndeki apsisin zemini, hafif yüksek tutulmuştur. Bu yükseltilmiş kısmın yüzü dört kemerlik sıra ile süslenmiştir. Yarım yuvarlak biçimdeki diğer eksedraların orijinal duvarlarının üst örtüye kadar yükseldiği, böylece kapalı bir form teşkil ettiği anlaşılmaktadır (Gündoğdu, 2006b: 239).

2.1.4.5. Mezarlıklar

Eski Ani gravürleri, şehrin etrafında birçok mezarlık ve tek tek khatchkar (kaçkar) mezar taşı gösterir. Geriye kalan tek mezarlık, kalenin olduğu tepenin güneyinde, Kızkale burnundan önceki düzlüktedir. Bugün birkaç adet yarı gömülü mezar taşından başka pek bir şey görülemez.

Ermenice "haç-taş" anlamına gelen khatchkar, bir kaide üstünde doğrultulmuş, batıya dönük yüzünde haç işlemeli iri, dikdörtgen kalın taş dilimidir. Mezar yerlerini işaretlemek için kullanıldıkları gibi, aynı zamanda sık sık anma vesilesi ya da adak olarak dikilirlermiş.

Kemal Balkan ve Osman Sümer'in 1965 yılı Ani kazılarında ele geçen bulgular neticesinde, bugün Ani köy(Ocaklı)ün harman yeri olarak kullandığı yerde yapılan araştırmalarda burasının bir mezarlık tepesini arz ettiği belirtilmiştir. Köyün şimdiki mezarlığı da buradadır. Bazen yeni mezarlar kazılırken tesadüfi buluntuların ele geçtiği söylenmektedir (Balkan-Sümer, 1967: 104).

2.1.4.6. Sekiz Köşeli Türbe

Ani'de Katedral'in güneybatı yanında yüksekçe bir yerde eskiden halkın evliya bilerek gittiği bu sekiz köşeli türbenin sahabeden Mıkdad-Pehlivan'a ait olduğuna inanılır. Bunun Selçuklu biçimindeki büyük sandukası üzerinde bulunan yazılar, taşının gevşek

olmasından ve ziyaretçilerin ellerini sürmesinden aşınıp okunmaz hale gelmiştir. Kırzioğlu, burasının Şeddadlı emirlerinden birisinin türbesi olabileceğini ileri sürmüştür. Erzurumdaki İzzeddin Saltuk'un türbesi de bunun gibi sekiz köşelidir (Kırzioğlu, I, 1953: 371).

Ani(Ocaklı) köylüleri ve komşu köylüler, Kâfir Tırdat'ı yenen Mıkdad-Pehlivan'ın Hz. Ali tarafından Ani'ye gönderildiğine inanıyorlar. Halk buraya çoluk çocuklarıyla gelip ziyarette bulunuyor, mumlar yakıyor ve adaklar adıyorlar.

2.1.5. Saraylar

2.1.5.1. İç Kale Sarayı

MS. 4. yüzyılda Kamsarakanlar, Ani'de kale, saray ve kilise inşa ettirmiştir. Sonradan İç Kale olarak kullanılan bu kısımda N. Marr tarafından 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında yapılan kazılarda bu dönem eserleri gün ışığına çıkarılmıştır (Karamağaralı, 1997: 102).

Yapılan kazılar sonucunda, sarayın, doğu-batı yönünde uzanan 59 metrelik uzun koridor etrafında planlandığını, birkaç büyük holleri ve birçok yan odası olduğunu ve de kimi kısımlarda en az iki katlı olduğunu göstermiştir. Yeraltı su deposu ve yedi odalı, yeraltı ısıtma tertibatlı hamamı varmış. Nikolai Marr'a göre Saray, muhtemelen 15 inci yüzyılın sonunda terk edilmiştir. Sarayın bazı kısımları iki katlı ancak çoğunlukla tek katlı bir düzenlemeye sahipti (Gündoğdu, 2006b: 234).

2.1.5.2. Selçuklu Sarayı (Tacirin Sarayı, Sultan Sarayı)

Aynı zamanda "Kale" ve de "Sultan Sarayı" olarak da bilinir. Bu, Ani'nin en uç kuzeybatı köşesinde Bostanlar Deresi'ne bakan büyük bir yapıdır (Tuğlacı, 1984: 31).

Ani kazıları sonucunda, 24.50x28.70 metrelik bir alanı kaplayan sarayın 3 kat olarak yapıldığı, üçüncü katının ise yıkıldığını belirtilir (Karamağaralı, II, 1993: 509). Karamağaralı'nın aksine bazı kaynaklar sarayın altında hazine mahzenleri, üstünde iki kat kargir ve bunun da üstünde ahşap olarak iki kat ve hepsi bodrum ile birlikte beş katlı bir eser olduğu belirtilir (Akçay, 22, 1964: 157, Kırzioğlu, 1971a: 137).

Ani'nin fethinden sonra burada oturan yöneticilerin ya da Anili tüccarların (Tigran

Honents gibi) bu yapıyı yaptırmış olabileceği, tartışma konusu teşkil etmektedir. Saray'ın, şekil, mimari ve süslemeler açısından 13. yüzyıl Anadolu Selçuklu yapılarında görülen süslemelerle ortak yanları olduğu gözükmektedir (Resim 40-41) (Arslan, 2007: 31).

Sarayın yapımı konusunda elde kesin kanıt mevcut değil, ancak Ani kazılarını yürüten Nikolai Marr, bunun I. Sargis(1209-1211) ya da II. Sargis(1245-1276) döneminde yaptırılmış olduğunu belirtmektedir. Büyük olasılıkla bu Saray 13. yüzyılda yaptırılmıştır (Gündoğdu, 2006b: 246).

Sarayın 11. yy sonu ile 12. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini belirten Karamağaralı, yapının kalkerli bir kayaya oturtulduğunu, büyük eyvan'ı ve eyvan önündeki avlu'su, tonozla örtülü odaları ve koridorlarıyla Merv'deki Selçuklu sarayına benzediğini ifade etmektedir (Karamağaralı, 1997: 103).

Sarayın batı ve güneybatısı, şehri çevreleyen sur duvarları üzerine oturur. Burada arazi engebeli olduğu için alt katta derin bir bodrum(depo, mahzen, sığınak) oluşmuş, böylece girişin üstündeki birinci katla birlikte yapı, üç katlı bir forma erişmiştir (Gündoğdu, 2006b: 247, Arslan, 2007: 31).

Sarayın kuzeye açılan giriş kapısının bulunduğu dış cephe, Anadolu Selçuklu yapılarındaki gibi ileri taşırılmış, çift katlı bir düzenleme göstermekte ve kapı çerçevesi dışındaki kısımlar oldukça sadedir. Alt açıklığın çevresi; sivri kemerli bir girişin etrafını kuşatan silmelerle, silmeler arasında oyma bitki motifleri ve sekiz kollu yıldız motifleri ile süslenmiştir. Bu sekiz kollu yıldızlar, Anadolu Selçuklularının saray ve köşklerinde kullandıkları çini levhaların, şekil ve boyut olarak hemen hemen aynıdır (Öney, 2002: 809).

Saray girişinin üstündeki ikinci kata ait açıklık, alt girişle hemen hemen aynı büyüklükte olup, dikdörtgen çerçevelidir. Üzerindeki sivri kemerli alınlıkta, altıgen taş kakmalara yer verilmiştir. Açıklığın iki yanı düz silmelerle, alınlık ise daha ince silme ile sivri kemer biçiminde sınırlanmıştır. Yan boşluklar açık-koyu kahverengi taşlarla dama taşı biçiminde yerleştirilmiş kakmalı süslemelere sahiptir. Giriş ve giriş üzerindeki mekânın dışa bakan açıklıklarından başka her tarafı, düzgün kesme taştan, sade bir mimariye sahiptir (Akçay, 22, 1964: 157, Gündoğdu, 2006b: 247).

Doğu kapısından içeri girildiğinde Türk saray ve köşklerinde sıklıkla karşılaşılan dikdörtgen şekilli bir giriş mekânı görülür. Üst kısımdaki ahşap giriş yuvaları, burasının ahşap tavanla örtülü olduğunu, üstte de benzer bir mekânın olduğunu gösterir. Eyvanın ilerisinde, kabul salonu olduğu anlaşılan merkezi düzenlemeli bir mekân yer alır. Buraya kuzey ve güney mekânlar kapı ile açılmakta, batıdaki ise eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Batı ve kuzeybatı cepheler sur duvarı üzerinde yükseldiğinden belirli bir düzen göstermezler.

Bostanlar Deresi'ne bakan batı yöndeki seyirlik pencereler, son restorasyonda gelişigüzel şekilde kapatılmıştır. Sarayın Bostanlar Deresi'ne bakan duvarları, aynı zamanda şehir surununun bir kısmını da teşkil edermiş. Zemin katın altında beşik tonozla örtülü derin tutulmuş bordum hücreleri ile üst katın zemininde açılmış kare ve dikdörtgen formlu açıklıklar arasında irtibat sağlanmıştır. Bodrum kattaki bu birimlerin depo olarak kullanıldığı sanılmaktadır (Gündoğdu, 2006b: 247).

2.1.6. Su Yapıları

Ani'nin su seviyesinden yüksek olması ve ağaçsız meskûn bir yer olması sebebiyle sur içindeki alanda kuyu bulunmamaktadır. Su Ani'den daha yüksek bir mahalden şehre aktarılmaktadır. Şehre su getirilmesi ile ilgili bir kitabe Katedral'in duvarında Ermeni harfleri ile kayıtlı olup 1045 tarihini göstermektedir. Kitabe İç Kale'ye su getirilmesi ile ilgilidir. Ayrıca Halaskar (Surp Amenap'rkitch) Kilisesi'nin dış duvarındaki bir kitabede de bu civara su getirildiği kayıtlıdır. Tigran Honents'in yaptırdığı Aziz Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin duvarındaki bir kitabede de su yollarının 1310 tarihinde Moğollar döneminde tamir edildiği kayıtlıdır (Karamağaralı, 2004: 312).

1045 yılında Bizans hâkimiyetine geçen Ani'de Bizanslı valiler buranın imar çalışmaları ile ilgilenirken bir taraftan da su sorununu ele almışlardır. Valiler şehrin gelişmesi için çalışmalar yapmış, Alaca dağlarından şehre su getiren muhteşem bir kemerin inşasını gerçekleştirmişlerdir. Ermenice bir kitabe bu imarı Katapan Aron'a atfetmektedir (Barthold, I, 1993a: 435, Kırzioğlu, I, 1953: 330).

Prof. Beyhan Karamağaralı'nın yaptığı kazı çalışmaları neticesinde Ani'deki su kanallarından birinin sur kapısından başlayıp ve iç kaleye doğru uzanan ana caddenin altından gittiği tespit edilmiştir. Caddenin ortasında yolun taban hizasında 2,5 metre

aşağıda, toprak altında su yollarının tamiri için açılmış logarlar bulunmuştu. Manuçeher Camii'nin kalenin burcuna doğru olan duvarındaki iki musluk yeri ve helânın altından akan suyun kanal tertibatı burada da bir su yolunun bulunduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca Küçük Hamam'ın bulunduğu alanda bir su dağıtım taşı bulunmaktadır. Toprak (künk) su yollarının üzerleri önce kireç veya alçıya benzer beyaz bir tozla, sonra kalker taş tozu ile sarılmıştır. Büyük levha halinde pek düzgün olmayan beyaz kalker taşlarla su yollarının üzerleri örtülmüş ve üzerine toprak atılmıştır. Ancak boruların bir yanında bir sıra düzgün örülmüş taş duvar görülmekte ve kanallar bu duvarların hemen yan tarafını takip etmektedir. Hamam'ın ön tarafına, suyu hamama veren maskem(su dağıtım taşı) den sonra su kanalları aşağıya doğru devam eder (Karamağaralı, 2004: 312).

2.1.6.1. Küçük Hamam (I.Hamam)

Katedral ile Manuçeher cami arasında, kale kapısından İç Kale'ye giden yolun solunda bir tepelik alanda bulunan hamam Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Kemal Balkan ve Osman Sümer tarafından günışığına çıkarılmıştır (Resim-42).

1965 kazısı sonucunda, bir iç avlu etrafında sıralanmış mütenazır dört halvet ortaya çıkarılmış, bunların her birinde ayrı ayrı iyi korunmuş dörder kurna ve bunlara inen su yolları meydana çıkarılmıştır. Halvetlerden yalnız birisinin kubbesi oldukça iyi durumda olduğu, diğer üçü tamamen çökmüş durumda olduğu tespit edilmiştir. İyi korunmuş kubbenin dış kısmının, sıcaklığın kaybolmaması için cüruflla örtülmüş olması ve kubbe taşlarının gayrimuntazam şekilde bulunuşu ve kubbenin en yukarıdan küçük şekilsiz taşlarla kademeli olarak inişi dikkat çekmiştir. Binanın üstünün ve kubbelerin kalınca bir toprak tabakası ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Her halvete duvarlar arasında inen, pişmiş topraktan, birbirine geçme ince su boruları yukarıda daha kalın bir ana borudan taksim edilmektedir. Halvet kapıları, Selçuklu üslubuna uygun şekilde, kemerli taştan olup halvet aralarında tonozlar bulunmaktadır. Halvetlerin boyu 3,30 yüksekliği 5,5 metredir. Buna göre hamamların kapladığı alan oldukça geniştir. Hamamın üstü ve etrafındaki tepeler başka yerlerden getirildiği anlaşılan topraklardan hasıl olmuş yığınlardır (Balkan-Sümer, 1967: 105).

Hamamın girişi batı taraftadır. Kapıdan kısa bir koridorla kuzeyde buluna iki soyunma odasına ve güneyde müştemilat kısmına geçilmektedir. Soyunma odalarından

güneydekinde bir dolap nişi vardır. Soyunmalıktan güneye doğru meyilli olarak inen uzunca bir koridor iki basamakla kare şeklinde bir mekân olan ılıkliğa açılan bir kapıya bağlanmaktadır. Bu uzun koridorun kuzeyinde üstte kalan kısmında da içi kırmızı badanalı bir niş vardır. Ilıklığın doğu duvarının kuzey köşesinde bulunan sivri kemerli bir kapıdan da sıcaklığa girilir. Ilıklık kısmının duvarlarının birkaç kat badanalı olduğu görülmüştür. Ilıklığın kuzey duvarına dayalı, 0.75x1.50 m ölçüsünde bir soğuk su küveti bulunmaktadır. Bu küvete dışarıdan hamamın batı duvarını delerek giren, yaklaşık 0.25 m çapında bir künkle soğuk su gelmektedir. Ilıklığın doğu duvarında 0.75 m ölçüsünde bir küvet kalıntısı daha bulunmuştur. Bu küvete ise 0.05 m lik bir borudan sıcak su akmaktadır. Duvarlar Ani'deki diğer yapılarda gördüğümüz düzgün kesme taşlarla örülmüştür. Bu taşlar kırmızı ve fûme renklerden kesilmiş ve karışık olarak kullanılmıştır (Karamağaralı, II, 1993: 512).

M. Fuad Köprülü'nün, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları I" makalesinde ele aldığı, Ani'li Kadı Burhaneddin Abû Naşr b. Mesûd'un Anîs al-Kulûb adlı büyük eserinden verdiği bilgiler bize burada bir hamamın bulunduğunu ispatlamaktadır. Kadı Burhaneddin, bir zamanlar Ermeni Krallığı'nın, bin bir kilisesiyle meşhur merkezi olup Bizans hâkimiyeti altında iken Alparslan tarafından fethedilen Ani şehrinde doğmuştur. Babası ve dedesi Türk, babasının annesi de Kürt olan müellifin dedeleri, şehrin alınmasından sonra gelip Ani'ye yerleşmişlerdi. Kadı Burhaneddin, dedelerinin ve babasının önemli vazifelerde bulduklarını belirtir. Kadı Burhaneddin, Babası Mes'ud'un sırasıyla beş kızı olduğunu, altmışından sonra ise kendisinin dünyaya geldiğini ve ihtiyar babasının bundan çok mutlu olduğunu belirtiyor. Annesi, Kadı Burhaneddin'e hamile iken, çok zahmet çektiğini ve nihayet hekimin tavsiyesi ile hamama giderek çocuğu orada doğurmuştur(1143). Kadı Burhaneddin'in bu ifadeleri Ani'deki hamamların varlığına delil olmakla birlikte arkeologları da bu konuda araştırmaya itmiş ve yapılan çalışmalar sonucu iki hamam gün yüzüne çıkarılmıştır (Köprülü, 1943: 464).

İlk kazı çalışmasından sonra, 2002 yılında Prof. Dr. B. Karamağaralı tarafından yeniden bir temizleme ve bağlantıların tespitine yönelik çalışma yapılmıştır (Gündoğdu, 2006b: 269).

Aynı zamanda Tigran Honents'in 1215 yılında yaptırdığı Şirli Kilise'nin duvarındaki bir kitabede¹ diğer yapılarla birlikte burada bir de hamam yapıldığı yazılıdır. Bu ifadelerde Ayrıca ikinci bir hamamdan bahsedilmesi de Ani'de birçok hamamın olduğunu ortaya koymaktadır (Tuğlacı, 1984: 3).

1966-1967 kazı döneminde açılan hamam planının Anadolu-Türk hamamları düzeninde olduğu kanısına varılmıştır. 1064 yılından itibaren Selçuklu egemenliğinde kalan Ani mimari yönden Selçuklulardan etkilenmiş, bu durum hamamlarda da kendini göstermiştir (Balkan, 1970: 39).

Kemal Balkan'ın araştırmaları sonucu ortaya çıkan bu I. Hamam, Ani Şeddadlı Emiri Manuçehr tarafından Beyliğin başkenti Ani'yi yeni yapılarla donattığı tarihlerde, 1080-1090 yılları arasında inşa edilmiş olabileceği belirtilmektedir (Balkan, 1982: 47).

Kemal Balkan, Birinci Hamam'da bulunan iki ani parasının, hamam eyvanının taşları arasına atılarak harç içine, herhalde, bilinçli olarak karıştırılmış olmaları, birinci Hamam'ın yapım tarihi hakkında sağlam bir kanıt oluşturduğunu belirtir. Paralarda Manuçehr ve Melikşah'ın adlarının varlığı hamamın Melikşah döneminde yapıldığını kanıtla nitelikte bir veridir (Balkan, 1982: 52-53).

I. Hamam, planı, su ve ısıtma tesisleri, iç süslemeleri ve diğer birtakım mimari özellikleri bakımından Anadolu Türk hamamlarının tam bir benzeridir. Bunun sıcaklık, sıcak su sarnıcı tamamıyla açılmış, soğuk su depoları ve ılık bölümü ise kısmen meydana çıkarılmıştır. Dikdörtgen biçimindeki sıcaklık bölümünün köşelerinde eşit büyüklükte dört yıkanma odası(halvet) bulunmakta olup, bunlar da birbirlerinden gene eşit boyda dört eyvan ile ayrılmıştır. Eyvanların birbirini dikey olarak kesen eksenleri hamama haç'a benzer bir görünüş vermektedir. Yıkanma odalarına orta mekândan, dikey eksenlere göre çapraz durumda kalan köşedeki kapılardan girilmektedir (Tuğlacı, 1984: 32).

¹ “Bu Surp Krikor Manastırına (Şahsi) hazine (mden harcayarak) ve mal sahiplerinin kararı ile satın alarak (manastırın) temelinden itibaren tesis ettiğim (vakıf) emlak ve akarı (nı) hibe ettim. Bunlar şunlardan ibarettir: Gorohonek köyünün yarısı; bütün çevresi ile birlikte Kagguk (köyü)'nün yarısı ve (buradaki) mandıra gelirinin yüzde ikisi; Haçorkan köyü, (bu köyün) toprakları ve misafirhanesi; bizzat bu şehirde (Ani'de) benim mülküm olan hamam ve umumi meydandaki dikili taş, dükkânlarla birlikte çarşı; din adamı Sarkis'den satın aldığım hamamla birlikte kubbeli mağaza ve otlukhane, ahır ve otlukhane; hamam yeri ve iki adet bezirhane taşı; ahırlar ve bu manastıra ait otluklar, ... Satın aldığım (bütün) bunları, bedeli (tarafımdan) ödenmiş ve (buraya) kaydedilmemiş daha birçoklarını bu manastıra vakfettim.” (Tuğlacı, 1984: 3)

Özellikle sıcaklık, soğukluk ve ısıtma sistemi yönünden görülen benzerlikler, bu yapıda da derli-toplu bir planın olduğunu ortaya koymuştur. 16,50 x 13,50 m. boyutlara sahip hamamın sıcaklığında, dört köşe hücreli, dört eyvanlı ve ortada göbek taşının üzerinin kubbeyle örtülü olduğu bir plan düzeni esas tutulmuş olup, bu da klasik Türk hamamlarının plan özelliğini tekrarlar. 2002 yılında Karamağaralı tarafından hamamın batısındaki su yolu da aydınlığa kavuşturulmuştur (Gündoğdu, 2006b: 269).

2.1.6.2. Büyük Hamam (II. Hamam)

Ani sur içi yerleşim alanının doğusunda, Arpaçay'a ve Şirli Kilise'ye yakın bir yerde bulunmaktadır (Resim-43). Yapım tarihi olarak 12. Yüzyılın ikinci yarısı olarak tahmin edilmektedir (Balkan, 1982: 47)

Şirli Kilise'nin duvarındaki kitabeden hareketle St. Gregoir Kilisesi yakınlarında olduğu bildirilen ve 1844 yılında Abich tarafından planı çizilen ikinci Hamamı bulma çalışmaları başlamıştır. Araştırmacılar yapının etraflı bir betimlemesini yaptıktan sonra, bunun Ermeni mimarlığı ürünü yapılardan ayrıldığını belirtmişlerdir. Bu yapının, Gürcistan, Azerbaycan, İran, Türkiye gibi komşu ülkelerdeki hamamların planlarına hatta Orta Asya ve Volga Bulgarları yapı planlarına uyduğuna işaret etmişlerdir (Tuğlacı, 1984: 34)

Şirli Kilise'nin banisi Tigran Honents tarafından yaptırılmış hamamlardan birisi bu olmalıdır.¹ 2003 yılında bağlantıları B. Karamağaralı tarafından da araştırılan hamamdan bir su künkü, Tigran Honents Kilisesi'ne yönlendirilmiştir. Bu da kilisedeki kitabede verilen bilgilerin doğruluğunu ortaya koyar. Ölçüleri bakımından 1.hamamdan biraz daha büyük olan bu hamamın, 1. hamamın planını andıran bir sıcaklığa sahip olduğu ortaya çıkmıştır (Gündoğdu, 2006b: 269).

Selçuklu ve Osmanlı mimarlığının en çok rastlanan haç biçimli, dört eyvanlı ve köşe halvetli tipi Ani'de ortaya çıkmış olan bu iki hamam ile iki yeni örnek daha katılmış oldu. Yıkanma odalarına açılan kapılar Selçuklu üslubunda sivri kemerli dar ve nispeten alçak tonozlu giriş yerleridir. Odalar tek kubbe ile örtülmüştür. Odalar tek kubbe ile

¹ Pars Tuğlacı, Ani'deki hamamların XIII. yüzyıl başlarında var ve işler durumda olduğunu ifade eder, ayrıca ikinci hamamın Tigran Honents tarafından inşa ettirilmediğini, sadece onun malı bulunduğunu Tigran Honents'in yazıtına dayandırarak belirtir. İkinci hamamın birinci hamamdan daha geç inşa edildiği anlaşılmaktadır (Tuğlacı, 1984: 34).

örtülmüştür. Eyvanlarda olduğu gibi halvetlerde de zeminden az yüksekte kurnalara su getiren künklerin yerleştirilmesi için duvarlar içine oldukça düzenli kanallar açılmıştır. Halvetlerde duvarların ortasına düşen noktalarda birer kurna bulunmaktadır. Kurnalardan bazıları tabana açılan düzenli biçimli çukurlar halinde, bazıları ise taban üzerinde duran, taşınabilir, taştan yapılmış değişik tiplerde düzenli kaplar halindedir (Tuğlacı, 1984: 33).

Merkezi düzenlemeli; 4 eyvanlı, 4 halvet odalı, ortada göbek taşının bulunduğu yıkanma mekânı, Selçuklu hamamlarındaki planların yakın bir benzeridir (Arslan, 2007: 31). Muhtemelen Tigran Honents'in Büyük Hamamın yakınına yaptırdığı su mahzeninin bir kolu hamama, diğer kolu Şirli Kilise'ye su temin ediyordu. Aynı yapıdaki bir kitabede ise 1310 yılında İlhanlılar tarafından buradaki su künklerinin yenilendiği belirtilmiştir (Gündoğdu, 2006b: 269).

Ani'deki birinci ve ikinci hamamların tüm kubbelerinin aynı biçimde inşa edilmiş olduğu ve kubbelerle eyvanların toprakla örtülmüş bulunduğu şüphesizdir. Birinci halvetin kubbesindeki dış kademelerle, özellikle alttaki kademelerde çok miktarda maden cürufu bulunmuştur. Cürufun ve kubbelerin üzerine serilen kalın toprak tabakasının hamam sıcaklığının dışarı sızmasına yaradığı anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu'da bugün de hamamların üzerine sıcaklığı koruması için ponza taşı denen bir çeşit volkanik kül serildiği bilinen bir pratiktir. Toprak örtü aynı zamanda yağmur ve kar sularının içeri girmesini de engellemektedir (Tuğlacı, 1984: 33).

2.1.6.3. Arpaçay Üzerindeki Köprü (İpek Yolu Köprüsü)

Trabzon ile İran arasındaki ticaretin daha önce takip ettiği Divin yolu yerine, daha kısa olan Ani yolunu takip edebilmesi için Bagratlılar Arpaçay üzerinde müteaddit köprüler ve su boru hatları inşa etmişlerdi (Marr, 2000: 52, Barthold, I, 1993a: 435).

Arpaçay'ın Üzerindeki bu köprünün Bagratlılar döneminden (10. veya 11. yüzyıl) kalma olduğu ya da 12.-13. yüzyılda kalmış olabileceği düşünülmektedir. Köprü, Divin tarafından gelen İpek Yolu'nun Arpaçay'ı aşarak Ani'ye ulaştığı yerde bulunmaktadır. Günümüzde Arpaçay'ın meydana getirdiği dar vadi üzerindeki harap köprünün, bir ayağı Ermenistan'da, diğeri Türkiye sınırları içerisinde (Gündoğdu, 2006b: 269). Günümüzde sadece köprünün ayakları kalmıştır (Resim 44-45).

Köprünün 30 metrelik tek kemeri 19. yüzyıl ortalarında çökmüştür ve geriye kalan, belki de takviyeli bir kapının bir parçası, sadece uzun ayaklarıdır. Bu köprünün varlığı bize ortaçağ Ani şehrinin hareketli bir ticaret hayatının olduğu yönünde ipuçları vermektedir.

Uluslar arası ticaret yollarının bir kavşak noktasında bulunan Ani, Eskiçağ ve Ortaçağ'da Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkasya'nın en büyük ticaret kentlerinden birini oluşturmaktadır. Kentin büyüyerek gelişmesi, uluslar arası düzeyde sürdürülen ticarete bağlıydı (Belli, 2007: 78-80).

İpek Yolu adı ile anılan köprü bir yönüyle Ani'nin ticari alanda gelişmesine ortam hazırlamıştır. İran-Trabzon kervan yolu buradan geçtiğinden, Müslüman-Bizans ticaretinin en işlek bir yeri olarak gelişmeye başlayan Ani, yukarı Aras boyunun Divin'den sonra en büyük ticaret ve sanat merkezi olmuştur (Anonim, 1946: 11).

19. yüzyıl gezginleri, köprünün yanında bir askeri karakoldan bahsetmiştir, ancak bu, o zamandan bu yana yok olmuştur. Malzeme bakımından köprü, düzgün kesme taştan, sağlam bir mimarisi vardır (Gündoğdu, 2006b: 269).

2.1.7. Ticari Kurumlar

Ani; Bizans, İran, Arap Ülkeleri, Orta Asya, Güney Rusya, Mısır, Kilikya ve Mezopotamya ülkeleriyle geniş ölçüde ticari ilişkilerde bulundu. Çin'den porselen ve ipek, İran ve Mezopotamya'dan çini, Bizans, Kilikya ve Mısır'dan da nakış ve resimlerle süslenmiş cam kaplarla boya ithal ediliyor, buna karşılık dokuma ürünleri, seramik ve bakır eşyalar, halı, ipek ve yün kumaş ve örgüler, altın, gümüş ve bakırdan süs eşyaları ve her çeşit silah ihraç ediliyordu. XI. yüzyılda Ani, yüksek sosyal düzeyde, ticaret ve zanaat alanlarında esnaf örgütlerine sahip olan 100.000 nüfusluk bir şehir haline gelmişti (Tuğlacı, 1984: 36).

11. yüzyılda Ani ve Kars hızlı bir değişime uğramıştır. Ani'nin muhtelif yerlerinde yapılan araştırmalar neticesinde Roma, Bizans, Arap, Selçuklu ve Gürcü devirlerine ait paraların bulunması hem Ani'nin tarihi hem de ticari hacmi hakkında bize malumat vermektedir (Thomson, 2003: 81, Kökten, 1944: 670).

Kemal Balkan yaptığı kazılar sonucunda Ani’de; 1967 yılında ortaya çıkarılan hamamın duvar yıkıntıları içerisinde Selçuklu Sultanı Melikşah’ın adı anılan iki Ani parası bulmuştur. Bu paralar I. Hamam’ın kuzey duvarındaki eyvan’ın yıkılması sonucu tabana yayılmış olan, gevşek bir harçla tutturulmuş taşlar arasında bulunmuştur. Önyüzünde ortada kabartma irice noktalarla oluşturulan daire gibi bir alanda Manuçehr’in adı noktasız nesih yazı ile iki satır halinde kabartma olarak yazılmıştır. Arka yüzünde ise ortada noktalarla belirtilen daire içinde Melikşah adı da kabartma, nesih yazı ile iki satır olarak yazılmıştır. Bu iki paranın Manuçehr zamanında Ani’de basıldığı tahmin edilmektedir. Paralarda Selçuklu sultanının adının varlığı Ani Emiri Manuçehr’in Selçuklulara bağlı olduğunu kanıtlamaktadır. Bu iki para Büyük Selçuklu İmparatorluğu idaresinde Anadolu’da basılan ilk Türk paraları olduğu kabul edilmektedir (Balkan, 1982: 47-52).

Ani’de bulunan çeşitli esnafalara ait sokaklar ve mahalleler; çulhacılar, saraçlar, başmakçılar, nalbantlar, takkeçiler gibi esnafılık kolları mensuplarının adlarına göre anılmıştır. Ani kazılarında elde edilen iş aletleri, kilit, bıçak, silah, şamdan, süs eşyası gibi buluntular Ani’deki zanaatlar arasında maden işçiliğinin önemli yer işgal etmiş olduğunu gösterir. Keramik yapımı Anililerin en yaygın ve gelişmiş zanaatlarından biri olduğundan kilden farklı uygulamalarla hazırladıkları çanaklar iç ve dış pazarlarda tüketim alanı bulmuşlardır. Ani’deki buluntular arasında künk, kerpiç gibi yapı malzemesi, markalı küpler, civa kapları, cilalı kapkacak büyük bir sayı oluşturmaktadır. Çini tasların süsleme tarzı ve ustaca yapımı itibariyle Ortadoğu’nun merkezlerinden biri durumuna gelen Ani’de XII-XIII. yüzyıllarda cam sürahilerin, kapların ve bileziklerin üretimi büyük boyutlara ulaşmıştır. Ani’de el sanatlarından işlemecilik, halıcılık ve deri üretimine bağlı iplikçilik, dokumacılık, keten kumaşçılığı, ipekçilik, boyacılık vb. zanaatlar büyük gelişme göstermiştir. Ani’de ağaç ve taş yontmacılığı, duvarcılık, taşçılık, kabartmacılık ve resim gibi yapı zanaatları da yüksek seviyeye ulaşmıştı (Tuğlacı, 1984: 43).

2.1.7.1. Ticaret Yolu (Çarşı Yolu)

Ani Şehrinin etrafını çevreleyen kuzey surların ortada bulunan Aslanlı ve Kars Kapısı’ndan İç Kale’ye doğru uzanan ve İç Kale’yi çevreleyen Kral Aşot’a ait eski dış

sur duvarlarının ortasından geçen ana cadde, Çarşı Yolu olarak anılmaktadır (Resim 47-48).

İç Kale sur duvarlarının hemen batısında yer alan Manuçeher Camii de bu cadde üzerinde bulunur. Ayrıca Ebu'l Muammeran Camii'nin hemen güneyinden geçen yol, eskiden ticari bakımdan önemli birimlerin sıralandığı bir şehirleşme özelliği gösterdiğinden, burası Ticari Yol olarak da tanımlanmaktadır (Karamağaralı, 2004: 313).

Günümüzde rahatlıkla görülebilen tek yol, Aslanlı Kapı'dan başlayıp, yol üstünde Ebu'l Muamran Camii'nin yıkılmış minaresinin yanından geçip, Manuçeher Camii (Ulu Camii)'ne gider. Zemini taş döşemeli olan bu caddenin iki yanında sıralanmış dükkânlar, şehrin en belirgin alışveriş merkezi idi (Arslan, 2007: 31)

Karamağaralı'nın 2003 kazıları sonucunda ortaya çıkan bu dükkânlardan bir grubu yola eyvan şeklinde açılan odalardır. Diğer bir grup ise iç içe geçilen mekânlar şeklindedir. Üçüncü grup ticarethaneler iki odadan fazla mekânı olan büyük binalardır. Dördüncü grup ticarethaneler ise alt katı bulunan iki katlı dükkânlardır (Karamağaralı, 2004: 313).

Birinci Dünya Savaşı öncesi yıllarda Nikolai Marr tarafından yapılan kazılarda, bu yolun, altından su borusu geçen arnavut kaldırımı ile döşeli bir yol olduğunu ortaya çıkarmıştır. N. Marr'ın 1909 yılındaki kazıda kısmen açarak belirlediği bu yol, B. Karamağaralı tarafından 1998-2001 yıllarındaki çalışmalar esnasında yeniden temizlenmiş ve caddenin Ebu'l Muammeran Camii'nden Kars Kapısı'na doğru olan kesiminde 250 metre uzunluğundaki kısmın niteliği de ortaya çıkarılmıştır. Kazılar sırasında değişik bina temelleriyle de karşılaşmıştır (Karamağaralı, 2003: 233).

Cadde kodunu meydana getiren taş döşeme arasında; su yoluna, logarlara, iki yanda eyvan biçiminde dükkân, han, ambar, bezirhane, el işi üretim yerleri izlerine, zeminden aşağıda bodrumlu ya da bodrumsuz evlere, küçük birer derinlik verilerek oluşturulmuş oturma sekilerine ve mahiyetleri tam olarak anlaşılmayan çeşitli birimlere ait kısmi temel izlerine rastlanmıştır. Kazılar, iki yanda sıralanan diğer birimlerin derinliklerine doğru genişletilmediğinden birçok yapının caddeye bakan cephesi, kapısı, açıklığı belirlendiği halde fonksiyonları tam olarak tanımlanamamıştır. Bunların içinde şehir kazılarında bol miktarda ele geçen seramik kaplar ve çömlek üretim yerleri,

imalathaneler, düzensiz, plansız ya da birbirine karışmış plan özellikleriyle öncesi-sonrası pek tahmin edilemeyen yapılar bulunmaktadır (Gündoğdu, 2006b: 248).

Ani kazıları sonucunda, çarşı yolu üzerinde, 1,5- 2 m. derinlikte su yollarının ve logarların bulunduğu, ısınma amaçlı karşılıklı ocaklar, insanlara ait çeşme, oturma sekileri, hayvanlara ait su içme yalıkları da ortaya çıkarılmıştır (Karamağaralı, 1997: 103).

2000-2001 yıllarında yapılan kazılarda Ebu'l Muammeran Camii çevresi ile Manuçehr Camii'ne kadar uzanan yolun güney kısmı ortaya çıkarılmaya çalışılmış, burada iki camiyi birleştiren güzergâhın daha çok Müslüman halkın ikamet ettiği yerler olabileceği tahmin edilmektedir. Benzer bir yapılaşma güney yolda da vardır. Yine dükkânlar, eyvan şeklinde caddeye açılan birimler, tek hücre biçiminde ya da birer kapı ile birbirlerine bağlanan karmaşık planlı konut örnekleri içerisinde, yer yer küp ve tandırlara da rastlanır. Bunlardan bir dükkân içerisinde üzeri Samarra üslubunu hatırlatan bezemelerle zenginleştirilmiş bir dolap kapağı, Karamağaralı'nın 2003 yılı kazılarında ele geçirilmiştir (Karamağaralı, 2004: 313, Gündoğdu, 2006b: 248).

Ana yollar, dış surlardaki üç kapıdan başlar ve güney yönünde iç kaleye devam edermiş. 2003 yılında B. Karamağaralı tarafından farklı devirlere ait birçok atölyeler ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan birisi de bezir yağı elde edilen bezirhanedir. Fırın veya ekmek üretim yerleri, şarap yapım atölyeleri ya da satışının yapıldığı mekânlar, yine bu yoğun ticari alanda yer alan birimler idi.

Ani'de yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılan çarşı yolu ve bu yol güzergâhında sıralanan dükkânlar Ani'nin ortaçağdaki ticari hareketliliği hakkında bize fikirler sunmaktadır. Ani bu ticaret sayesinde hızlı bir gelişme seyrine girmiştir. Özellikle İpek Yolu güzergâhının, Trabzon ile İran arasındaki ticaretin evvelce takip etmekte olduğu Divin yolu yerine, daha kısa olan Ani yolunu takip edebilmesi için Bagratlıların Arpaçay'ı üzerinde köprüler inşa etmeleri (Barthold, I, 1993a: 435). Şehrin ticaretini canlandırmıştır.

Kuzeydoğu ve Güney Kafkasya'dan üretilen çok kaliteli yün ve kumaşlar, büyükbaş ve küçükbaş hayvan derileri, değerli ve yarı değerli taşlar ile bal ve süt ürünleri Ani'de pazarlanmaktaydı. Doğu'da İpek Yolu'ndan kervanlar ile taşınan malların başında ise

kalay, bakırdan yapılmış çeşitli mutfak kapları, metal aynalar, cam eşyalar, ipekli kumaşlar, kolyeler, koku maddeleri ve kadın makyaj malzemeleri ile çeşitli baharatlar gelmekteydi (Belli, 2007: 79-80; Bakır, 2008: 457).

2.1.7.2. Ani Kervansarayı

Türk-İslam yapıları içerisinde önemli bir yer tutan kervansaraylar, taştan yapılmış, emniyeti sağlamak için cephede eyvan gibi tek taç kapısı olan anıtsal yapılardır. Buralarda kervanlar, tüccarlar, göçebeler, dervişler, askerler barınabilmekteydi. Kervansaraylar, ticaretin artmasına, kervanların emniyetle seyretmesine katkı sunuyordu (Öney, 2002: 812).

Ebu'l Muammeran Camii ile Ateşgede arasında bulunan bu yapının çevresi N. Marr tarafından 1909'da yapılan kazılar sonucunda açılmış, inşa ve onarımında İslami devre ait çeşitli çevre kültürlerinin etkisi görülmüştür. Bugün yarısı yıkık olan Kervansaray, Selçuklu döneminde kare planlı olarak yapılmıştır (Resim 32-34).

Ani şehri mimari zenginliği yanı sıra ortaçağda zengin bir ticaret merkezi olmasıyla da ünlüdür. Ani'de kervanların konaklaması için inşa edilen Ani Kervansarayı yıkılan Havariler Kilisesi'nin batısına yapılmıştır (Karamağaralı, 1997: 102).

Kervansaray'ın Emir Manuçehr döneminde yapıldığı tahmin edilmektedir. Kapı kemeri, kubbe içi ve renkli taşlarla hendese şekilleriyle süslü tavanları, Selçuklu çağının bölgedeki en güzel yapılardan biridir (Kırzioğlu, 1982: 60).

Ek yapılardan teşekkül ettiği için oldukça içi içe girmiş bir mekânsal düzenleme ile karşılaşmaktadır. En dikkat çeken yanı mukarnaslı tonozu ve yine mukarnas kavsaralı olarak yapılmış taç kapısıdır. Bu taç kapısı klasik Selçuklu taç kapılarının özelliğini taşımaktadır (Akçay, 22, 1964: 157-158).

Yapının duvarları üzerinde yer alan yazıtlar dini içerikli olmayıp, mali konularla ilgilidir. Özellikle vergi ve ticaret ile ilgilidir. Süslü bir kapısı, mihrap ve mukarnasları ile Selçuklu çağı yapısı olduğunu gösteren yapı sonradan kiliseye çevrilmiştir (Tuğlacı, 1984: 30).

2.1.7.3. Bezirhane(Yağhane)

Ani'de yapılan kazılar sonucunda yirmi yağhane(bezirhane) bulunmuştur. Bir yağ presi, bir uçları büyük yuvarlak bir taş, kaldıraç işlevi gören diğer uçları ise duvardaki hatıl deliklerine sokulan iki paralel kirişten oluşur. Duvardaki boşluğun altında, içine yağın toplandığı “karas” denen kabı koymak için açılmış bir niş yer alır. Bu nişin yakınında, yine toprak kap koymak için, tünel biçiminde bir ikinci niş daha vardır. Duvardaki oyuğun sağında, açıklığı yerden elli beş santim yüksekte, ketentohumu kurutmak için kullanılan bir fırın yer alır. Fırının altında ezmeden önce buharında ketentohumunun nemlendirildiği suyun ısıtılacağı bir niş açılmıştır.

Bir yağ presine ait şimdiye kadar bulunanlar; yastık biçiminde, ortasında bir deliği olan yassı bir taş(çapı 74 cm. kalınlığı 20 cm.), Presin kuzeydoğusunda çapı 1.76 santime ulaşan, 41 cm. genişliğinde, ortasında bir deliği ve güvercin kuyruğu biçiminde dört oyuğu olan taştan yapılmış çok büyük bir disk, fırına yakın bir yerde, çapı 340 cm., ortasında 28 cm. genişliğinde, 56 cm. derinliğinde kare bir deliği olan taştan yapılmış bir daire. Bu dairenin değirmen taşının yerleştirildiği yer olması gerekir (Mahe, 2000a: 151-152).

Yağhanenin dış duvarları yaklaşık bir metre kalınlığında gri taşlarla örülmüştür. Yapı içten elli santim kalınlığında bir duvar ile eşit olmayan iki mekâna bölünür. Küçük odanın zemini diğerinden yaklaşık bir buçuk metre daha derindir, böylece küçük oda 4.50 metre, 6.00 metre yüksekliktedir. Küçük odada, 12.00 metre uzunluğunda iki kirişi ve bir baskı taşı olan yağ presi yer alır. Bu taşın yatay dingili meşeden yapılmıştır. Dingil saat yönünde döndüğünde paralel kirişler ve taş yukarı kalkar, ters yöne döndüğünde ise tahıl ezmek üzere aşağı iner. Büyük odada ise fırın ve öküzlerin çektiği değirmen taşı yer alır. Tahıl önce sıcak su ile nemlendirilir. Sonra ezilir, ardından fırında kurutulur, daha sonra presin altına yerleştirilen keçi derilerinin içine boşaltılır. Son olarak tahıl presten geçirilip yağı çıkartılır, deriden süzdürülür ve kaba biriktirilir. Presin kapasitesi 256 kg. yağdır.

Ani ve çevresinde yağ elde edilen ketentohumunun daha yaygın kullanıldığı, 981 yılından beri de kağıt yapımından yararlandığı ortaçağ hesap defterlerinden anlaşılmaktadır. Ketentohumu yağı ayrıca kiliselerin aydınlatılmasında ve kilise takvimindeki üç oruç yemeğinin hazırlanmasında kullanılır.

Ani'deki 20 yağhanenin ürettiği yağ sadece kiliselerde kullanılmamış, halkevlerini, mağaraları aydınlatmak, araba tekerleklerini, diğer metal veya tahta aletlerini yağlamak için satıldığı düşünülmektedir. Kiliseye veya feodal beylere ait olan yağhanelerde üretilen sıvı yağ hem ayinlerde kullanılıyor hem de gelir sağlamak için üretiliyordu (Mahe, 2000a: 151-152).

2.1.7.4. Han Ve Pazarlar

Bagratlılar dönemi ile başlayan ve Şeddadiler döneminde devam eden ticari hareketlilik Ani'de ticari kurumların oluşmasında etkili olmuştur. Ani'nin ipek yolu üzerinde bulunması, onu 13. yüzyılın ortalarına kadar ticaret merkezi yapmıştır.

Ani'de 12. yüzyılda bir Han yapılmıştır. Bugün yıkık bulunan Ebu'l Muammeran Minaresi üstündeki 1199 tarihli yedi satırlık Farsça bir yazıttan minarenin çevresinde keten ve pamuklu ticaretiyle koyun ve deve alım satımlarının yapıldığı anlaşılmaktadır (Karamağaralı, 1997: 102).

Minarenin yıkılmasından önce okunmuş ve yayınlanmış olan dokuz satırlık bu kitabede; "Ben ki Şeddadlı Manuçehr oğlu Şavur oğlu Mahmud'un oğlu sultanım. Ata ve oğullarımın ruhları yükselsin diye buyurdum ki, Satılan malın kusurlu oluşunda, Fiyattan yapılan indirim, Koyun ve deve tacirleri alım satımlarını Ebu'l Muammeran Mescidi önünde yapmasınlar. Her kim buna uymaz ve aykırılık gösterirse yüce Tanrı'nın hışmına uğrasın. 595(1199) yılı tarihinde." İbareler yer almaktadır (Karamağaralı, 2003: 234).

Farsça yazılan bu kitabe Caminin kapısı yanındaki duvara oyma olarak yazılmış ve burada, yakındaki hayvan pazarına gelip gidenlerin, mübarek camiye saygı göstermeleri gereğini bildirmektedir (Kırzioğlu, 1971a: 135).

2.1.8. Ani Konutları

Ani'deki konutlar bölgenin coğrafi konumu ve iklimine göre şekillenmiştir. Ani'de yapılan ev kazıları sonucunda elde edilen verilere göre Ani evleri, toprak kazılarak içine yapıldığı, ancak tandırlı odaların tavanında bir ışıklığın bulunduğu anlaşılmıştır. Yazın fazla sığağa karşı korunmak, kışın ise evdeki ısının kaybını önlemek amacıyla

barınaklar toprakların altına inşa edilmiştir. Ani'de doğu Anadolu'nun diğer il beldelerinde olduğu gibi kar tipi ile karışınca, kar tepeleri oluşmaktadır. Dolayısıyla evler sokakların seviyesinden daha aşağıda inşa edilmiştir. Ani'deki sokaklar evlerden yüksektedir (Karamağaralı, 2004: 311).

Caddelere açılan kapılarıyla, birbirlerine koridor ve kapılarla bağlı evler, Ani yapıları için karakteristiktir. Evlerde; çeşme, ocak, taşlık, altlarında serinlik depoları bulunan geniş mutfaklar, sekilerle bölünmüş odalar, raflar, geniş pencere açıklıkları, farklı yüksekliklerdeki eşikler ve oda zeminleri, evlerin çok amaçlı olarak kullanıldıklarını, ya da kalabalık aileler tarafından iskân edildiklerini göstermektedir. Çevreyi yoğun biçimde saran diğer temel izleri, fazla mesafe bırakılmadan birbirlerine çok yakın şekilde inşa edilmiş mahalle evleri ve sokak dokuları, Erzurum, Kars, Bayburt evleri gibi Ani evlerinin de konut anlayışını ifade eden örnekleri meydana getirirler. (Arslan, 2007: 31).

2.1.8.1. I. Konut

Ani'nin merkezine yakın bir yerde ve katedral yakınlarında yer alan yapı, B. Karamağaralı'nın 1994-1995 yıllarında yaptığı kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Mimari elemanlar değerlendirildiğinde konutun doğu-batı doğrultusunda uzanan, tonozlu bir dehliz ile bunun güneyinde düzgün olmayan dikdörtgen planlı iki ana bölüm ve bunların yanlarında diğer hücrelerden oluşur.

Çevresini yoğun biçimde saran diğer temel izleri sokak alanları, konutun sınırlarını tam olarak belirlemeyi önlemektedir. Zemin, koridor, giriş merdiveninin hemen hemen farklı olması buranın zaman içerisinde aralıklarla onarım geçirdiğini gösterir. Sal taşı ile döşenmiş merdivenler, şömüne tarzı ocaklar, mutfakta serinlik sağlayan bodrum-kiler, eyvan uygulamaları, konutlarda günümüze kadar gelmiş orjinal kalıntılardır (Gündoğdu, 2006b: 269).

2.1.8.2. II. Konut

1994'te kazı çalışmalarına başlanan bu konut ise Manuçehr Camii'nin hemen güneyinde Arpaçay'a bakan set üzerinde bulunmaktadır. Bu konutun plan düzeninde de 1.konutta olduğu gibi farklı kodlarda koridor, hücreler, mutfakta depo-ambar, eyvanlı oturma

mekânları, oturma mekânlarında makat denilen zeminden yükseltilmiş sekiler¹, şömine tarzı ocaklar yer almaktadır.

Küçük avlularla bu mekânlar birbirine bağlanmış idi. Arpaçay'a bakan doğu yöne açılan giriş kapısının bulunduğu tarafta, şömineli büyük oda, ailenin ikamet ettiği manzaralı mekânı oluşturmakta idi. Zemini taş döşeli oda ve geçişlerin bir kısmı da geçmeli odalara ulaşıyordu. Kalabalık ve zamanının güçlü ailelerden birine ait olduğu düşünülmektedir. Bu yapılar küçük bir sarayı andırmaktadır (Gündoğdu, 2006b: 272).

2.1.9. Mağaralar

Üçgen konumdaki bir alana yerleşmiş olan Ani'nin, bölgenin yumuşak tüf taşından oluşan dokusu içerisinde az bir gayretle ve mekanik yollarla oluşmuş birçok mağarayı sinesinde saklayan bir ortaçağ şehridir. Gerek Arpaçay'a bakan eğimli sırtlarda, gerekse Bostanlar Deresi'nin her iki yanında ve bu dereye koy biçiminde oyulmuş vadilerde çok sayıda mağara yerleşimi görülmektedir (Resim-46).

Ani şehrinin tarifleri arasında "yeraltı şehri," "kaya şehir" veya "saklı kent"ten sıkça bahsedilir. Ani etrafındaki kayalık uçurumlar, altta yumuşak tüf, üstte sert bazalt oluşumlarıdır, bu da oda kazmak için idealdir. Bu odaların çeşitli işlevi varmış. Bazısı mezar, diğeri depo, başkası güvercinlik, başkaları ev, daha da başkası dini yapılarılmış. Bazen de, iç merdivenlerle bağlanmış, birkaç katlılarılmış. Bunlar arasında kare, üçgen, yuvarlak ve yarım daire biçiminde olanları vardır. Çoğu, tamamen taşa oyulmuştur, ama birçoğunun moloz taş veya ahşap ön yüzü de varmış (Tuğlacı, 1984: 3).

N. M. Tokarski'nin 1915 yılında görerek incelediği bu mağaraların sayısı 1000'i bulmaktadır. Bunların 400'nün konut, yaklaşık 30'unun kilise, diğerlerinin de mezar, güvercinlikler, manastırlar ve yer altı depoları oldukları belirtilmiştir. Karamağaralı da Ani'nin dışında 100 kadar mağara yerleşimi, yer altı geçitleri ve vadiye açılan mağaraların olduğunu belirtmektedir (Karamağaralı, 1997: 103).

Mağaralardan bazıları ağıl olarak kullanılıyordu. Bunların ot ve saman koyacak yerleri vardı. İşyeri ve dükkân olarak kullanılan mağaralar da vardı. Bunların duvarlarında

¹ Sekiler veya sevki bugün hala Doğu Anadolu köylerinde var olan oturma mekânlarıdır. Bu sevkiler üzerine yünden minderler ve yine yünden yastıklar koydurularak misafir ve ev halkı ağırlanmaktadır.

oyulmuş rafla vardı. Konut olarak kullanılan mağaralarda Tonir denen ısınma düzenekleri vardı (Tuğlacı, 1984: 3).

Mağaralar, Ani'yi çevreleyen uçurumlara dağılmışlardır ama özellikle şehrin batı yanından geçen Bostanlar Deresi'nin her iki tarafına kümelenmişlerdir. Ermeniler buraya Tsağkotsadzor yani "Çiçek Bahçeleri" adını vermişlerdir. Anlaşılan, burada yetiştirilen çiçek, meyve, sebze vb. aynı zamanda Ani'nin bakımlı ve mamur bahçelerini ifade etmektedir.

Mağaralarda Rus arkeologların incelemesi neticesinde ortaya çıkan, raflar şeklinde düzenlenmiş küçük kare şeklindeki bölmelerde kuşların yetiştirildiği belirtilmektedir. Burada Rusların posta güvercinleri beslediği bilinmektedir. Mağaralardaki mezarların ünlü ailelere ait olduğu anlaşılmıştır (Tuğlacı, 1984: 3). Anili Tüccar Tigran Honents'in mezarının da Aziz Krikor Kilisesi'nin karşısındaki sarp kayalıklar içerisine oyulmuş olduğu ifade edilmektedir. Bu mezarın içerisinde, fresklerle boyanmış Hıristiyan konulu birçok sahne yer alır. Mağara yerleşimlerinin bir kısmı 1989 depreminde tahrip olmuştur (Gündoğdu, 2006b: 267).

2.1.10. Şifahane (Ejderha-Burcu)

Ani Emiri Manuçehr(1064-1110) zamanında XI. asrın sonu XII. asrın başlarında yapılmış hem sur, hem de şifahane olarak hizmet edilmek gayesi ile inşa edilmiştir (Akçay, 22, 1964: 155).

Selçuklu hücumları sırasında yıkıldığı anlaşılan kuzey surlarının Arslanlı Kapı semti ve Ejderha Burcu diye bilinen burç ve yanlarındaki duvarları yaptıran Emir Manuçehr bunları Bagratlı kralı II. Sımbat'ın temelleri üzerinde yapmıştır (Solmaz, 2000: 141).

Satrançlı Kapı'nın hemen batısındaki silindirik gövdeli burcun orta kısmında, bütün gövdeyi saran halat biçimli iri bir silmenin, dışa bakan orta kısmı, iki ejder başı arasındaki boğa başı ile sonuçlanır. Orta Asya ve Türk Sanatı çevrelerinde çok çeşitli anlamlara gelen ejder ve boğa figürlerinin buradaki tasvir şekli, Selçuklu ejderlerini ve boğa figürlerini andırmaktadır. Ağzlarından çıkan çatal dilleri, sivri dişleri ile birbirlerini tehdit eder şekilde tasvir edilen ejderlerin, 1236 tarihli Kayseri yakınlarındaki Sultan Hanı Köşk mescit kemerinde ve daha pek çok çevrelerde,

şifahanelerde karşılaşılan bir figür olması, burada da bir şifahanenin varlığına işaret sayılmıştır (Gündoğdu, 2006b: 239).

Bu boğa başı ve ejderha kabartmaları, Erzurum'daki Salduklu Künbedi ile Diyarbakır'daki Artuklu eserlerinde de görülmektedir (Kırzioğlu, 1971a: 138).

Fuad Köprülü, Kadı Burhaneddin, Anîs Al-Kulûb adlı 28.000 beyitlik büyük eserinden verdiği kendisinin doğumu ile ilgili bilgiler Ani'de bir şifahanenin ve tıp kurumunun olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. “Kadı Burhaneddin, Babası Mes'ud'un sırasıyla beş kızı olduğunu, altmışından sonra ise kendisinin dünyaya geldiğini ve ihtiyar babasının bundan çok mutlu olduğunu belirtiyor müellif. Annesi, Kadı Burhaneddin'e hamile iken, çok zahmet çektiğini ve nihayet hekimin tavsiyesi ile hamama giderek çocuğu orada doğurmuştur(1143).” (Köprülü, I, 2006: 143).

2.1.11. Kuş Evleri Ve Posta Sistemi

Ani'de güvercinlerin kullanıldığı bir posta sistemi saptanmıştır. Surların dışındaki on büyük güvercinlik ve kentin ana caddesi üzerinde 1991 kazısı sırasında bulunan güvercin yalağı bunu kanıtlamaktadır (Resim-49). Posta sisteminin ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte Ani'nin parlak dönemi olan 12-13. yüzyılda önem kazandığı düşünülmektedir (Karamağaralı, 1997: 102).

Ani'deki kuş evleri Bostanlar Deresi civarındaki kayalara oyularak yapılmıştır ve kayaların konumu ve büyüklüklerine göre farklı planlar göstermektedir. Bu kuş evlerinin temiz bir işçilik göstermesi, birbirine eş küçük dikdörtgen mekânlar ihtiva etmesi, belli bir maksatla Anili sanatkarlar tarafından yapıldığını düşündürmektedir. Rus arkeologların incelemesi neticesinde ortaya çıkan, raflar şeklinde düzenlenmiş küçük kare şeklindeki bölmelerde kuşların yetiştirildiği belirtilmektedir. Burada Rusların posta güvercinleri beslediği bilinmektedir (Gündoğdu, 2006b: 267).

2.2. Sanat

Ortaçağ'ın önemli şehirlerinden biri olan Ani, birçok medeniyete ait yapıları barındırması burada birçok medeniyete ait yapıların da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bugün ayakta duran yapıları ile kazılar sonucu ortaya çıkan eserler ve değerli eşyalar bu şehrin kültür ve sanat açısından büyük öneme sahip olduğunu

göstermektedir. Ani'nin surları, cami, kilise, hamam, konut vb. yapıları ortaçağ sanat anlayışı hakkında bize bilgiler sunmaktadır.

2002 yılında Ani'de kazılar yapan Prof. Beyhan Karamağaralı, yaptığı çalışmalar ile Ermeni sanatının Ani kolunu ortaya çıkarmakla kalınmadığını, Anadolu'daki en erken Türk yerleşmesinden biri olan Selçuklu idaresindeki Şeddadlı emirliği sanatının da mimari ve tezyin özellikleri ortaya koymaya çalışıldığını belirtir. Bugüne kadar dünya Ani'yi bir Ermeni metropolü olarak tanımış ve buradaki sanatı Ermeni kültürü içinde ele almıştır. Ancak yapılan kazılar burada Selçuklular'la başlayan ve Akkoyunlular'la devam eden bir İslam-Türk kültürünün varlığını ortaya koymaktadır (Karamağaralı, 2004: 311).

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan Ani'yi 1064 yılında fethetmesinin akabinde kuzey Azerbaycan ve Doğu Anadolu kısa sürede Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir. XII. ve XIII. yüzyıllarda Selçuklu Çığırı olarak adlandırılan mimari yapılardaki özellikler, Kars, Ardahan, Ani ve Çoruh vadisindeki birçok Hıristiyan yapı üzerinde etkisini hissettirmiştir (Gündoğdu, 2006c: 56).

Ani surlar, dıştan kartal, ejderha, koçbaşı gibi motifler kabartmalar ve yazıtlarla süslüydü. Şehrin dışında varoşlar, kaleler, karakollar bulunuyordu. Şehir hayatı ile bölgede dünyevi anlayışın canlılık kazanması, Ani'nin mimarlık sanatına etkinlik kazandırmıştır. Hatta kilise yapılarında bile sivil mimarlığın etkisi görülmektedir. Bu etki özellikle süsleme unsurlarında kendisini göstermektedir. Yapıların dış yüzeylerindeki plastik uygulama birinci sınıf önem ve anlam taşımaktadır (Tuğlacı, 1984: 42).

Gürcü istilasası ile Ani'de başlayan Zakaryanlar döneminde sivil mimari açısından büyük gelişmeler yaşamıştır. Bu dönemde saraylar yeni tip konutlar önemli rol oynamaya başladı. Ani'de egemen duruma gelen sosyal-ekonomik çevre ve buna bağlı dünyevi düşünce tarzı, nüfusun çok milletli yapısı gibi etkenlerin şehrin sivil mimarlığını büyük ölçüde etkilemiştir. Yapılan kazılarda çok sayıda konutlar, zengin süslemeli özel ve sade halk tipi evlerin ortaya çıkması halkın sosyal yapısı hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır. Binalar çoğunlukla 3-5 odadan ibaret olup, tandır, kuyu, ocak, kiler vb.

bölümlerle tamamlanmıştır. Bitkisel kabartmaların yerini kuş ve dört ayaklı hayvanların tasvirleri almıştır.

Bu devirde resim, geniş ölçüde minyatür ve fresk sanatında anlatım bulmuştur. Kiliselerin iç yüzeyleri kutsal kitap manzaraları, aziz tasvirleri ve Hıristiyanlık ile ilgili menkıbeleri konu alan fresklerle kaplanmıştır.

Ani şehrinin coğrafi konumu dolayısıyla gelişen yol yapımı, köprü, han, kervansaray, görkemli konaklar, aile kabirleri, duvar içinde çeşitli yapı uygulamaları özgün bir mimari tarzın örnekleri olarak büyük öneme sahiptirler (Tuğlacı, 1984: 42).

2.2.1. Mimari Eserlerdeki Sanatsal Figürler

2.2.1.1. Arslan Kabartması

Arslan Mısır'da, Eski Şark sanatında olduğu gibi Anadolu'da da Hitit, Urartu, Frig, Lidya, Yunan, Roma, Bizans ve Ermeni sanatlarında çeşitli stil ve örneklerle canlandırılan hâkimiyet, kudret sembolü, koruyucu hayvandır (Öney, 1971:1).

Arslan figürü tasvirlerinde en çok kabartma tasvirleri görülür. Arslan kabartmaları dini ve sivil yapılarda aynı ölçüde kullanılırlar. Genellikle taştan yüksek kabartma olarak verilir. Ani'deki arslan kabartması Gönül Öney'in sınıflamasına göre Başları cepheden verilmiş, yürür vaziyetteki arslanlar grubuna girmektedir (Resim 11-12). Bu arslanlarda başlar gövdeye oranla daha büyüktür. Yürür vaziyetteki arslanların içteki ayaklar öne atılmış durumdadır. Dış ön ayak genellikle havadadır. Çok stilize işlenmiş bu tasvirlerde yüz heykel, çörten ve konsollarda görülen tipik Selçuklu örneklerine uyar. İri badem gözlü, yassı büyük burunlu ve şiş sarkık yanaklıdırlar. Kaşlar burun hattı ile birleşir. Kulaklar küçüktür. Yele genellikle yoktur. Gövdede adeleler ve detay belirtilmez. Pençeler iri ve kabadır. Kuyruk sırtın üzerine doğru kıvrılıp uzanır. Malzeme adi taş veya mermerdir (Öney, 1971: 11).

Ani Kalesi'nin kuzey tarafında, Orta Kapı'nın iç kısmında, kapıdan girince solda arslan kabartması yer alır. Yüksek kabartma sağa yürür vaziyettedir. Yüksekliği 100, boyu 2,30 santim olan Arslan kabartmasının ağızından aşağıdaki havuza su akan bir pınarın süsü ve Ani Timsali olarak Manuçehr tarafından yaptırılmıştır (Karamağaralı, 1997: 102; Kırzioğlu, 1982: 58).

Batıdaki surlar üzerinden gelen su kolundan bir boru (9 cm. çapında) bu arslanın ağzına açılır. Eskiden bu su, kabartmanın altında bulunan bir havuza akarmış. Koşar vaziyetteki arslanın başı kısmen kırıktır, yelesizdir (Öney, 1971: 18, Kırzioğlu, I, 1953: 362).

Ani'yi ziyaret edenlerin kullandığı esas girişi niteliğindeki Orta Kapı, içteki burçlar arasında, duvarın üst kısmındaki aslan kabartmasından dolayı Arslanlı kapı olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Mimari çağı 11. Yüzyıldır (Gündoğdu, 2006a: 54, Anonim, 1999: 169).

Ani'de Surlar içerisinde, şehrin doğu kesiminde yer alan, Arpaçay'a kadar inen sarp kayalıkların eteğinde bulunan, içindeki fresklerden dolayı yörede Şirli Kilise olarak da tanımlanan Aziz Krikor Lusavoriç Kilisesi de arslan kabartmaları ve diğer hayvan figürleri ile dikkati çekmektedir. Bütün yapı çevresini, kornişin alt hizasından itibaren saran bu bitkisel ve figürlü kompozisyonların, kilisenin Şirli(Aslanlı) Kilise olarak adlandırılmasında etkili olmuştur (Gündoğdu, 2006b: 256).

Orta Asya'daki Türk-Çin takvim hayvanlarını anımsatan, bazen yan yana, bazen de sırt sırta vermiş aslan, geyik, ayı ve kuş figürlerinin Anadolu'daki birçok Türk-İslam eserinde yankı bulması, toplumların Orta Asya'nın ortak kültürlerinden yararlanmış olmaları ile açıklanabilir.

2.2.1.2. Kartal Kabartması

Avrasya hayvan sanatında çok yaygın olan, Selçuklu örneklerine yaklaşan, kartal mücadele sahneleri Doğu Anadolu Ermeni, Gürcü sanatına da intikal etmiştir. Ani'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi kabartmaları arasında kartal-boynuzlu hayvan mücadelesi kilisedeki bütün kabartmalar gibi tamamen Selçuk hayvan figürleri stilini aksettirir. Selçuk figür sanatına stil ve sembol bakımından etkilerde bulunan Avrasya sanatı bu figürlere de kaynak olmuştur. Doğu Anadolu Ermeni örneklerinin de aynı kaynaklardan etkilenmesi mümkündür (Öney, 1970: 97).

Selçuklularda cami, kale, saray, han gibi yapılarda çok zaman en göze batan yerde bulunan tek veya çift başlı kartalın, kuşun nazarlık, tılsım, koruyucu unsur, kudret,

kuvvet sembolü olarak kullanıldığını ifade edilir. Yapıların içi böylelikle kötülüklerden, fena ruhlardan, kötü düşüncelerden korunmak istenmiş olabilir (Öney, 1972: 166).

Kaynağı MÖ 7-6. yüzyıllara kadar inen Orta Asya'nın geniş bölgelerinde karşımıza çıkan Hun üslubundaki hayvan figürleri, ortak üslup özellikleriyle burada da karşılaşırız. Bu üslubun, aynı yüzyıllarda meydana gelen ve uzun yıllar boyunca batıya devam eden göç hareketleriyle bu yöreye geldiği anlaşılmaktadır. Yörede uzun süre egemen olan figürlü anlatımın, Miladi ve sonraki yıllarda daha da batıya taşınarak Avrupa'yı da etkisi altına aldığı ve Avrasya hayvan üslubunun oldukça geniş bir alana yayılmış yansımaları olduğu görülmektedir. 11-12. yüzyıllarda Selçuklularla da batıya taşınan bu üslubun, Anadolu'da, camilerde, medreselerde, türbelerde, kervansaraylarda, köprülerde, kalelerde hatta mezar taşlarında görmek mümkündür. Orta Asya'daki Türk-Çin takvim hayvanlarını anımsatan, bazen yan yana, bazen de sırt sırta vermiş aslan, geyik, ayı ve kuş figürlerinin Anadolu'daki birçok Türk-İslam eserinde yankı bulması, toplumların Orta Asya'nın ortak kültürlerinden yararlanmış olmaları ile açıklanabilir (Gündoğdu, 2006b: 256).

2.2.1.3. Ejder Kabartması

Uzak doğunun, Çin sanatının tipik hayvanı ejderler farklı bir stil ve semboller dünyası ile ilgili olarak Selçuklu sanatına da girmiştir. Selçuklu sanatında ejder figürleri oldukça yaygındır. Bilhassa taş ve alçı kabartmalarında görülür. Ani'de ejder figürleri çift teşkil etmektedir.

Selçuklu ejder kabartmalarının tipik özelliği uzun tutulan gövdelerinin genellikle düğümler meydana getirerek uzanması ve her iki uçta birer başla son bulmasıdır. Selçuklu ejder figürleri sivil ve dini eserlerde yer almaktadır. Bilhassa kale, han, darüşşifa gibi sivil yapılarda hâkim oluşları dikkati çeker (Öney, 1969: 171).

Ani Kalesi'nin kuzey tarafında Orta Kapı'nın solundaki ve Satrançlı Kapı'nın solundaki burçların üzerinde karşılıklı simetrik yerleştirilmiş ejder ve aralarında boğa başı kabartmaları mevcuttur (Resim 50-51). Kabartmalar kale burçlarının üçte iki yüksekliğinde yer almaktadır. Ejder gövdeleri burmalı gövdeleriyle bütün burcu kalın bir halat gibi dolandır. Başlar tam orta yerdedir. Kırmızı burç taşları arasında, ejderlerin başına rastlayan kısımda koyu gri taşlar bu sahayı bilhassa belirtmiş olur. Orta Kapı

solundaki kabartma daha iyi durumdadır. Ağzıları açık ve sivri kulakları vardır. Cephede verilen öküz başı ağzında bir halka tutmaktadır. Satrançlı Kapı'nın solundaki ejderlerde aynı tiptedir. Buradaki öküz başının ağzında halka yoktur. Halka eski bir zafer sembolü olarak bilinmektedir (Öney, 1969: 183).

Ejder figürü karanlık ve yer altı düşmanı ve ay sembolü olarak tanımlanır. Ejder figürleri farklı şekillerde tasvir edilmektedir.

Eski Orta Asya inancına göre gök kubbenin idaresi, ahengi bir ejder çiftine bağlıdır. Yıldızların senelik dönüşünü bu çift ayarlar. Gök kubbede yedi gezegenin altında dünya ekseninin en aşağısında düğümlü bulunan bu ejderler dişi ve erkektir. Yine bir dişi ve erkek meleğin çağrısı ile bu dönüşü başlatırlar. İki zıt kutbu ve kuvveti sembolize eden ejder çifti hareketin astronomik ve felsefi olarak iki prensibidir. Bu inanca dayanarak Selçuklu sanatında görülen çift ejderlerin veya gezegen burç sembolleri ile birlikte görülen ejderlerin ahengi, hareketi ve hatta kâinatı temsil etmesi mümkündür. Kalelerde, hanlarda, saraylarda ve darüşşifalardaki ejder çifti yerine göre hareket, ahenk, düzen veya kâinat, gökyüzü sembolü olabilir (Öney, 1969: 189).

Ejder çifti orta çağda zıt prensip, ay ve güneş sembolü olarak kullanılır. Ejderlerin gövdesindeki düğümler güneş ve ay tutulmalarında gezegenlerin muayyen durumlarını sembolize eden astronomik işaretlerdir. Mitolojiye göre ejderlerin ayı ve güneşi yutması ile güneş ve ay tutulması olur. Darüşşifa gibi yapılarda da ejderlerle iyiliğin tasvir edildiği muhakkaktır. Ejderlerin kalelerde, hanlarda, saraylarda da içeri kötülük, düşman, hastalık girmesini önleyici bir tılsım olarak kullanılmış olması mümkündür. Bunun aksine ejder tasviri karanlık, yer altı, cehennem yani kısaca negatif aksi prensip diye özetlersek düşman, kötülük sembolü de olabilmektedir. İyi ile kötü, aydınlık ile karanlık, gündüz ile gece, güneşle ay, yerli ile düşman sembolleri mücadele halindedir ve daima ilk grup ikincisine hâkim durumda gösterilmiştir. Ani Kalesi boğa ejder grubu bunun tipik bir örneğidir. Ağzlarında zafer sembolü halkayı tutan boğa, karanlık, düşman, yer altı sembolü olan ejderlere galiptir (Öney, 1969: 190-191).

Eski kaynaklara göre Ani'de düğümlü gövdeli, başta sivri kulaklı, açık ağızlı, sivri dişli, volut burunlu, çatal dilli, sağa dönük bir ejder kabartmasını görmekteyiz. Bugün bu kabartmanın nerede olduğu bilinmiyor. Ayrıca Ani'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi

güney cephesindeki sivri köşeli nişin tepesinde yer alan ejder çifti, çatal dilleri, volutlara sahip burunları, baş tipi ve düğümlü gövdeleri ile kuvvetle Selçuklu ejderleri etkisi gösterirler (Öney, 1969: 181).

2.2.1.4. Boğa Kabartması

Selçuklu figür sanatında boğa kabartmaları geniş yer tutar. Boğanın Selçuklu mimarisinde tek başına görülmeyip boğa-insan, boğa-arслан, boğa-kartal, boğa-ejder ikilisi veya burç ve takvim hayvanı olarak görülmesi tipik bir özelliktir. Ani'de, boğa-ejder kabartmasına şahitlik etmekteyiz (Resim 50-51).

Ani Kalesi'nin kuzey tarafında Orta Kapı'nın solundaki ve Satrançlı Kapı'nın sağındaki burçların üzerinde karşılıklı simetrik yerleştirilmiş ejder ve aralarında boğa başı kabartmaları mevcuttur. Kabartmalar kale burçlarının üçte iki yüksekliğinde yer almaktadır. Cepheden verilen boğa başlarından ikincisinde ağızda halka görülür.

Bu kabartmalar, Alparslan tarafından fethedilen Ani'ye(1064) Emir olarak geçen Şeddadlı Manuçehr dönemine aittir. Bilindiği gibi Alparslan kaleyi fethettikten sonra surlarda tahribatlar meydana gelmiş, Ani'ye emir olan Manuçehr bu surları onarmıştır.

Ani Kalesi boğa-ejder kabartmaları bize Bağdat Tılsım kapısındaki ejderlerle çevrili bağdaş kurarak oturmuş halife kabartmasını hatırlatır ve benzer bir sembolik maksatla kullanılmış olacağını düşündürür.

Boğa başı-ejder tasvirlerinde boğa hâkim durumda oluşu dikkati çeker. Ani'de boğa başlarından birinin ağızda zafer sembolü olan halka görülmektedir. Bu kabartma ile düşmana, kötülüğe (ejder çifti) karşı muzaffer Şeddadlılar'ın tasvir edilmiş olması mümkündür. Ani kabartmalarında önce düşmanla kuşatılmış Şeddadlı sembolü (ağız halkasız boğa) sonra da galip Şeddadlılar verilmiş olabilir. Aynı figürün Selçuk sanatında çeşitli sembolik kullanışı başka tasvirlerde de sık görülür. Benzer şekilde Orta Asya şaman kavimlerinde kuvvetli insanların ana hayvanı bazen mavi benekli bir boğa kabul edilmektedir. Boğa ziraatçı kavimlerin sembolü olarak da bilinir. Bu eski geleneklerin de Selçuklularda devam etmesi mümkündür (Öney, 1970: 97).

2.2.2.Mimari Yapılarda Kullanılan Malzemeler

Ani'deki yapılarda bölgenin coğrafi özelliklerinden dolayı çoğunlukla taşın kullanıldığını görmekteyiz. Yapılarda itinalı taş işçiliğine ve iki renkli taş dizimleriyle sıkça karşılaşırız. Manuçeher Camii ve Muammeran Camii minareleri kırmızı, siyah, kahve renkteki kesme taşlarla örülüdür. Ani'deki birçok yapıda farklı tür, renk ve dayanıklılıkta taşın kullanıldığını görmekteyiz.

2.2.2.1. Taş Örnekleri

Bazalt: Bu taşlar sert ve sürtünmeye karşı dayanıklıdır, ayrıca taşıyıcı özelliği yüksektir. Renkleri gridir. Dokularında bol miktarda gaz boşluğu olduğu belirtilmektedir. Bundan dolayı da suyu emme ve bünyesinde barındırma özelliği vardır. Ani'de Bazalt taş kullanımı çok yaygın değildir. Bazalt, sadece iç kale surlarının kuzey girişinde ve Gagik Kilisesi sütun kaide, gövde ve başlıklarında kullanılmıştır (İşler, 2002: 443-444).

Andezitik Tüfler: Renklerine göre parlak kırmızı, açık sarı, siyah ve kahverenginin tonlarından oluşan koyu renkli olan bu taşlar, farklı özelliklere sahiptirler. Ani'de Andezitik tüf türü taşların her dönemde yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Parlak kırmızı ve açık sarı taşlar oldukça sert ve sağlam bir yapıya sahiptir. Kesit yapım esnasında herhangi bir kopma ve dökülme olmadan düzgün ve parlak bir yüzey elde edilebilmiştir. Yer yer akıntılı ve tabakalı bir görüntü vermektedir (İşler, 2002: 444).

Parlak kırmızı taşlar, III. Aşot döneminde yapılmış surlarda yoğun olarak kullanılmıştır. Bu yüzden Aşot taşı olarak da bilinir. Aşot surlarının dışında, İç Kale surlarının bazı yerlerinde, Manuçeher Camii alt duvarlarında ve taşıyıcı elemanlarında rastlanmaktadır.

Açık sarı taşların, Selçuklu Sarayı ve Ebu'l Muammeran Minerisi'nde tek başına; Aşot surları, konutlarda, Manuçeher Camii Minaresi duvarlarında ise koyu renkli taşlarla birlikte kullanıldığı görülmüştür.

Koyu renkli taşlar ise elle kolayca kopartılabilecek derecede yumuşaktır. Suya karşı hassastırlar. Siyah ve kahverenginin tonlarından oluşan koyu renkli taşlar, daha çok kilise yapıları ile hamamlarda karşımıza çıkmaktadır (İşler, 2002: 444-445).

Genel ve tutarlı bir ölçü olmamakla birlikte, Taş boyutları, 980-1036 yılları arasında yapılan yapılarda taş yüksekliği ortalama 1 metredir. Taş genişlikleri ise 55-170 cm. arasında değişmektedir. Duvarların üst taraflarına doğru taş yükseklikleri azalmakta, taş genişlikleri ise değişmemektedir. Taşlar altta dikey üstte ise yatay yerleştirilerek ağırlık dengelenmeye çalışılmıştır.

2.2.2.2. Harç Örnekleri

Ani'deki kazılar sonucunda elde edilen veriler ve Ani'deki sağlam duran mimari yapıların duvarlarının incelenmesi sonucunda burada harç kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Ani'nin harçlı yüksek duvarlarının yanında açılan çukurların alt tabakalarında çamurla örülmüş kaba duvar izlerine de rastlanmıştır (Kökten, 1944: 670).

Kireç Harçları: Kireç harçları, daha çok kalınlığı 0,3-2 mm arasında değişen, yuvarlak taşınmış volkanik cam materyalleri ile volkanik kum tanelerinin karışımından meydana gelmiştir. Ani yapılarında volkanik kaynaklı doğal puzolanaların¹ kullanıldığı anlaşılmıştır (İşler, 2002: 446-447).

Toprak Harç: çevrede bol miktarda bulunan kilin, su ile karıştırılması ile elde edilir. Bağlayıcı özelliğinin kirece oranla daha düşük oluşu bozulma ve dağılmasını hızlandırır. Bu harçların içinde bol miktarda kırık seramik parçası bulunmuştur. Toprak Harç, Ani'deki I. ve II. numaralı konutların bazı bölümleri ile ticaret merkezinde kullanılmıştır (İşler, 2002: 447).

Ani'de önemli yapılarda kireç harcı, ikinci derecede önemli yapılarda ise az olmakla birlikte toprak harcı kullanıldığı belirtilmektedir (İşler, 2002: 448).

2.2.3.Eğitim ve Bilim

Bagratlılar devrinde Ani'de yüksek öğrenim kurumu olduğu, X ve XIII yüzyıllara faaliyette bulunduğu belirtilmektedir. Bu kurumu, birçok eserin müellifi ve yunan filozofları mütercim ve yorumcuları olan Pahlavuni Krikor Magistros, Hovhannes Sargavak İmasdaser gibi bilim adamları tarafında yönetilmiştir. Müfredat programında özellikle dilbilgisi ve doğal bilimlerin önemli yer kapladığı okulda diller, paleografya,

¹ Doğal puzolanaları volkanik kaynaklı maddeler, kömür tozu, bazı killi topraklar ve küller oluşturur.

hesap, riyaziye, astronomi, felsefe, hitabet, kitabiyat, ilahiyat, müzik, resim, mimarlık vb. dersler okutulmuştur. Aristo gibi antik dünya düşünürlerinin eserlerini de incelenmiş olduğu bu Ani okulunda Hovhannes Sargavak, Anili Samuel, Yeremya, Antsreving, Anili Mihitar gibi bilginler ders okutmuşlardır. Manastırlarda rahipler öğretimle ve yazma eserleri istinsahla uğraşmışlardır (Tuğlacı, 1984: 42-45).

M. Fuad Köprülü'nün bize ilk Anadolu Türk tarihçisi olarak tanıttığı Ani'li Kadı Burhaneddin'de Ani'de yetişmiş önemli bilginlerden biri olup eseri Fuad Köprülü tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır. Kadı Burhaneddin Abû Naşr b. Mesûd'un Anîs Al-Kulûb adlı 28.000 beyitlik büyük eserinden verdiği bilgiler onun yaşadığı dönemde Ani'deki eğitim ve bilim hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır (Köprülü, I, 2006: 139-183).

Tevhit ve Naat ile başlayan bu eserde naat'tan sonra 136 beyitlik bir parçada yazar kendi hayatını anlatmakta ve sonra, bu eseri nasıl ve niçin yazdığını izah etmektedir (Köprülü, I, 2006: 140).

Kadı Burhaneddin Ani'de doğduğunu ve beş yaşını bitirmeden şiir söylediğini belirtir. Kadı Burhaneddin çocukluk ve gençlik yıllarını Ani ve civarında geçirmiş, bütün zamanını çalışmaya adanmıştır. Yalnız fars dilini ve edebiyatını öğrenmekle kalmamış, muhtelif dilleri ve onların alfabelerini de öğrenmiştir. Tevrat ve İncil okuduğu, ayrıca tıp ve nücüm ilimlerine de vakıf olduğu, on sekiz yaşına geldiği zaman dini kültür dışında da oldukça geniş bilgi edinmiş, Gürcü ve Ermeni alfabe ve dillerini, Hıristiyan teolojisini öğrendiği anlaşılmaktadır. Bu bilgileri Ani'deki Ermeni rahiplerden öğrenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Şeddadiler döneminde Ani'de yaşayan Ermenilerin kültür ve medeniyet bakımından ilerlemeye devam etmiş, sağlanan huzurlu ortam ile Ermeniler burada yaşamlarına devam etmişlerdir (Köprülü, 1943: 464-465).

Kadı Burhaneddin, 1161 deki Ani'nin ikinci Gürcü istilasını esnasında esir alınmışken Tevrat ve İncili ezbere okuduğu için serbest bırakılmış, Tebriz'de tahsilini tamamlayarak icazet almış ve Firdevsi'nin Şehnamesine karşı onun vezni ile 7 cüz tutan eserini 1166'da Tebriz'de yazmaya başlamıştır. Sonradan bu eserini, Konya'ya gelince 1211-1212 yılında Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'a armağan etmiştir (Kırzioğlu, 1971a: 138).

Eser, tamamıyla dini bir gaye gözetilerek yazılmış dini mahiyette bir Peygamberler Kıssaları'dır. Birinci cüz, Adem Kıssası'ndan, ikinci cüz Firavun Kıssası'ndan, üçüncü cüz Süleyman Kıssası'ndan, dördüncü cüz Lokman Kıssası'ndan, beşinci cüz Ahab-ı Kehf Kıssası'ndan vs. bahseder. Kitabın yedinci cüzünde Hz. Peygamberin gazaları, mucizeleri ve Miraç kıssası anlatılmaktadır. Bunu ilk dört halife ile Emevi ve Abbasi halifeleri hakkındaki kısımlar takip eder ki eserin en mühim parçası budur. Kadı Burhaneddin'in bu büyük eseri bir tarih kitabı değil, devrin ihtiyaçlarına uygun bir hikâyeler mecmuasıdır (Köprülü, I, 2006: 141).

Genç yaşta vatanından uzak düşen Kadı Burhaneddin, bir gece rüyasında Süleyman Peygamberi görür ve ne yapmasının münasip olacağını ona danışır. Peygamber de şeriat ilimlerini öğrenmesini tavsiye eder. Derhal eski vatanına dönen Kadı Burhaneddin, burada tam altı sene tefsir, hadis, fıkıh gibi şeriat ilimlerini tahsil ile uğraşır. Şiiri bırakarak vaizlik ile meşgul oluyor. Tebriz'e gittiği vakit orada Mahmud isminde yaşlı ve tecrübeli bir vaiz ile dost oluyor. Kadı Burhaneddin, Mahmud'un şiir yazması yönündeki teklifini reddedince Mahmud, şiir yazmamasını ancak peygamberlerin hikâyelerini manzum olarak yazması yönünde tavsiyede bulunur. Kadı Burhaneddin de bu teklifi uygun görerek Anîs Al-Kulûb adlı eserini 24 yaşında iken yazmaya başlar ve 46 yıl sonra 70 yaşında iken Konya'da tamamlayarak Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'a sunmuştur (Köprülü, 1943: 467).

Fuad Köprülü'nün Kadı Burhaneddin'in eserindeki verilerden hareketle verdiği şu bilgilerden biz Ani'de tıp ve medrese eğitiminin verildiğini düşünebiliriz. "Kadı Burhaneddin'in Babası Mes'ud'un sırasıyla beş kızı olduğunu, altmışından sonra ise kendisinin dünyaya geldiğini ve ihtiyar babasının bundan çok mutlu olduğunu belirtiyor müellif. Annesi, Kadı Burhaneddin'e hamile iken, çok zahmet çektiğini ve nihayet hekimin tavsiyesi ile hamama giderek çocuğu orada doğurmuştur(1143)." "Kadı Burhaneddin, bir gece rüyasında Süleyman Peygamberi görür ve ne yapmasının münasip olacağını ona danışır. Peygamber de şeriat ilimlerini öğrenmesini tavsiye eder. Derhal eski vatanına dönen Kadı Burhaneddin, burada tam altı sene tefsir, hadis, fıkıh gibi şeriat ilimlerini tahsil ile uğraşır." (Köprülü, I, 2006: 143-145)

Kırzioğlu, Şeddadiler d6neminde Emir Manuēehr tarafından inşa edilen Manuēehr Camii doğusunda, camiye bitişik bir medresenin varlığından s6z etmesi Ani'de eğitim ve bilim alanında ęalıŐmaların olduğunu g6stermektedir (Kırzioğlu, 1991: 105).

SONUÇ

Bu araştırmada kaynaklar ve araştırmalar ile görsel öğelerin bir sentezini yapmak suretiyle Ani şehrinin ortaçağ'daki konumu, önemi ve mimari yapıları hakkında birtakım önemli sonuçlara varıldı.

Çalışma neticesinde elde ettiğim sonuca göre, tarih öncesinden itibaren yerleşimin olduğu Ani şehri, İlkçağ ve Ortaçağ'da askeri ve ticari açıdan büyük öneme sahip olmuş, Bizans çağında Anadolu'nun Doğu Kilidi sayılmıştır. Ani, Ortaçağ'da tarihi ipek ticaret yolu üzerinde yer alan siyasi, askeri ve iktisadi açıdan önemli bir konuma sahip, tarihi bir şehirdir. Ani Ortaçağ'da Doğu Anadolu, Kuzeybatı İnan ve Kafkasya'nın en büyük ticari kentlerinden birini oluşturmaktadır. Bu hassasiyetlere sahip şehrin korunması da o derece önem arz ettiği için şehrin hâkimi olan yöneticilerin bu durumu göz önüne bulundurarak şehri sağlam surlar ve kaleler ile güven altına almışlardır.

Bugün yapılan araştırmalar neticesinde şehirdeki mimari yapılara ve kitabelere bakarak Ani'de kimlerin hangi zamanlarda hâkimiyet kurduklarına dair bilgiler ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkan bulgulara göre şehrin tarihi MÖ. 5000'lere kadar götürölmektedir.

Bu çalışmada Ani'nin tarihte çeşitli medeniyetlere ve milletlere ev sahipliği yapmış olduğunu, yapılan arkeolojik kazılar, çağdaş tarihi kaynaklar ve bugüne kadar varlığını sürdüren tarihi eserlerde, bu tarihi şehirde Roma, Bizans, İnan, Arap, Gürcü, Ermeni ve Türk medeniyetlerinin yaşadığı belirtilmiştir.

Çalışmada Ani'nin Türkler tarafından fethi öncesinde Doğu Anadolu'daki genel siyasi durum belirtilmiş, burada Selçukluların Anadolu'ya gelişlerini durduracak güçte siyasi bir teşekkölün olmadığı tespit edilmiştir. Bölgede yaşayan Ermeni ve Gürcü halkları, Bizans'ın koyduğu ağır vergiler ve sürekli artan Türk baskınlardan rahatsız olmuş, bölgeden göç ederek Anadolu'nun iç kesimlerine yerleşmişlerdir. Bu göç daha çok Bizans devletinin bir politikası olarak uyguladığı nüfus nakilleri şeklinde olduğu tespit edilmiştir.

1045 yılında Bizans İmparatorluğu Ani'yi ilhak ederek askeri bir vilayete (Thema) dönüştürmüştür. Bizans'ın bu politikası hem bölgenin güvenliğini sağlamak hem de

sürekli artan Selçuklu saldırılarına karşı bölgeyi güçlendirmektir. İlk Selçuklu akınları bölgeyi tanıma ve göçebe Türk topluluklarının boşalan bu topraklara iskânı ile neticelenmiştir.

1064 yılında Selçuklu sultanı Alparslan tarafından fethinden Ani, Ebû'l-Usvar Şavur'un oğlu Manuçehr'e verildi. Selçuklu hâkimiyetine geçen Ani'nin yıkılan surları süratle tamir edildi. Alparslan fethettiği Ani şehrindeki Katedrali camiye çevirerek burada Cuma namazını kılmıştır. Şeddadiler döneminde Ani'de imar çalışmaları devam etmiş şehir mamur hale getirilmiştir. Bu da bize gösteriyor ki Ermenilerin iddia ettiği gibi Ani hiçbir zaman sadece bir Ermeni şehri olmamış burada çok sayıda Türk-İslam eserleri varlığı bu görüşü çürütmektedir.

Çalışmada Şeddadiler döneminde Ani'de halkın barış ve huzur içerisinde olduklarını, buradaki Hıristiyan, Müslüman, Ortodoks vb. her ne inançta ve millette olursa olsun birlikte yaşadıklarını tespit ettik. Ani'deki farklı kültürlere ait mimari yapılar da bunu ispatlamaktadırlar.

Çalışmamızda şunu da gördük ki: Ani; gerek dini yapılar olan kilise, cami ve manastırları gerekse de yolları, kapıları, surları ve kaleleri ile ortaçağın önemli bir şehri olup kaynaklarda ifade edildiği gibi ortaçağ gibi bir dönemde nüfusu 100.000'i aşan önemli bir merkezdir.

Ortaçağın bu görkemli şehri istilalar, depremler ve ihmaller neticesinde bugün harap hale gelmiştir. Birçok medeniyete ait kalıntıları üzerinde barındıran Ani bugün adeta bir açık hava müzesi konumundadır.

Tarihi Ani şehri bugün az bilinen ancak çokça uluslar arası mimari eseri barındırması dolayısıyla da büyük öneme sahip bir yerdir. Bölge gerek iklim şartlarının olumsuzluğu, yani yılın yarısına yakınının kış olması ve ziyaretçilerin konaklama, barınma vb. ihtiyaçlarını giderici sosyal imkânların olmaması gerekse de Ani'nin yeterince tanıtılmaması burayı unutulmuş bir harabe haline getirmiştir. Birçok medeniyete ait eseri barındıran tarihi Ani kenti, öncelikle bu kent ile kültürel bağları olan Kafkas ülkeleriyle ortaklaşa projeler geliştirilerek Anadolu-Kafkasya ve dünya mirasına kazandırılmalıdır.

KAYNAKLAR

- ABÜ'L FARAC (Gregory Abü'l-Farac/Bar Hebraeus) (1999), *Abû'l-Farac Tarihi*, cilt I-II, (Süryanice'den İngilizce'ye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- AHMED BİN MAHMUD (1977), *Selçuk-Name*, I-II, (Hazırlayan, Erdoğan Merçil), Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- AKÇAY, İlhan (1964), "Anı'da Türk Eserleri", *Türk Kültürü, Kars Armağanı*, Sayı: 22, Ankara, s. 155-159.
- AKTAN, M. Fikri (1999), *2000'lerde Kars*, Kars'ın Kurtuluşunun 79. Yıldönümünde "Kimlikli Gelişen Bir Kars İçin" Panel- Forum-Belgesel Film, 29-30/Ekim/1999.
- ALPTEKİN, Coşkun (1992), "Artuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 8, Çağ Yayınları, İstanbul, s. 170-193.
- ALPTEKİN, Coşkun (1992), "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 7, Çağ Yayınları, İstanbul, s. 95-229.
- ALPTEKİN, Coşkun (1992), "Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 7, Çağ Yayınları, İstanbul, s. 291-337.
- ANONİM (2003), *Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Gürcüce'den Çev. Marie Félicité Brosset, Türkçe'ye Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Hazırlayan, Erdoğan Merçil), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ANONİM (1999), *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars*, Kars Valiliği.
- ANONİM (1971), *Türkiye Mülki İdare Bölümleri ve Bunlara Bağlı Köyler ve Belediyeler (1 Haziran 1970 Durumu)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- ANONİM (1946), *Kars Yaylası*, Kars Lisesinden Yetişenler Cemiyeti Yayınlarından, Sayı 1, Teknik Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

- ARSLAN, Muhammet (2007), “Ani’de İslami Tesirler Altında Yapılmış Yapılar”
Serhat Kültür, Kasım Aralık, İstanbul, s. 30-31.
- BAKIR, Abdulhalik (2008), *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler, II*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- BALA, Mirza (1993), “Gürcistan”, *İslam Ansiklopedisi, IV*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 837-845.
- BALKAN, Kemal-SÜMER, Osman (1967), “1965 Yılı Ani kazıları Hakkında Kısa Rapor”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XIV-1-2 (1965), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 103-118
- BALKAN, Kemal (1970), “Ani’de İki Selçuklu Hamamı”, *Anadolu (Anatolia) , XII* (1968), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 39-57
- BALKAN, Kemal (1982), “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’ın Adı Anılan İki Ani Parası”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, I,(1981), Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, s. 47-55.
- BARTHOLD, W. (1990), *Türkistan*, (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- BARTHOLD, W. (1993a), “Ani” *İslam Ansiklopedisi*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 435-437
- BARTHOLD, W. (1993b), “Abazalar”, *İslam Ansiklopedisi*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 6-8.
- BAYKARA, Tuncer (2004), *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- BAYRAM, Fahriye (2007), “Anadolu’da Tetraconchos Planlı Gürcü Kiliseleri”
Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ, I, AKVAD (Anadolu Kültür Varlıklarını Araştırma Derneği), Ankara, s. 61-88.

- BEDİRHAN, Yaşar (2000), “Ortaçağda Kafkasya’da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hâkimiyet Mücadelesi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı, 6, Konya, s. 159-184.
- BELLİ, Oktay (2006), “Kafkasya’nın Batıya Açılan En Büyük Kapısı: Ani Kalesi ve Kenti”, *Serhat Kültür*, Mayıs-Haziran İstanbul, s. 2-6.
- BELLİ, Oktay (2007), “Erken Demir Çağı’nda Ani”, *Kars 2. Kent Kurultayı, Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz*, T.C. Kars Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s. 77-91.
- BORTACINA, Azer (2005), *Cömert Toprakların Masalı Doğu Anadolu*, Ekin Gurubu Yayınları, İstanbul.
- BUSSE, Heri-Bert (1988), “Şeddadîler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 5, Çağ Yayınları, İstanbul, s. 495-499.
- CAHEN, Claude (2008), *Osmanlılardan Önce Anadolu*,(Trc. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- CHARANİS, Peter (1961), “The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 3, No. 2, Cambridge University Press, p. 140-154.
- ÇELİK, Fahrettin (1943), “Kars elinin coğrafya durumu”, *KARS*, C.H.P. Halkevleri Bürosu Yayınları, İstanbul, s. 1-17.
- ÇETİN, Altan (2008), *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, Kriter Yayınları, İstanbul.
- DEMİR, Mustafa (2005), *Türkiye Selçukluları Ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya Kitabevi, Sakarya.
- DEMİR, Mustafa-TURAN, Tufan (2007), “Türkiye Selçuklu Ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği”, *SBE Akademik İnceleme dergisi*, II, Sayı I, Sakarya üniversitesi Matbaası, Sakarya, s. 189-213.
- DEMİR, Mustafa (2004), *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya Kitabevi, Sakarya.

- EBU ABDULLAH MUHAMMED EL-AZİMÎ (1988), *Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, (Yayınlayan, Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- EBÛ CAFER MUHAMMED BİN CERİR'ÛT-TABERÎ (Tz), *Tarih-İ Taberî*, I-IV, (Tercüme: M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınları, İstanbul.
- EĞİLMEZ, Savaş (2002), "Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 705-712.
- EKİNCİ, Oktay (2006), *Kars Kitabı*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- ERSAN, Mehmet (2001), "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı, 33, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, II, Ankara, s. 603-615.
- GARSOIAN, Nina (1997), "The Byzantine Annexation of The Armenian Kingdoms in The Eleventh Century", *The Armenian People From Ancient To Modern Times*, Volume, I, The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century, (Edited by: Richard G. Hovannisian), St. Martin's Press, New York, p. 187-198.
- GOLDEN, Peter B. (2006), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Karam Yayınları, Çorum.
- GÜMÜŞ, Nebi (2002), "Büyük Selçuklu Gürcü İlişkileri", *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 713-721.
- GÜNDOĞDU, Hamza (2006a), "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 17, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s. 51-84.
- GÜNDOĞDU, Hamza (2006b), "Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları", *Kars " Beyaz Uykusuz Uzakta"*, Hazırlayan, Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 229-275.
- GÜNDOĞDU, Hamza (2006c), "Nahçıvan'da Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s. 48-57.

- HONIGMANN, Ernest (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar*, (Trc. Fikret İşıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- İBN BİBİ (1996), *El Evamirü'l-Ala'iyе Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçuk Name) I-II*, (Hazırlayan, Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İBNÜ'L- ESİR (2008), *İslam Tarihi, El Kamil Fi't- Tarih*, I-X, Hikmet Neşriyat, İstanbul.
- İŞLER, Bülent (2002), "Ani'de Ortaçağ Dönemi Yapılarının Duvar Malzemesine Göre Değerlendirilmesi", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, (Kayseri 08-10 Nisan 2002)*, Erciyes Üniversitesi yayını, Kayseri, s. 443-453.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1997), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1953a), "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını 1015-1021", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1953), *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1993), "1991 Ani Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 25-29 Mayıs 1992), C. II, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 509-538.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1995), "Ani Ulu Camii (Manuçehr Camii)", *IX. Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, s. 323-338.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1991), "Ani Ulu Câmii", *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiri Özetleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 99
- KARAMAĞARALI, Beyhan (1997), "Ani", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, I*, YEM Yayınları, İstanbul, s. 102-103.

- KARAMAĞARALI, Beyhan (1998), “Ani Tarihi ve Kazılarına Toplu Bir Bakış”, *Sanat Tarihi Dergisi*, IX, İzmir, s. 38-42.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (2000a), “1998 Ani Kazısı”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 24-28 Mayıs 1999), C. II, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, s. 431-438.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (2000b), “1999 Yılı Ani Kazıları”, *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Van, 24-27 Nisan) Van, s. 317-324.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (2003), “2000-2001 Yılı Ani Kazısı” *24. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 27-31 Mayıs 2002), C. II, Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara, s. 233-242.
- KARAMAĞARALI, Beyhan (2004), “2002-2003 Ani Kazıları”, *26. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Konya, 24-28 Mayıs 2004), C. II, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, Ankara, s. 311-318.
- KAYHAN, Hüseyin (2002), “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)”, *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 871-879.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1953), *Kars Tarihi*, I-II, Işıl Matbaası, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1964), “Alp-Arslan’dan Atatürk’e Değın Kars İli”, *Türk Kültürü, Kars Armağanı*, Sayı, 22, Ankara, s. 145-151.
- KIRZIOĞLU, Mehmet Fahrettin (1971a), “Selçuklular’ın Anı’yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, (1970), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 111-139.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1991), “Kars-Arpaçayı Sağında Anı Şehri (Harabeleri)ndeki Selçuklu Çağı Mimarlık Eserleri (1064-1240)”, *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiri Özetleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 105.

- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1971b), *Çoruk ve Yukarı-Kür Boylarında Eski Türklük veya Atabekler-Yurdu'ndaki Hıristiyan-Türklerin Ataları*,(M.Ö. 680-M.S. 1600) Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1976), *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi* (1451-1590), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1982), *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi* (1018–1236), San Matbaası, Ankara.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1993), “Kars”, *İslam Ansiklopedisi*, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 360-363.
- KONYALI, İ. Hakkı (1960), *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma Ve Tanıtma Yayınları, Ercan Matbaası, İstanbul.
- KÖKTEN İ. Kılıç (1944), “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten*, VIII/32, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 659-680.
- KÖKTEN, İ. Kılıç (1943), “Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten*, VII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 601-613.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (2003), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Fuad-BARTHOLD, W. (2004), *İslam Medeniyeti Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (2003), *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (2006), *Tarih Araştırmaları I*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (1943), “Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları I”, *Belleten*, VII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 459-521.

- KÖYMEN, Mehmet Altay (1995), *Alp Arslan ve Zamanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1993), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1976), *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1992), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan Ve Zamanı*, Cilt. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1964), “Selçuklular’ın Kars İli Fethi’nin Önemi”, *Türk Kültürü, Kars Armağanı*, Sayı, 22, Ankara, s. 141-144.
- KUZUCU, Kemalettin (2006), “Sultan Abdülmecid’in Ani Şehrini Canlandırma Girişimi”, *Kars " Beyaz Uykusuz Uzakta”*, (Hazırlayan: Filiz Özdem), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 275-282.
- KÜÇÜK, Abdurrahman (2003), *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Andaç Yayınlar, Ankara.
- KÜRKCÜOĞLU, Erol (2002), “Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Ani”, *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*, Sayı 4, s. 28-30.
- KÜRKCÜOĞLU, Erol (2002a), “Başlangıcından Malazgirt Savaşı’na Kadar Selçuklu-Bizans Münasebetleri”, *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 694-704
- KÜRKCÜOĞLU, Erol (2007), *Ortaçağ’da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- MAHE, Jean-Pierre (2000a), “Oil Presses in Ani and an Eastern Anatolia, XI. Century”, *IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*(24-27 Nisan 2000), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van, s. 147-153.
- MAHE, Jean-Pierre (2000b), “Epigraphic Evidence on the Site of Ani”, *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 24-28 Mayıs 1999), C. II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, s. 432-433

- MARR, Nikolay (2000), "Ani Arkeoloji Enstitüsünün Kuruluşu Hakkında", (Çev. Hacali Necefoğlu), *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 157, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, s. 52-56.
- MERÇİL, Erdoğan (1992), "İldenizliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 8, Çağ Yayınları, İstanbul, s. 81-110.
- MERÇİL, Erdoğan (2000), *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MERÇİL, Erdoğan (2002), "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 597-633.
- METİN, Halil (1997), *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- MİHAİL (1944), *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, (Türkçeye Çeviren, Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yayınlanmamış Teksir.
- MİNORSKY, V. (1993a), "Tiflis", *İslam Ansiklopedisi*, XII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 264-279.
- MİNORSKY, V. (1993b), "Kürtler", *İslam Ansiklopedisi*, VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 1089-1114.
- MİNORSKY, V. (1993c), "Müsafiriler", *İslam Ansiklopedisi*, VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 817-819.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED B. LÜTFULLAH (2000), *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, (Yayınlayan, Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir.
- MÜVERRİH VARDAN (1937), "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)" (Çeviren ve Yorumlayan Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi* 1/2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 153-256.

- NİZAMÜLMÜLK (2005), *Siyasetname*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- OSTROGORSKY, Georg (2006), *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçeye Çeviren, Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖNEY, Gönül (1971), “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, *Anadolu(Anatolia)*, XIII, 1969, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 1-64.
- ÖNEY, Gönül (2002), “Anadolu Selçuklu Sanatı”, *Türkler*, VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 807-819.
- ÖNEY, Gönül (1969), “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri”, *Belleten*, Sayı, 129, XXXIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 171-216.
- ÖNEY, Gönül (1972), “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek Ve Çift Başlı Kartal”, *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 139-172.
- ÖNEY, Gönül (1970), “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları”, *Belleten*, Sayı, 133, XXXIV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 83-120.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (1992), “Saltuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 8, Çağ Yayınları, İstanbul, s. 155-169.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (1992), “Ahlatşahlar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 8, Çağ Yayınları, İstanbul, s. 194-2008.
- ÖZGÜDENLİ, Osman (2006), *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- ÖZKAN, Haldun (2007), *Bizans Mimarisi Ders Notları*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum.
- SEVİM, Ali (1993), *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SEVİM, Ali (1983), *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

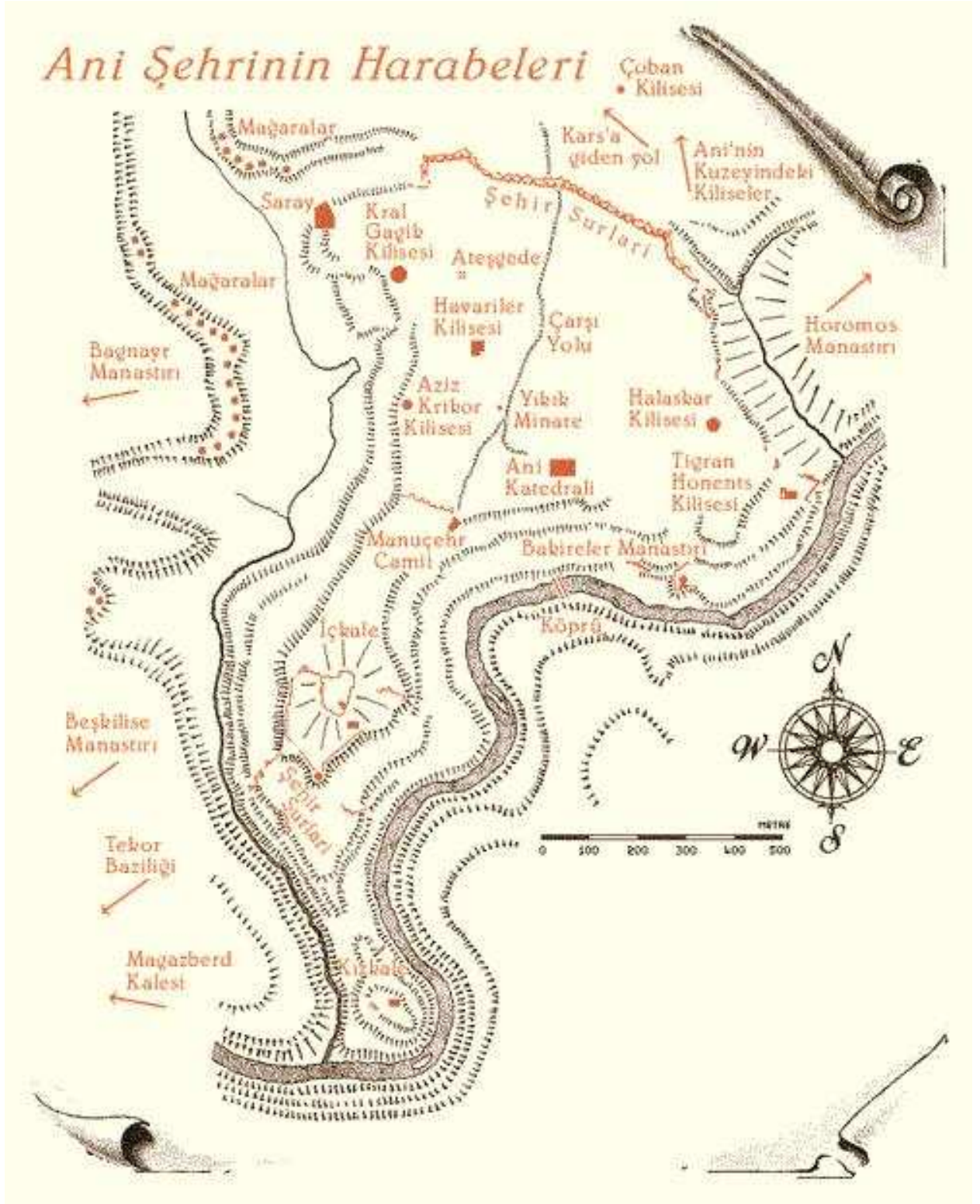
- SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SIMBAT (1946), *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, (Türkçe'ye Çeviren, Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yayınlanmamış Teksir.
- SOLMAZ, Gürsoy (2000), "Ortaçağ'da Anı Kalesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, Erzurum, s. 131-148.
- SÜMER, Faruk (26 Ağustos 1971), "Saltuklar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III*, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı 900. Yıl, Ankara.
- SÜMER, Faruk (1998), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞADRUDDÎN EBU'L-HASAN 'ALİ İBN NÂŞİR İBN 'ALİ EL-HÜSEYNİ (1943), *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçukıyye*, (Nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933, Türk. Trc. Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞÂMÎ, Nizamüddin (1987), *Zafernâme*, (Farsçadan Çeviren, Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- ŞEKER, Mehmet (1985), *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ŞEŞEN, Ramazan (1998), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ŞIKLI, Cengiz (2007), "Ani'nin Yıkılış Efsanesi", *Kars 2. Kent Kurultayı, Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*, T.C. Kars Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s. 398-400.
- THOMSON, Robert W. (2003), "Aristakes Of Lastivert And Armenian Reactions To Invasion", *Armenian Karin/ Erzerum*, (Edited by: Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, California, p. 73-88.

- TOGAN, Zeki Velidi (1993), "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi, II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 91-118.
- TUĞLACI, Pars (1984), *Arpaçay ve Yöresi*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- TOKSOY, Ahmet (2002), "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 678-693
- TUNCEL, Metin (1992), "Aras Nehri ve Siyasi Sınır Olarak Tarih Boyunca Oynadığı Rol", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu* (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991), Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, İkinci Baskı, Ankara, s. 195-199.
- TURAN, Osman (2005), *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Osman (1999), *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Osman (1980), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul.
- TURAN, Osman, (1979), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, I-II, Nakışlar Yayınevi, İstanbul.
- URFALI MATEOS (2000), *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli, (1136-1162)*, (Türkçe'ye Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar, Edouard Dulaurier, M. Halil Yınanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1992), "Sacoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 6, Çağ Yayınları, İstanbul, s. 81-136.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, (1992), "Türklerin Müslüman Olmaları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 6, Çağ Yayınları, İstanbul, ss. 17-54.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1964), "Kars'ın Fethi", *Türk Kültürü, Kars Armağanı*, Sayı, 22, Ankara, s. 152-154.

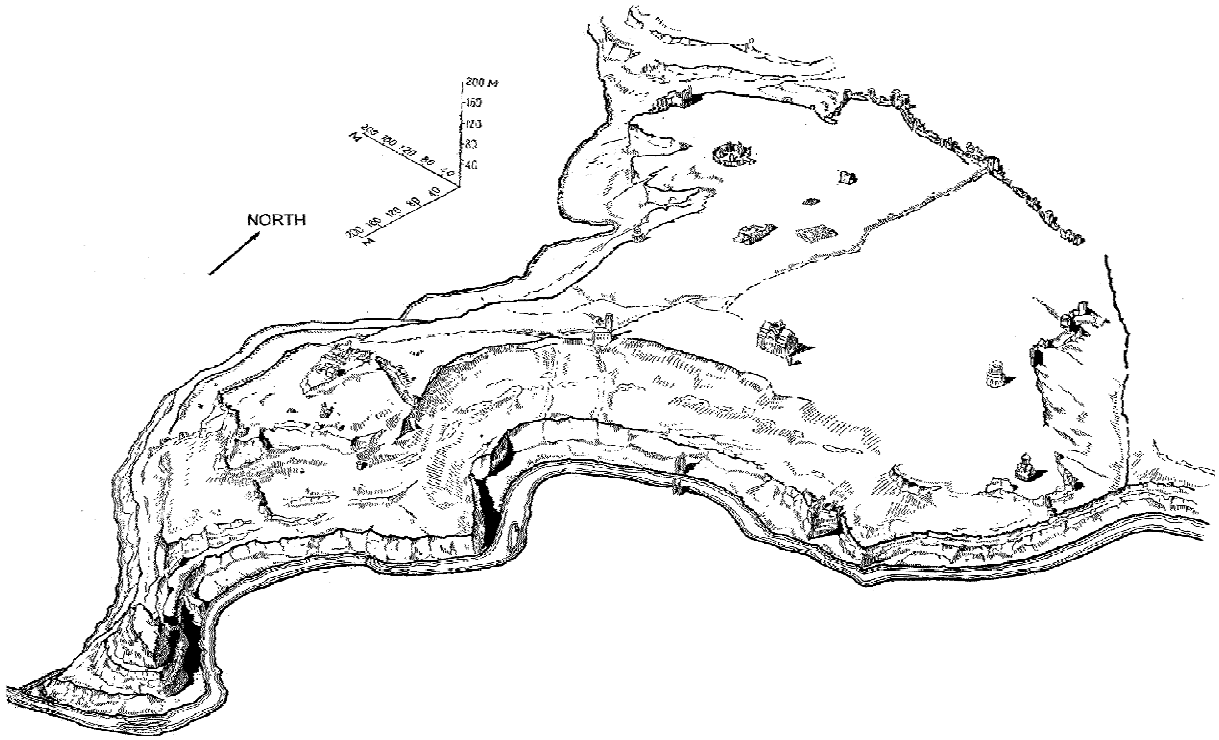
- YINANÇ, Mükrimin Halil (1993d), “Alp Arslan”, *İslam Ansiklopedisi, I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 384-386.
- YINANÇ, Mükrimin Halil (1994), *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul.
- YINANÇ, Mükrimin Halil (1993a), “Çağrı Bey”, *İslam Ansiklopedisi, III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 324-328.
- YINANÇ, Mükrimin Halil (1993b), “Arslan-şâh”, *İslam Ansiklopedisi, I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 610-615.
- YINANÇ, Mükrimin Halil (1993c), “Bitlis”, *İslam Ansiklopedisi, II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 657-664.
- YÜCEL, Yaşar-SEVİM, Ali (1990), *Türkiye Tarihi, I, (Fetihten Osmanlılara Kadar) (1018-1300)* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sabah Gazetesinin Okuyucularına Armağanı, Ankara.

EKLER

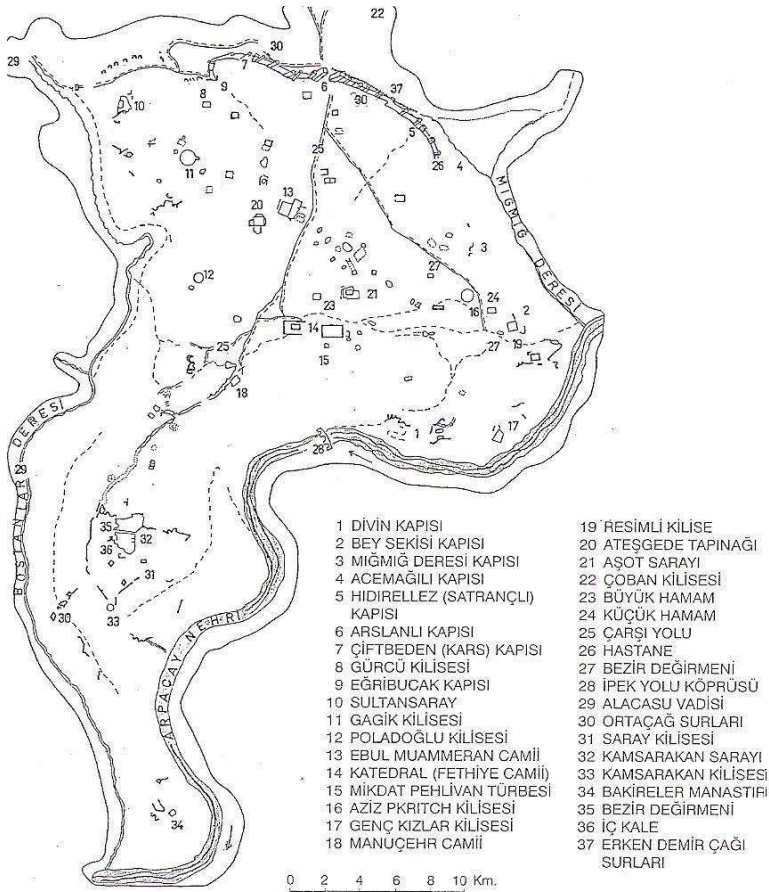
Resim-1. Ani Haritası (N. Marr)

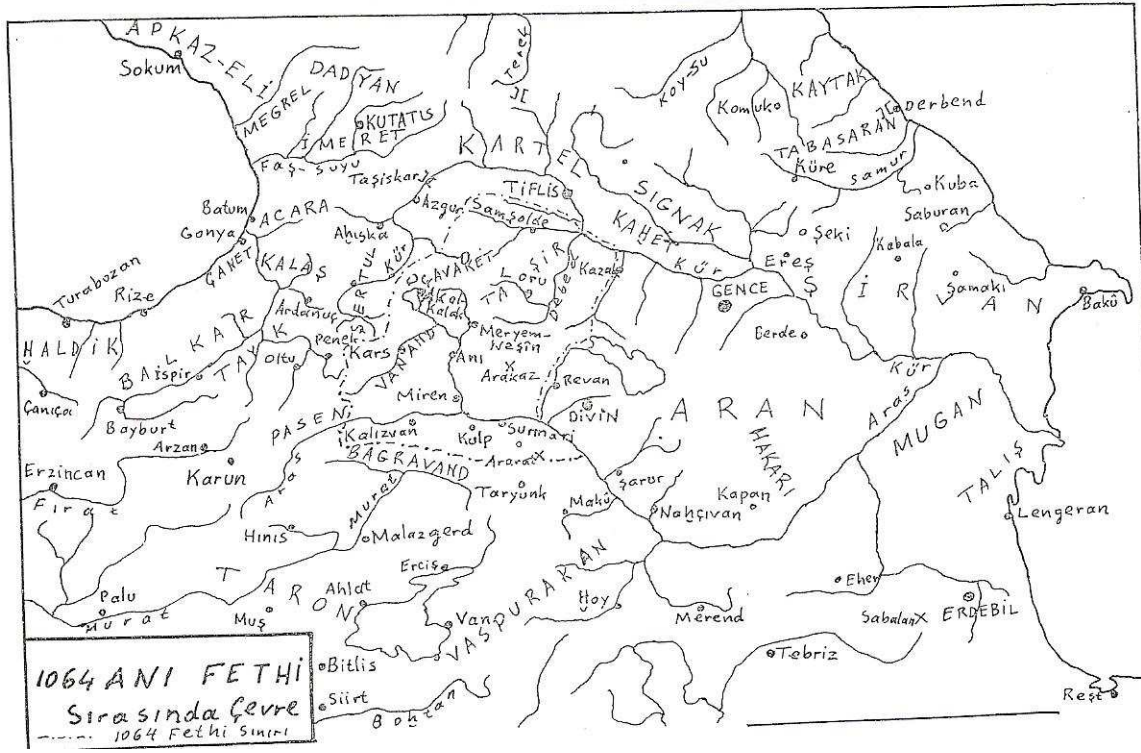
Resim-2. N. Marr'ın Kuş Bakışı Ani Planı

Resim-3. Ani Kalesi ve Kentin Planı (Güzin Sühran Belli)

Resim-4. Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1064 Seferinde Fethedilen Yerler ve Çevresi(M. Fahrettin Kırzioğlu)

Resim-5. Ani İç Kalesi

Resim-6. Ani Kız Kalesi

Resim-7. Ani Surları

Resim-8. Ani Surlarından Bir Görünüm

Resim-9. Ani Surları Kuzeybatı

Resim-10. Restore Edilen Surlar ve Ani Girişi

Resim-11. Arslanlı Kapıdaki Arslan Kabartması

Resim-12. Arslan Kabartması (Restore Edilmeden Önce)

Resim-13. Arslan Kabartmasını Gösteren Eski Bir Fotoğraf

Resim-14. Kars Kapısı

Resim-15. Satrançlı Kapı

Resim-16. Ani Manuçehr Camii

Resim-17. Manuçehr Camii'nden Bir Görünüm

Resim-18. Manuçehr Camii Minaresindeki Besmele Başı

Resim-19. Ebu'l Muammeran Camii Yıkık Minaresi

Resim-20. Ani Katedrali (Fethiye Camii)

Resim-21. Ani Katedralinden Görünüm

Resim-22. Ani Katedrali Ön Cephe

Resim-23. Ani Katedrali İçten Görünüm

Resim-24. Bakireler Manastırı ve Arpaçay Nehri

Resim-25. oban Kilisesi

Resim-26. Ebu'l Garip Aziz Krikor Şapeli (Polatoğlu Kilisesi)

Resim-27. Aziz Krikor Şapeli (Polatoğlu Kilisesi)

Resim-28. Kral I. Gagik'in Aziz Grigor Kilisesi

Resim-29. Gürcü Kilisesi

Resim-30. Halaskar Kilisesi (Surp Amenap'rkitch)

Resim-31. Halskar Kilisesi Batıdan Görünümü

Resim-32. Surp Arak'elots Kilisesi,Aziz Havariler Kilisesi (Kervansaray)

Resim-33. Surp Arak'elots Kilisesi,Aziz Havariler Kilisesi (Kervansaray)

Resim-34. Aziz Havariler Kilisesi (Kervansaray)Tavanı

Resim-35. Tigran Honents, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi

Resim-36. Tigran Honents, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Tavan Görüntüsü

Resim-37. Tigran Honents, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Ejder Figürleri

Resim-38. Tigran Honents, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Meryemin Ölüm Sahnesi

Resim-39. Ateşgede

Resim-40. Ani Selçuklu Sarayı (Tacirin Sarayı, Sultan Sarayı)

Resim-41. Ani Selçuklu Sarayı'ndan Görünüm

Resim-42. Küçük Hamam(I. Hamam)

Resim-43. Büyük Hamam (II. Hamam)

Resim-44. Arpaçay Üzerindeki Köprü- İpek Yolu Köprüsü

Resim-45. Ani İpek Yolu Köprüsü

Resim-46. Ani Mağaraları

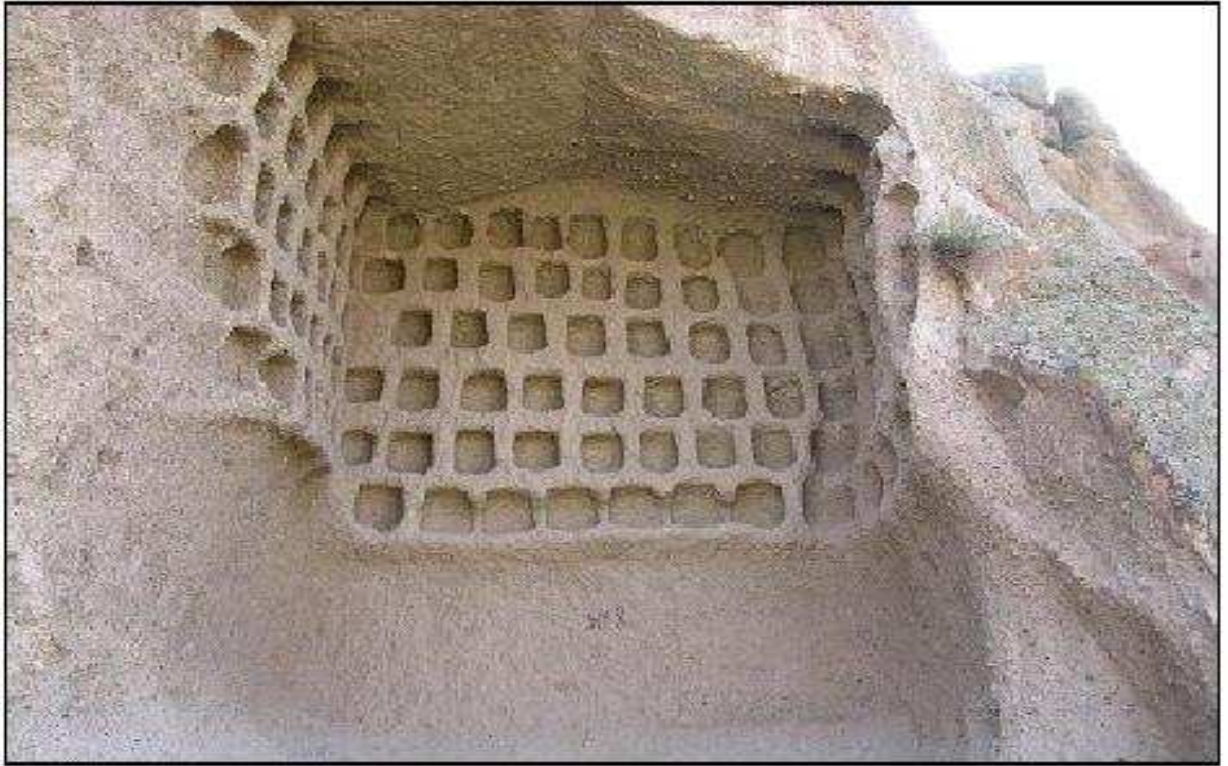
Resim-47. Ani Çarşı Yolu

Resim-48. arşı Yolu Ve Manuçehr Camii

Resim-49. Ani Kuş Evleri

Resim-50. Ani'deki Ejder-Boğabaşı Kabartması

Resim-51. Ani'deki Ejder-Boğabaşı Kabartması (Ağız Halkalı)

ÖZGEÇMİŞ

1977 Ardahan-Göle doğumlu olan Avşar Yıldırım, ilk ve orta öğrenimini Göle’de, Lise öğrenimini ise Kars Cumhuriyet Lisesi’nde tamamladı. 1997 yılında kazandığı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü lisans eğitimini 2001 yılında tamamladı. 2009’da Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. Halen özel sektörde tarih öğretmenliği yapmaktadır.